

HOGYHOGY NEM VAGY A FACEBOOKON? A Facebookot nem használók percepcióinak és motivációinak vizsgálata

Ujhelyi Adrienn – Domonkos Katalin

ujhelyi.adrienn@ppk.elte.hu – kati.domonkos@gmail.com

Absztrakt

A közösségi oldalak közül a Facebook kiemelkedő szerepe tagadhatatlan: az oldal rendkívül népszerű hazánkban is, és nem csak a használat mértéke, de a kapcsolódó kutatások száma is exponenciálisan növekszik. Néhány kapcsolódó terület azonban eddig kevesebb figyelmet kapott, ilyen például a Facebook-ot nem használók, vagy az azt elhagyók motivációinak vizsgálata. Jelen kutatás e kérdés megválaszolására vállalkozik, két kérdőíves kutatás keretében (1. Kérdőív: N=167 nem használó, 2. Kérdőív: N=156 használó). A nem használat leggyakoribb motivációi között szerepelt a félelem a függőségtől, a közeggel kapcsolatos negatív attitűd, a társas motiváció hiánya, illetve adatbiztonsággal kapcsolatos aggályok.

Kulcsszavak

közösségi média, Facebook, nem használók, felhasználók, elhagyók, motiváció

Adrien Ujhelyi – Katalin Domonkos

Research on the motivations of not using Facebook

Abstract

Facebook is one of the most popular social networking sites; it is very popular in Hungary, too. Parallel to its use, the related research is also growing exponentially. However, while there have been many studies on users, until now little is known about those who do not use Facebook or after a time of use, quitted it. Our paper reports a survey on the motivations of non-using or quitting Facebook in Hungary. We applied two questionnaires for a sample of 167 non-users and 156 users. Among the most frequent motivations of not using Facebook we have found fear of addiction, general negative attitude toward the site, lack of social motivation and privacy issues.

Keywords

social media, Facebook, non-users, users, quitters, motivation

A közösségi oldalak rövid időn belül kurrens közösségépítő, valamint vezető kommunikációs platformmá is váltak, melyek közül a Facebook kiemelkedő szerepe tagadhatatlan. Az oldal rendkívül népszerű hazánkban is, a *Facebook penetráció* aránya nálunk 46,19%, ami 4.600.000 felhasználót jelent. (Socialdaily 2015) Nem csak a használat, de a kapcsolódó kutatások száma is exponenciálisan növekszik. A közelmúltban több, a Facebook pszichológiai jellegű kutatásait áttekintő tanulmány is napvilágot látott, amelyek nem csak azt emelik ki, hogy a kapcsolódó kutatások elsősorban mely területekre koncentrálnak, hanem azt is, hogy mely témák kaptak eddig kevesebb figyelmet. (Anderson et al. 2012, Wilson et al. 2012, Caers et al. 2013, magyarul ld. Ujhelyi 2014) Ez utóbbiak kapcsán Caers és munkatársai úgy fogalmazzák, hogy „fontos lenne megértenünk, hogy a nem használók miért nem csatlakoznak, és hogy a korábbi használók miért törlik hozzáférésüket. Ez segítene rájönni, hogy melyek a Facebook (észlelt) hátrányai, hogy milyen kép él vele kapcsolatban az emberek fejében, és hogy hogyan fejlődhetnek tovább a közösségi hálózatok”. (Caers et al. 2012: 994)

További érveink is lehetnek a Facebookot nem használók kutatása mellett. Ellentétben más online aktivitással (pl. e-mail) a Facebook nem kompatibilis más hasonló platformokkal, vagyis az oldaltól való távolmaradás szociális aktivitások egész sorából zárja ki az egyént. (Baumer et al. 2013) Rengeteg kutatás mutatott rá arra is, hogy a Facebook számtalan pszichológiai szükségletet elégít ki (Wilson et al. 2012), ezért született meg az az elképzelés, hogy a Facebook nem használata kifejezetten átgondolt, tudatos döntés eredménye is lehet. Portwood-Stacer (2012) például úgy fogalmaz, hogy a Facebook elutasítása úgy is felfogható, mint a fogyasztói társadalommal szembeni ellenállás egyik kifejezési módja. Okfejtése szerint a Facebook visszautasítása tükröz egy bizonyos fokú kulturális és technológiai tőkét is, a döntési szabadsággal rendelkező nem használók emiatt is hangoztatják lelkesen a nem használat mellett tudatos és átgondolt érveiket a médiában, ezzel mintegy elhatárolódva azoktól, akik társadalmilag hátrányos helyzetük vagy anyagi okok miatt nem használják azt. Ez egyrészt érték-kifejezés, a mainstreammel szembeni felsőbbrendűség, a nárcizmus és a felszínesség elutasítása, másrészt én-kifejező funkciót is betölt, gyakran identitásukat demonstrálják a nem használattal.

Jelen kutatásban arra vállalkozunk, hogy egy kérdőíves felmérés keretében vizsgáljuk meg e döntések hátterét, elsősorban a platformmal kapcsolatos attitűdökre, a nem használat okaira, illetve a használókkal és a nem használókkal kapcsolatos sztereotípiákra fókuszálva.

Facebookot nem használók a kutatások tükrében

Használók és nem használók összehasonlítása

A kapcsolódó kutatások egy része a használók és nem használók közötti különbségeket és azonosságokat kívánta feltárni. Az egyik első ilyen vizsgálat (Hargittai 2008) több közösségi média platformot hasonlított össze, kifejezetten felhívva a figyelmet arra, hogy a használat (és a nem használat) jellegzetességei és indítékai jelentősen eltérhetnek. Ez az amerikai kutatás leginkább a szociodemográfiai jellegzetességekre koncentrált, eredményei szerint a Facebook esetében a kor, a nem, a spanyol ajkúság, a szülők iskolai végzettsége, a lakóhely típusa és az internet-hozzáférés bírt prediktív erővel. 2008-ban tehát a Facebookot használók fiatalabbak voltak a nem használóknál, több nő volt közöttük, a spanyol ajkúak kevésbé használták (ők inkább a MySpace-t preferálták), a szüleik iskolai végzettsége magasabb volt, jellemzően a szüleikkel laktak és volt internet-előfizetésük.

Tufekci (2008) vizsgálata finomítja a fenti eredményeket. A demográfiai jellegzetességeket tekintve eredményei összecsengenek Hargittai konklúziójával, a nem használók között kevesebb a nő és a fiatalabb. A szerző kérdőíves és interjú eredményeiből leszűrhető legfőbb tanulságnak azt tartja, hogy a közzélekedéssel ellentétben a nem használók nem tartják veszélyesebbnek az online közeget, mint a használók és nem nevezhetők szociális értelemben

izoláltak. Van viszont egy tendenciózus különbség a két csoport között: a közösségi oldalakat nem használók internethasználatát a praktikum jellemzi, szemben az ilyen oldalakat is használók szociálisabb és expresszívebb használatával. A nem használók többször megfogalmazták, hogy nem kíváncsiak különösebben a többi ember életére, idő-elvesztegetésnek érzik azt. Erre a csoportra továbbá jellemző, hogy hasonló mennyiségű közeli barátról számolnak be, mint a használók, de kevésbé rendszeresen tartják velük a kapcsolatot.

Sheldon 2012-es kutatása során a használók és a nem használók között további személyiségtényezőbeli különbséget talált. A nem használók szignifikánsan alacsonyabb pontszámot értek el az élménykeresés, a gátlástalanság és az unalomra való fogékonyság skálákon. A kutatók kevésbé találták őket szociálisan aktívnek, féltékenyek és magányosabbak voltak, mint a használók. (Sheldon 2012)

Ryan és Xenos 2011-es kutatása is a személyiségtényezőkre és a jellemző aktivitásokra koncentrált. Azt találták, hogy a Facebook használók magasabb pontszámot értek el az extraverzió, a totális narcizmus, valamint az exhibicionizmus skálákon, valamint a magány skála ún. családi magányosság alszkáláján, mint a nem használók. A nem használók pontszáma magasabb volt a féltékenység és a szociális magányosság skálán. Eredményeik szerint a napi Facebook használat mennyisége összefüggést mutat a neuroticizmussal és negatív korrelációt a lelkiismeretességgel. (Ryan és Xenos 2011)

Ljepava és munkatársai kanadai egyetemisták két csoportját hasonlították össze, akik Facebook használatuk alapján a két végletre tartoztak, vagy gyakran használták (napi két órát vagy többet) vagy egyáltalán nem. Legérdekesebb eredményük talán az, hogy míg a gyakori használók a nyílt narcizmus skálán, a nem használók a rejtett narcizmus skálán értek el magasabb pontszámot. (Ljepava et al. 2013) A gyakori használókra továbbá magasabb önfeltérési motiváció is jellemző volt. A nem használók kevesebb közeli – akár online, akár offline – barátról számoltak be.

A nem használat mögötti motivációk

A kutatások másik része a nem használat okait igyekezte feltérképezni. A vizsgálatok kérdőívek és interjúk segítségével számtalan indokot azonosítottak, a szakirodalmat áttekintve az alábbi nagyobb kategóriák körvonalazódnak.

1. *Alternatívák preferálása* – A Facebook helyett más közösségi oldal, vagy kommunikációs csatorna (MSN, Google+, LinkedIn, Twitter...) preferálása. (Baker és White 2011, Turan et al. 2013)

2. *Adatvédelem* – szinte minden kutatásban felmerül az adatvédelemmel kapcsolatos problémák miatti távolmaradás, a félelem az adatokkal való visszaéléstől. (pl. Turan et al. 2013; Baumer et al. 2013, Lampe et al. 2013) Többen beszámoltak arról, hogy nem szívesen osztanak meg magukról dolgokat. (Baker és White 2011) Egy interjúalany úgy fogalmazott, hogy a Facebookon lenni olyan, mint egy „globális akváriumban” élni. (Baumer et al. 2013)

3. *Motiváció hiánya, időpazarlás* – szintén a leggyakrabban említett okok között volt az, hogy a facebookozást időpazarlásnak, unalmasnak, érdektelennek, határozottan nem hasznos időtöltésnek gondolták (Turan et al. 2013, Baker és White 2011, Lampet et al. 2013), illetve a válaszadók gyakran kifejezték a mások élete iránti közömbösségüket. (Turan et al. 2013)

4. *Félelmek* – mások épp ellenkezőleg, a túlzott használatról féltették magukat, attól, hogy a platform használata függőséghez vezethet (Baumer et al. 2013; Turan et al. 2013), ronthatja a teljesítményt (Baumer et al. 2013, Lampe et al. 2013), következményei között akár online zaklatás is szerepelhet (Baker és White 2011, Baumer et al. 2013), vagy párkapcsolati problémákat okozhat. (Baumer et al. 2013)

5. *Külső okok* – többen külső kényszereket vagy indokokat említettek: családi, szülői aggályokat (Baker és White 2011, Turan et al. 2013) munkahelyi szabályozást (Turan et al. 2013, Baumer et al. 2013), szülői korlátozást (Baker és White 2011), a partnerük rosszállását (Baumer et al. 2013), barátaik példáját (Baker és White 2011), esetenként vallási előírásokat. (Rainer et al. 2013)

6. *Közeggel szembeni ellenérzések* – többen megfogalmazták negatív véleményüket specifikusan a Facebookról vagy általánosan az online közegről. Ezek szerint a Facebook mára eltért eredeti közösségépítő céljától (Turan et al. 2013), és önkényesen változtatja az adatvédelmi beállításokat. (Baumer et al. 2013) Mások azt hangsúlyozzák, hogy nem hisznek a virtuális barátságokban és az online közeg csökkenti a kommunikáció minőségét. (Turan et al. 2013, Lampe et al. 2013) Baumer (2013) kutatási eredményei alapján azt fogalmazza meg, hogy a Facebookot nem használók válaszaiban többször érezhető volt egyfajta büszkeség és lázadás. Lampe és munkatársai cikkükben egy nem-használó választ idézik: „Én jól érzem magam a bőrömben, nincs szükségem 8000 'barátra'”. (Lampe et al. 2013: 6.)

Az elhagyók

A nem használókön belül kiemelt alcsoportként kezelhetők az elhagyók, vagyis azok, akik korábban regisztráltak, de átmenetileg vagy végleg törölték, illetve deaktiválták profiljukat. Ezt a tevékenységet *virtuális identitás öngyilkosságnak* (Stieger et al. 2013) vagy egyszerűen *digitális öngyilkosságnak* (Karppi, 2011) is nevezik. Rainie (Rainie et al. 2013) adatai szerint a jelenlegi Facebook használók 61%-a legalább egyszer egy időre elhagyta az oldalt. Ami különösen érdekessé teszi a jelenséget, az a mozgalom jellege. 2010. máj. 31-ét például „Quit Facebook Day”-nak nevezték ki, ez lett a szimbolikus dátuma a Facebookról kilépésnek. A kampány során arra kérték a felhasználókat, hogy a platform felhasználókat kihasználó működése miatti tiltakozásul töröljék profiljukat. (Végül több mint 40.000-en jelezték ez irányú szándékukat, azt persze nem lehet tudni, hogy közülük hányan tették meg valójában.) Létezik olyan oldalak¹, melyeket kifejezetten azért hoztak létre, hogy segítsék a digitális öngyilkosságot (ma már egyik sem működik).

Stieger és munkatársai (2013) a jelenleg is Facebook használókat az elhagyókkal vetették össze, több szignifikáns különbséget találva. Utóbbi csoport magasabb pontszámot ért el az internetaddikciós skálán, lelkiismeretesebbnek bizonyult a használóknál, illetve inkább jellemezték adatvédelemmel kapcsolatos aggodalmak. A Facebookot elhagyók miéltre vonatkozó válaszainak kvalitatív elemzése után öt tipikus okot azonosítottak (az említés gyakorisága szerinti sorrendben): (1) adatvédelemmel kapcsolatos aggályok, (2) egyéb motivációk (pl. spamek, zaklatás), (3) a Facebookkal kapcsolatos általános elégedetlenség, (4) negatív társas aspektusok (pl. kommunikációs kényszer, felszínes beszélgetések, nem valódi barátok) és (5) addikciótól való félelem. Rainie és munkatársai (2013) olyan embereket kérdeztek meg, akik rövidebb-hosszabb szünetet tartottak a Facebook használatában. Közülük legtöbben időhiányt (21%) vagy érdektelenséget (10%) emlegettek. Tizedük idő elvesztegetésnek élte meg, 9%-uk szerint pedig túlságosan sok volt a „dráma”, konfliktus és pletyka. További indokok között szerepelt az, hogy túl sok időt foglalt le, valamint az unalom, az adatvédelmi aggályok és más alternatívák használata is.

Dindar és Akbulut (2014) kutatása egy speciális populációt vizsgált – tanárjelölteket (pre service teachers) – összehasonlítva a véglegesen és az átmenetileg kilépőket. Kérdőíves kutatásuk alapján négy fő kategóriát azonosítottak: külső, személyes, gyakorlati okok, valamint az észlelt hasznosság. Interjúalányaik az alábbi motivációkat sorolták fel: időpocsékolás, zavaró

¹ Például a seppukoo.com vagy a suicidmachine.com.

hatások, párkapcsolati nyomás, érdeklődés hiánya, adatvédelmi megfontolások, és szakítás feldolgozása. Nem meglepő módon a csak átmenetileg kilépők hasznosabbnak látták a platformot, mint a véglegesen kilépők.

Mivel magyar nyelven nem találtunk a témában releváns cikket, hasznosnak gondoltuk a kapcsolódó szakirodalmat egy táblázatban összefoglalni. (1. táblázat)

1. táblázat

A nem használattal kapcsolatos szakirodalom összegzése

Szerzők	A kutatás fókusza	Minta
Ryan és Xenos 2011	Használók és nem használók közti különbségek - személyiségtényezők - preferált funkciók	1158 ausztrál FB használó és 166 nem-használó (18-44 év)
Ljepava et al. 2013	Facebookot gyakran használók és nem használók összehasonlítása	70 kanadai gyakori használó és 36 nem-használó (18-42 év)
Hargittai 2008	Facebookot használók és nem használók összehasonlítása	835 használó és 225 nem-használó (18-29 év)
Turan et al. 2013	A nem használat motivációinak feltárása kvalitatív módszerrel	20 török nem-használó (18-25 év)
Baker és White 2011	A nem használat motivációinak feltárása	69 ausztrál nem-használó (13-18 év)
Baumer et al. 2013	Facebooktól való visszalépés motivációi	226 használó és 184 átmenetileg vagy véglegesen nem használó (19-76 év)
Tufekci 2008	Használók és nem használók összehasonlítása	443 amerikai közösségi oldal használó és 86 nem használó (egyetemi hallgatók)
Dindar és Akbulut 2014	Nem használó tanárjelöltek motivációinak feltárása kvantitatív és kvalitatív módszerrel	231 végleges vagy időszakosan elhagyó török tanárjelölt (átlagéletkor 20 év)
Rainie, Smith és Duggan 2013	Facebook elhagyásának okai	316 amerikai szünetet tartó felhasználó
Sheldon 2012	Használók és nem használók összehasonlítása	283 használó és 44 nem használó (19-76 év)
Portwood-Stacer 2012	Nem használók interjúinak diskurzusanalízise	20 nem használó
Stieger et al. 2013	Facebook használók és elhagyók összehasonlítása	321 használó és 310 elhagyó (11-75 év)
Lampe et al. 2013	Facebook használók és nem használók összehasonlítása, a nem használat motivációi	480 használó és 134 nem használó (átlagéletkor 46,3 év)

A kutatás célkitűzései és kérdései

1. Jelen kutatás egyik célja a Facebook nem használat motivációs hátterének feltárása. Ez egyrészt lehetőséget ad a nemzetközi szakirodalomban talált eredményekkel való összehasonlításra, másrészt lehetővé teszi a különböző csoportok indokainak összevetését. Ilyen csoportok lehetnek a különböző korosztályok, illetve a sohasem csatlakozók és a kilépők, valamint talán érdemes a két nem motivációit is összehasonlítani.

2. A nem használat motivációinak mélyebb megértéséhez fontos lehet annak felmérése, hogy a korábban már regisztráltak milyen élmények hatására hagyták abba a használatot. Kiegészítheti továbbá a képet, ha feltárjuk, milyen alternatív közösségi média-felületeket használnak a Facebookot nem használók, és milyen okból.

3. Feltételezések szerint a nem használat motivációi között megtalálhatóak a Facebookot használókkal kapcsolatos attitűdök. Ennek érdekében mind használókat, mind nem használókat kérdeztünk a másik csoporttal kapcsolatos percepciójáról. A szakirodalomban ugyan nem találoztunk hasonló fókuszú kutatással, de az igény már felmerült, Baumer (2013) például azt írja, hogy a Facebook profillal rendelkezők egyszerre tekintenek a nem használókra meg nem értéssel és tisztelettel. A jövőben érdemes lenne a percepciókat is megvizsgálni – folytatja.

4. A nem használók nem alkotnak homogén csoportot, „nincs prototipikus nem-használó, különféle jellegzetességekkel és motivációval rendelkeznek” (Stieger et al. 2013: 632.) A motivációk alapján elvégzett klaszteranalízis segítségével megpróbáljuk a nem használók különböző csoportjait azonosítani és profiljukat felrajzolni.

Minta és módszer

A kutatást pilot interjúk felvétele² előzte meg, melyek célja elsősorban az volt, hogy a felmerülő válaszok segítséget nyújtsanak egy kérdőív kidolgozásához. Az interjú kérdései főleg a motivációk feltárására, a kommunikációs alternatívák, illetve az elhagyók esetében a korábbi esetleges negatív élmények azonosítására irányultak. Interjúalanyaink összesen hatan voltak, 4 férfi és 2 nő, átlagéletkoruk 44,2.

Az interjúk során felmerült szempontok, valamint a szakirodalom alapján két kérdőívet hoztunk létre.

1. kérdőív

Az első kérdőív kifejezetten a nem használóknak szólt. Az alapvető szociodemográfia adatokon túl nyitott kérdések vonatkoztak az esetleges korábbi használatra és a profil törlésének vagy deaktiválásának okára, illetve a nem használat észlelt hátrányai. A kérdőív tartalmazott továbbá zárt kérdéseket is: 25 motivációra vonatkozó itemet, rákérdeztünk az alternatív közösségi oldalak használatára, és két – ugyanazt a – 22 tulajdonságpárt felsoroló szemantikus differenciál skála formájában arra kértük a kitöltőket, hogy jellemezzék a nem használókat és a használókat is. Ezen kívül 11 állítás formájában a platformmal, illetve a használókkal és a nem használókkal kapcsolatos általános nézeteket soroltuk fel, felkérve a kitöltőket egyetértésük fokának kifejezésére. A kérdőívvel összesen 167 személyt sikerült elérnünk, 88 nőt és 78 férfit, átlagéletkoruk 39,2 év volt (18-77 év között).³

² Az interjúk felvételében, illetve az adatgyűjtés további részében nyújtott segítségéért szeretnénk köszönetet mondani Erdélyi Zitának és Kozma Máriának.

³ A nem használóknak az általunk megcélzott köre nem egy jól elérhető populáció, kifejezetten nehéz volt elérni a fenti mintaelemszámot. Érdekességképp kiszámoltuk az általunk a szakirodalomban fellelt összes kvantitatív vizsgálat mintanagyságát, az átlaguk éppen 167 fő.

2. kérdőív

A másik kérdőív a Facebookot használók nem használókkal és saját csoportjukkal kapcsolatos percepcióit mérte, ugyanazon kérdések segítségével. A demográfiai kérdések mellett kérdeztük őket Facebook használatukról (mikor regisztrált, hány ismerőse van), nyitott kérdéseket tettünk fel az oldallal kapcsolatos esetleges negatív élményeiről, illetve, hogy szüneteltette-e már a profilját. Ezen kívül az előző kérdőívben használt kétszer 22 tulajdonságpárt és az ott szereplő 11 itemet tartalmazta a kérdőív. A minta összesen 156 főből állt, ebből 114 nő és 42 férfi, átlagéletkor 28,2 (18-62 év között). A statisztikai feldolgozás során a nemi kiegyensúlyozatlanságot egy post hoc súlyozási módszerrel egyenlítettük ki (50-50%).

Eredmények

Mindenekelőtt az adatok előkészítéséhez kezdtünk hozzá, az életkor alapján két korosztályi kategóriát hoztunk létre: a 18-34 közöttiek (n=84) alkották az egyik, és az ennél idősebbek a másikat (n=82). A következőkben a 11 általános vélekedést tükröző itemből három indexet alkottunk (2. táblázat). Az összetartozó itemek azonosítása faktoranalízissel történt (Principal Axis Factoring, Direct Oblimin rotáció, KMO=0,829; az egyes faktorok közepes korrelációban állnak egymással: 1. vs. 2. faktor $r=0,466$; 1. vs. 3. faktor $r=0,567$; 2. vs. 3. faktor $r=0,591$).

2. táblázat

Az itemekből képzett indexek reliabilitása

A Facebook felhasználók gyakran függővé válnak.	1. Facebook használók negatív megítélése (Cronbach alfa=0,771)
A Facebook felhasználók szeretnének hamis képet mutatni magukról a kívülágnak.	
A Facebook felhasználók nagyképűségükből fakadóan azt hiszik, hogy mindenkit érdekel életük minden mozzanata.	
A Facebook felhasználók magamutatogató emberek.	2. A Facebookot nem használók pozitív megítélése (Cronbach alfa=0,787)
A Facebook NEM használókat kevésbé manipulálja a média, tudatosabb emberek.	
A Facebook NEM használók nem tárnak mindent a világ elé.	
A Facebook NEM használók nem csinálnak valamit csak azért, mert mindenki más is azt csinálja.	3. A Facebookkal kapcsolatos negatív attitűd (Cronbach alfa=0,773)
A Facebook elveszi az időt a valódi kapcsolatoktól.	
A Facebookot veszélyesnek tartom, mert tele van hamis profilokkal.	
Akinek van élete, annak nincs szüksége a Facebookra.	

1. kutatási kérdés

Ezek után, az első kutatási kérdésünknek megfelelően a motivációk főbb kategóriáit kívántuk feltárni. A 25 vonatkozó item feltáró faktoranalízise hét faktort azonosított (Principal Axis Factoring, Varimax rotáció, a hét faktor együttesen a variancia 64%-át magyarázza), melyet a konfirmatív faktoranalízis megerősített ($\text{Khí}^2(24)=22,06$, $p<.001$, CFI=0,918; TLI=0,94; RMSEA=0,061). A hét faktor a következő: (1) adatbiztonsággal kapcsolatos aggályok, (2) külső

okok, (3) a közeggel kapcsolatos negatív attitűd, (4) félelem a negatív következményektől, (5) Facebookkal kapcsolatos érdektelenség vs. függőség, (6) társas motiváció hiánya, (7) szociális közeg hatása (3. táblázat).

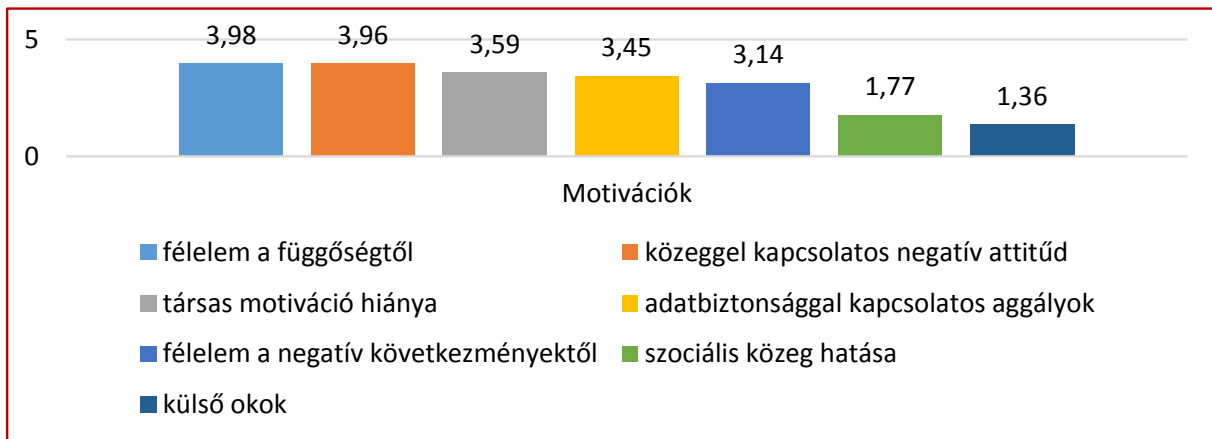
3. táblázat
A nem használat motivációinak faktoranalízise

Faktor	Item	Faktorsúly
1. Faktor (Cronbach alfa= 0,823)	Nem akarok közösségi oldalakon információt megosztani magamról.	0,847
	Nem akarok az interneten semmilyen információt megosztani magamról.	0,826
	Nem szeretem mutogatni magam.	0,727
	Félek, hogy az adataim nincsenek biztonságban.	0,716
	Félek, hogy zaklatnának.	0,58
	Nem szeretnék állandóan értékelve lenni mások által.	0,421
2. Faktor (Cronbach alfa= 0,704)	Vallási nézeteimmel nem fér össze.	0,819
	Egészségügyi állapotom nem teszi lehetővé, hogy használjam.	0,818
	Anyagi helyzetem miatt nem tudom használni.	0,788
	A munkahelyi szabályok nem engedik meg, hogy használjam.	0,596
3. Faktor (Cronbach alfa= 0,726)	Nem hiszek a virtuális kapcsolattartásban.	0,761
	Nem hiszek a virtuális kapcsolatokban.	0,743
	Időpazarlásnak tartom.	0,597
	A szabadidőmet szívesebben töltöm más tevékenységgel.	0,576
4. Faktor (Cronbach alfa= 0,71)	Ha használnám, az iskolai/munkahelyi teljesítményem rovására menne.	0,816
	Túl sok időt venne el más tevékenységektől.	0,754
	A párkapcsolatom rovására menne.	0,661
5. Faktor (Cronbach alfa= 0,786)	Nincs rá szükségem.	0,712
	Félek, hogy függővé válnék.	-0,599
	Nem tartom érdekesnek.	0,576
6. Faktor (Cronbach alfa= 0,72)	Nem érdekel a távolabbi ismerőseim magánélete.	0,788
	Nem értem, miért olyan kíváncsiak az emberek mások életére.	0,722
	Nem vagyok kíváncsi arra, amit mások megosztanak a Facebookon.	0,566
7. Faktor (Cronbach alfa= 0,677)	A barátaim sem használják.	0,789
	Nem az én korosztályomnak való.	0,656

Nemek közötti különbséget csak az 1. faktorban ($p=0,002$) találtunk, ahol a nők érték el a magasabb értéket. Aki már regisztrált valaha a Facebookon, szintén magasabb értéket ért el a 4. ($p=0,20$), az 5. és a 6. faktoron (mindkettő $p<0,05$). Az idősebbek magasabb értéket mutattak az 1. ($p<0,001$), a 4. ($p<0,01$) és 7. faktoron ($0,001$). A 1. ábra a hét motivációra adott válaszok átlagát mutatja, vagyis azt, hogy melyek a jellemzőbb, és kevésbé jellemző motivációk (ötfokú skálán).

1. ábra
A nem használat motivációinak elterjedtsége

Megvizsgáltuk a kapott motivációk korrelációját a három indexünkkel is, melyek a használókkal, a nem használókkal és a Facebookkal magával kapcsolatos attitűdöket mérték. (4. táblázat)

4. táblázat
A motivációs faktorok és a használókkal, a nem használókkal, valamint a Facebookkal szembeni attitűd korrelációi

	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor	7. faktor
Használókkal kapcsolatos negatív attitűd	0,275* *	–	0,170*	0,213* *	–	–	–
Nem használókkal kapcsolatos pozitív attitűd	0,258* *	–	0,294* *	–	–	–	–
Facebookkal kapcsolatos negatív attitűd	0,277* *	0,179*	0,390* *	0,316* *	–	–	–

5. táblázat

Ha regisztrált már valaha a Facebookra, miért hagyta abba a használatát?

Kategória	fő n=39	Említés
Én- és adatvédelem	13	<p>„Meg akartam védeni a szociális hálómam.”</p> <p>„Úgy éreztem, hogy szükségem van arra, hogy kicsit "egyedül legyek", és ne legyek elérhető, csak azok számára, akik igazán közel állnak hozzám.”</p> <p>„Nem találtam semmi jót abban, hogy akármikor elérhető vagyok olyanoknak, akik offline egy szóra sem méltatnak.”</p> <p>„...hátrányos, hogy a személyes, csak kevesekre tartozó dolgok is sokkal többek számára válik elérhetővé.”</p> <p>„Túl sok személyes információt lehet rajta megtudni a másiktól...”</p>
Felülettel szembeni ellenérzések	12	<p>„Nehezen volt átlátható, használható számomra, interneten olvastam, hogy nehezen lehet törölni, és kaptam felesleges e-maileket, ezért inkább biztos, ami biztos, töröltettem magam.”</p> <p>„Idegesített a sok ostoba poszt és lájk. A kapcsolattartást e-mailen és skypon is meg tudtam oldani, így feleslegessé vált.”</p> <p>„Sajnos rengeteg olyan információ jutott el hozzám a Facebookon keresztül, amit szerettem volna figyelmen kívül hagyni.”</p>
Időtényező	11	<p>„Túl sok időt, töltöttem el rajta, és nem bírtam megállni hogy ne 'faszbúkozzak'. Mivel számítógép előtti munkát végzek/végeztem, és akkortájt olyan helyen dolgoztam, ahol az internetes oldalak látogatása nem volt korlátozva...”</p> <p>„Eleve csak úgy mentem fel, hogy kipróbálom, aztán szövevényesebbnek bizonyult, mint hittem és kiléptem, mert a maszivsága miatt láttam, hogy több időt kéne majd ráfordítanom, mint szeretnék.”</p> <p>„Rengeteg időt vett el. Mások profilját már nem nagyon nézgettem, de ha csak az üzenetek megválaszolására rászántam az időt, már az is fél-1 órát elvett a napomból.”</p>
Személyes kapcsolat-tartás preferálása	8	<p>„Hogy ne kifelé, hanem befelé éljek, kapcsolataimat intimitásban éljem meg, (...) ne nézegessem a régi szerelmeimet és párkapcsolataikat.”</p> <p>„...a legtöbb 'ismerősöm' nem volt az ismerősöm. Ha valaki szeretne tőlem valamit, vagy én szeretnék valakitől valamit, felhívom és/vagy találkozom vele.”</p> <p>„...egy idő után úgy éreztem, hogy elveszik a személyes találkozások varázsa, mivel mindent tudunk egymásról a Facebooknak köszönhetően.”</p>
Konfliktusforrás	3	<p>„Zavart, hogy látják, ha elolvasok egy üzenetet. Volt abból kellemtelen helyzet, hogy elolvastam, de nem válaszoltam. Megelégettem ezeket a problémákat és drasztikus megoldást választottam. Így kevésbé vagyok elérhető, de ezt még élvezem is. :)”</p>
Mások élete	3	<p>„Nem vonz a mások életének monitorozása, és valótlan színben való feltüntetése, ebből fakadó téves következtetések alkotása.”</p>
Külső ok	1	<p>„A szüleim ellenezték, nem tudtak róla és nem akartam a hátuk mögött csinálni.”</p>

2. kutatási kérdés

A kérdőíves kikérdezés során nyílt végű kérdéseket alkalmaztunk az alábbi kérdések megválaszolására: (1) akik már regisztráltak valaha a Facebookra, miért hagyták abba annak használatát; (2) volt-e valamilyen konkrét negatív élményük a felületen; (3) származott-e valamilyen hátrányuk abból, hogy nem volt Facebook fiókjuk; valamint (4) az általuk használt felületeket miért preferálják a Facebookkal szemben. A Facebook használók kérdőívében szereplő nyílt kérdések segítségével pedig arról gyűjtöttünk információt, hogy (1) a felhasználónak volt-e valamilyen konkrét negatív élménye a Facebookon és (2) hogy ha szüneteltette már a Facebook profilját, miért tette azt. A kérdések megválaszolását nem tettük kötelezővé.

A nem használóktól arra a kérdésre, hogy miért hagyták abba a Facebook használatát, 38 válasz érkezett. Leggyakoribb távozást előidéző tényező az én- és adatvédelemmel kapcsolatos aggályok (13), majd a közeggel szembeni ellenérzések következtek, úgy mint unalmas, felesleges, kényszerítő vagy ostoba információk, átláthatatlan felület (12 fő). A harmadik leggyakoribb említést az időfaktor kapta (11 fő), melyet a személyes kapcsolattartás preferálása (8 fő), a felület konfliktusforrásként való azonosítása (3 fő), a mások életébe való betekintés (3 fő), végül a külső ok és a függőséggel való szembesülés egy-egy említése követte (5. táblázat).

Azzal kapcsolatban, hogy a nem használók távozása mögött állt-e valamilyen negatív élmény vagy tapasztalat, csak 12 értékelhető válasz állt rendelkezésünkre, melyek gyakoriság szerinti sorrendje: a túlzott elérhetőség problémája (4 fő), valamilyen konfliktus említése (3 fő), valamint – 1-1 említéssel – a zaklatás, a negatív érzelmi reakció, a frusztráció, a túlzott információ, a felületre jellemző személytelenség, valamint negatív vélemény a Facebook felhasználókról.

A következőkben arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen típusú hátrányt okozott a nem használók számára a Facebook felületétől való távolmaradás. Többségük (114 fő; 68,7%), véleménye szerint semmilyen veszteséget nem eredményezett a Facebook profiljuk hiánya. Azok válaszaiból, akik beszámoltak valamilyen hátrányról, két hangsúlyos terület rajzolódott ki: az információs aszimmetria vagy hátrány és a kapcsolattartás során felmerülő nehézség. További egy-egy említést kapott az integrált felületek elterjedésével bizonyos alkalmazásoknál a Facebook profil előnyös volta, a szervezési nehézség kiemelése, valamint a diákok online tevékenységének megismerésének előnyei (6. táblázat).

6. táblázat

Származott abból valaha hátránya, hogy nem volt Facebook profilja?

Kategória	fő (n=52)	Említés
Információs asszimmetria/hátrány	39	„... pl. most az egyetemi csoportunk is a Facebookon van, így nehezebben jutnak el hozzám az információk, illetve ha valaki 'eventet' szervez, akkor is mindent oda posztolnak és hozzám minden info késve jut el.”
Kapcsolattartás nehezítettsége	10	„Nem tudtam felvenni a kapcsolatot bizonyos emberekkel.” „Könnyebb lenne néha tartani a kapcsolatot ismerősökkel, meg tudni, hogy mi van velük.”
Szervezési nehézség	6	„Facebookon könnyebb lett volna pl. osztálytalálkozót is szervezni.”
Integrált felületek	1	„Néhány alkalmazásnál belefutottam, hogy jó lett volna, ha lett volna.”
Diákok online aktivitása	1	„Időnként az az érzésem, hogy a tanítás szempontjából lenne előnye annak, ha a tanítványaim Facebookos aktivitását, témáit látnám.”

A Facebook használók felülethez fűződő negatív élményeikkel kapcsolatos válaszaiban a leggyakoribb az én- és adatvédelemmel kapcsolatos tapasztalat említése (15). Itt megtalálható az ismeretlenektől érkező üzenetek letiltásának lehetetlensége, valamint a nemkívánatos tartalom (fénykép) törlésének sikertelensége. Az én- és adatvédelmi hiányosság említését követi a zaklatásra (9), a nem kívánatos tartalomra (5), valamint a párkapcsolatot érintő élményre (1) való utalás (7. táblázat).

7. táblázat

Volt valamilyen konkrét negatív élménye a Facebookon?

Kategória	fő	Említés
Én- és adatvédelem	15	„Még az elején felraktam a telefonszámomat, ha valakinek sürgősen kéne (akkor még nem az okos telefonok korszakát éltük). Párszor jól is jött, aztán egy ismerősöm a megkérdezésem nélkül kiadta 3. személynek valami nagyon gyanús munkával kapcsolatban. Azóta nincs fent a számom (mai fejjel nem is tudom, hogy gondoltam).” „Nehéz letiltani valakit, mert üzenetek így is, úgy is jönnek tőle.” „Nem tudtam leszedetni egy rólam készült fotót.”
Zaklatás	9	„A profilomat duplikálták, és sátánista elemekkel torzítva jelölgették be az összes ismerősömet.” „Durva, trágár kommenteket kaptam egy bizonyos személytől minden képemhez.” „Valaki a nevemmel regisztrált a Facebookon és keltette rossz híremet.”
Nem kívánatos tartalom	5	„Nem szeretem az olyan embereket, akik úgy érzik a véleményüket mindenféleképpen mindenről meg kell osztaniuk, mikor senki sem kérdezte őket.” „Vannak emberek, akik sok hülyeséget tesznek ki a falukra, de azokat is blokkolom egy idő után.”
Párkapcsolati	1	„Olyan információkhoz jutottam, amit jobb lett volna nem tudni (párkapcsolati vonatkozású, hűtlenség derült ki).” „Amit az ismerőseimen láttam, az, hogy párkapcsolatokba bele tud zavarni. Pl hogy kiírja, hogy a másik fél látta az üzenetet, de még nem válaszolt. Ilyenkor az embert zavarja, hogy még miért nem. Valamint az emberek csekkolják, hogy ki lett a párjának ismerőse, mit like-olt, ami felesleges konfliktusokhoz tud vezetni.”

Azon felhasználók, akik már legalább egyszer deaktiválták vagy törölték profiljukat, az okok között a következőket említették: én- és adatvédelemmel kapcsolatos, különösen az ismeretlen „ismerősök” (3); kapcsolati probléma, úgymint Facebook féltékenység, szakítás és az offline kapcsolatoktól való eltávolodás (3); a felület felesleges, unalmas volta (3); a túlzott időráfordítás (2); a tartalom feletti kontroll elvesztésének érzése (2), a nyugalom igénye, fogadás miatti és a zaklatás (1) (8. táblázat).

8. táblázat

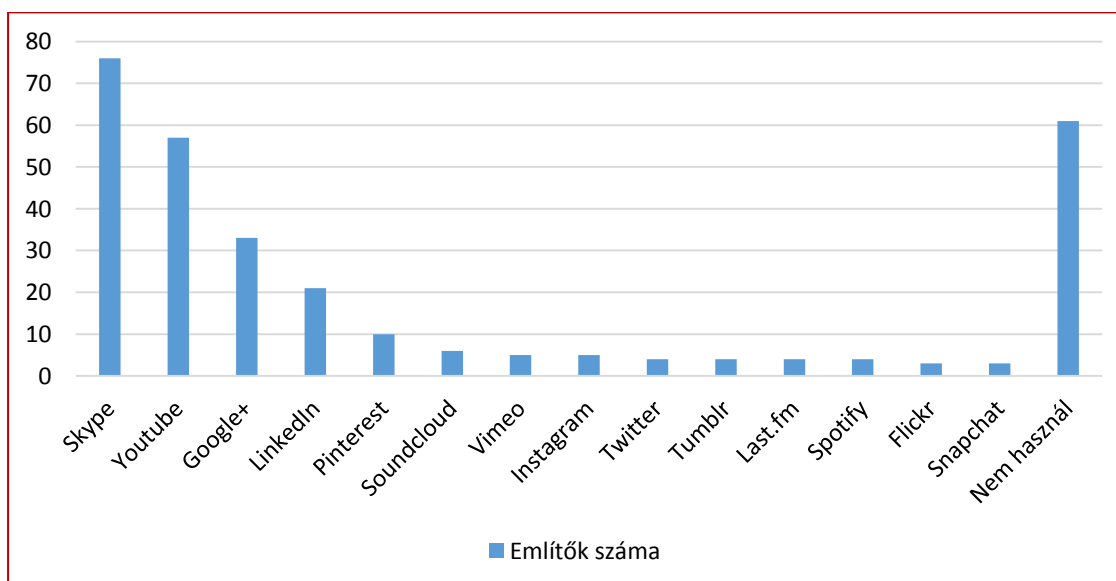
Ha szüneteltette meg már a Facebook profilját, miért tette?

Kategória	fő	Említés
Én- és adatvédelem	3	„Túl sok olyan ismerősöm volt, akikkel nem tartottam a kapcsolatot, és nem is akartam.” „Túl nőtt a funkcióján, sok ismeretlen ismerősöm lett! Jó döntés volt, tudatosabban állok a FB-hoz.”
Kapcsolati probléma	3	„Párkapcsolati feltékenységnek engedve.” „Egy barátságom az ellentettjére fordult, és így csökkentettem az adott személlyel való érintkezés mennyiségét.”
Felülettel kapcsolatos	3	„Mert nem éreztem, hogy bármiért fontos lenne a profilomnak megmaradnia.”
Időfaktor	2	„Nem tudtam hosszú ideig foglalkozni vele, válaszolni üzenetekre, posztokra.”
Kontroll elvesztésének érzése	2	„Úgy találtam, túl sok kompromittáló posztom volt, és sok idegcsigterítő ismerősöm, ezért úgy éreztem, kicsit elveszítettem a kontrollt a profilom felett.” „Nehezen tudtam már követni és kezelni az oldalt.”

Fontosnak tartottuk foglalkozni azzal a kérdéssel is, hogy a Facebookot nem használók milyen egyéb közösségi média felületet használnak és milyen okból. Az előbbi kérdésre adott válaszokat a 2. ábra foglalja össze. Jól látható, hogy elsősorban specializált felületeket használnak, illetve 39%-uk saját bevallás alapján nem használ semmit. Az okok között elsősorban az adatvédelmi problémák kerültek elő, más rendszereket zártabbnak vagy biztonságosabbnak gondoltak. Többen hivatkoztak időhatékonyságra, szakmai szempontokra, megszokásra, illetve az egyirányú kommunikáció preferálására. Kiemelték továbbá a másik platform előnyeit, mint például a gyorsabb, egyszerűbb használatot, az érdekesebb tartalmakat, illetve azt, hogy máshol nem kell regisztrálni, nincs elköteleződés.

2. ábra

Egyéb közösségi média felület használata

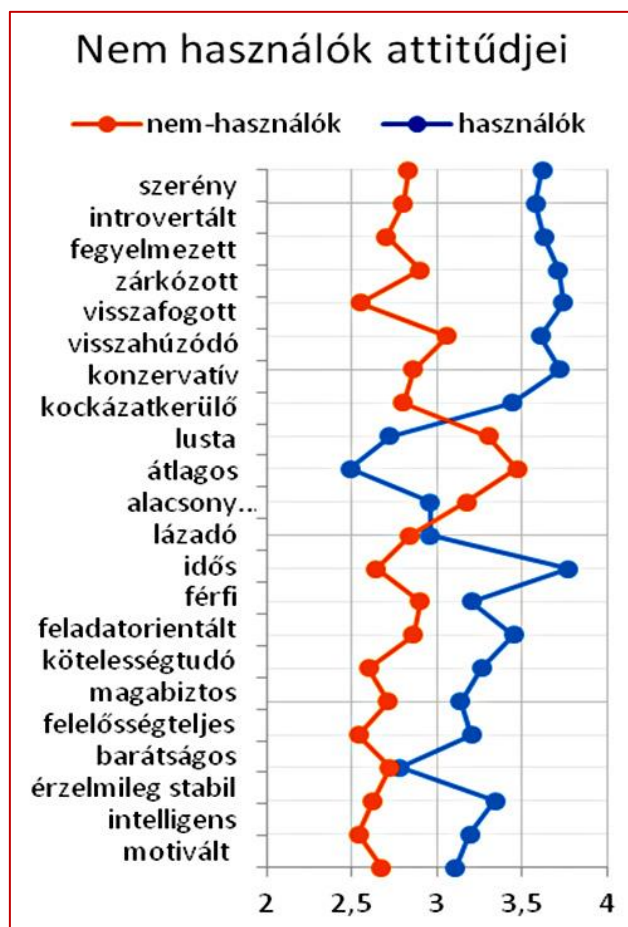
3. kutatási kérdés

A harmadik kutatási kérdés mindkét csoportnál a saját és a másik csoporttal kapcsolatos sztereotípiák feltárására irányult.

A 3. ábrán jól látható, hogy a nem használók meglehetősen nagy különbségeket látnak a Facebookot használók és a nem használók között: a lázadó-konform és a barátságos-barátságatlan tulajdonságpáron kívül mindenütt máshol szignifikánsak a különbségek ($p < 0,05$). A nem használók szerint a nem használók idősebbek, több közöttük a férfi, introvertáltabbak, visszahúzódozóbbak, konzervatívabbak, ugyanakkor intelligensebbek, érzelmileg stabilabbak, felelősségteljesebbek és feladatorientáltabbak. A felhasználók jellemzése épp ezzel ellentétes: fiatal, extrovertált, exhibicionista emberek, kevésbé jellemző rájuk a kötelességtudat vagy az intelligencia, és jellemzően nők. További jellegzetességük, hogy sokkal átlagosabbak, mint a nem használók. E jellemzésekben találtunk nemi és életkorhoz köthető különbségeket. A nők a használókat extrovertáltabbnak, nyíltabbnak, exhibicionistábbnak, társaságkedvelőbbnek, viszont átlagosabbnak látják, mint a férfiak ($df=164$; $p < 0,05$). Az idősebbek szorgalmasabbnak, eredetibbnek, magasabb önbecsülésűnek, lázadóbbnak és kevésbé kötelességtudónak látják a használókat ($df=164$; $p < 0,05$). A saját csoport jellemzésében nemi különbséget nem találtunk, a kor viszont újfent fontos szerepet játszott. Az idősebbek kockázatkerülőbbnek, lustábbnak, átlagosabbnak, alacsonyabb önbecsülésűnek, konformabbnak, kevésbé magabiztosnak, barátságatlanabbnak, érzelmileg instabilabbnak, kevésbé intelligensnek és motiválatlanabbnak látják a nem használókat ($df=164$; $p < 0,05$). A Facebookot elhagyók és a soha nem regisztráltak között nem találtunk különbségeket.

3. ábra

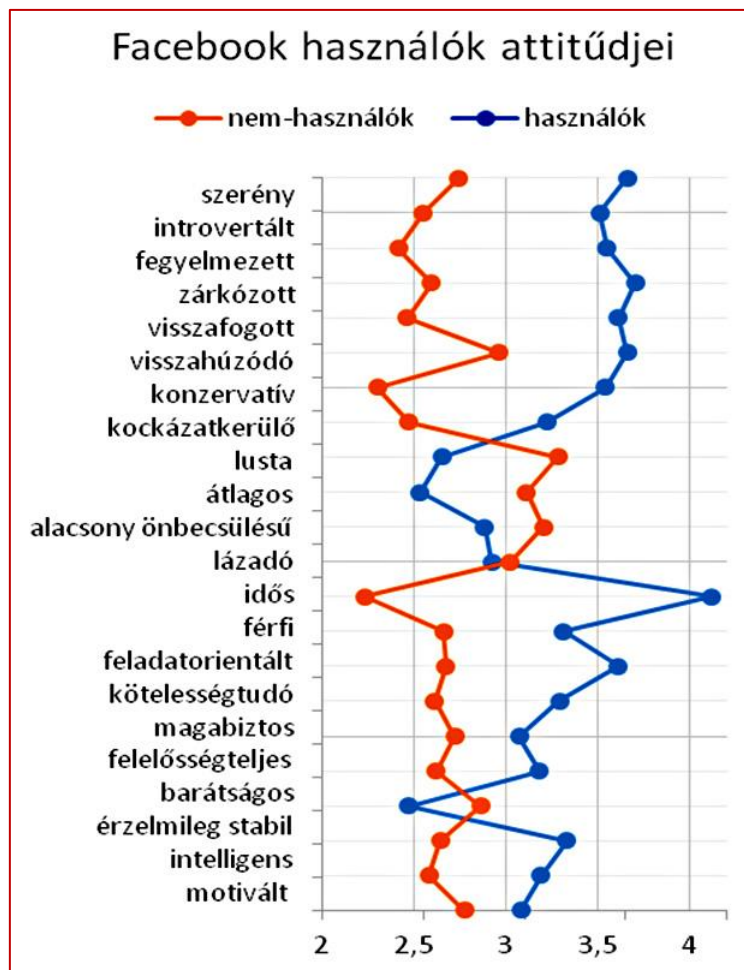
A nem használók attitűdjei

A Facebook használók kísértetiesen hasonló képet festettek mind a saját, mind a nem használók csoportjáról, mint a nem használók (4. ábra). Hozzájuk képest eltérést csak néhány tulajdonság esetében találtunk: a nem használókat konzervatívabbnak, átlagosabbnak, és idősebbnek, míg saját csoportjukat fiatalabbnak és barátságosabbnak tartják, mint a nem használók ($p < 0,05$). A saját csoport megítélésakor két tulajdonság mentén volt nemi különbség: lustaszorgalmas és motivált-motiválatlan ($p < 0,05$; a férfiak megítélése volt negatívabb mindkét esetben). A nem használók megítélésében nem volt nemi különbség. Életkori különbségeket csak a nem használók megítélésében találtunk, a fiatalok a nárcisztikusabbnak, exhibicionistábbnak, lustábbnak, átlagosabbnak és konformabbnak látták őket ($p < 0,05$).

4. ábra

A Facebook használók attitűdjei

4. Kutatási kérdés

A faktoranalízis eredményeképp kapott hét faktor alapján az adatokon először hierarchikus klaszterelemzést futtattunk le, meghatározva az optimális klaszterszámot, majd megerősítés céljából „k-mean” klaszteranalízist (minimal link analysis) is végeztünk 3 és 6 közötti klaszterszámot megjelölve, melyek közül többszöri lefuttatás után a négyklaszteres bizonyult a legstabilabbnak. Az első klaszterbe tartozókra ($n=42$) az adatvédelemmel kapcsolatos aggályok (1), a negatív következményektől való félelem (4) és a nem érdekes (5) faktoron elért

alacsony érték volt jellemző. A következő klaszter tagjai (n=36) kiugróan alacsony értéket értek el minden faktoron, kivéve külső okok (2), társas okok (7) és adatvédelmi aggályok (1). A legnépesebb klaszterbe tartozók (n=67) a többiekénél magasabb értéket értek el az adatvédelmi aggályok (1), a közeggel való ellenállás faktoron (3), illetve a nem érdekes és nem érdekel faktorokon (5,6) és közepesen a negatív következmények faktoron (4). Az utolsó klaszterbe (n=21) tartozók elsődleges indítéka a külső kényszer (2). Annak érdekében, hogy feltárjuk a kapott klaszterek közötti különbségeket az egyéb változók mentén, khat-négyzet próbákat és variancia-analíziseket is végeztünk. Nemi különbséget az első és a harmadik klaszter esetében találtunk ($\chi^2=8,128$; $df=3$; $p<0,05$), a nők aránya az első klaszterben volt magasabb, a férfiaké pedig a harmadikban. Korhoz köthető különbségek is akadtak, az első és a harmadik klaszterbe tartozók voltak a fiatalabbak ($F=6,202$; $df=162$; $p<0,01$). Megvizsgáltuk, hogy a három képzett indexben elért eredmények mutatnak-e különbségeket a különböző klasztereknél. A Facebookot használók negatív megítélése legalacsonyabb értéket a második klaszternél mutatott, legmagasabbat pedig a harmadiknál ($F=3,499$; $df=162$; $p=0,02$; post hoc Tukey). A nem használók megítélésében nem voltak különbségek. A Facebookkal szemben leginkább negatív előítéletekkel a harmadik klaszter tagjai élnek ($F=1,005$; $df=162$; $p=0,015$ post hoc Tukey).

Diszkusszió

Az egyik legfontosabb eredményünk az, hogy láthatóvá tettük a spontán felidézett indokok és a zárt kérdésekre adott válaszok közti különbségeket. Míg a nyitott kérdésekben a nem használók inkább praktikus magyarázatokat adtak a nem használatra, a zárt kérdésekre adott válaszok azt mutatják, hogy a szimbolikus (vagyis mélyebben gyökerező, lélektanibb jellegű) okok is éppoly fontos szerepet játszanak a döntésükben. Ilyen szimbolikus okok lehetnek például a különböző félelmek (addikciótól, a negatív következményektől, a magánjellegű adatok kiadásától) vagy a közeggel kapcsolatos negatív attitűdök. Portwood-Stacer (2012) arra is rámutat, hogy a praktikus és szimbolikus okok gyakran keverednek: amikor például időpocsékolásként tekint valaki a Facebook használatra, akkor indirekten úgy mutatja be önmagát, mint akinek fontos a hatékonyság.

A nyitott kérdésekből kiderült, hogy a nem használók többsége számára nem okoz semmilyen veszteséget a Facebooktól való távolmaradás. Akik viszont beszámoltak valamilyen hátrányról, azok az információhoz jutás nehézségéről, abból való kimaradásról (információs aszimmetria), valamint az ismerősökkel való kapcsolattartás nehezítettségéről számoltak be. A használók felülethez fűződő negatív élményeikkel kapcsolatos válaszaiban leggyakoribb az én- és adatvédelemmel kapcsolatos tapasztalat említése, ezen belül a leggyakoribb említést a zaklatás érte el.

Az általunk kapott motivációs faktorok jórészt rímelnek a szakirodalomban kapottakra, például Dindar és Akbulut (2014) négyes felosztására, akik külső okokat (external factors), praktikusakat (mechanics), az észlelt hasznosságra (perceived usefulness), valamint az én elrejtésére vonatkozókat (self-concealing) említettek. A megvizsgált csoportok mentén mutatkozott némi eltérés a motivációkban. A nők magasabb értéket adtak az adatbiztonsággal kapcsolatos aggályokra, a már regisztráltakat elsősorban a félelmek tartották vissza (a negatív következményektől és a függőségtől), illetve a társas motiváció hiánya. Az idősebbeket leginkább az adatbiztonsággal kapcsolatos aggályok, a negatív következményektől való félelmek motiválták, valamint az, hogy úgy érezték, hogy a Facebook nem az ő korosztályuknak való. A korábban regisztráltak és nem regisztráltak között nem találtunk különbségeket.

Az egyik általunk fontosnak gondolt, de a szakirodalomban eddig jórészt mellőzött szimbolikus okot, a használókkal kapcsolatos sztereotípiákat kiemelten is vizsgáltuk. Sőt, hogy teljesebb legyen a kép, a használókat is megkérdeztük önmagukkal és a nem használó-

lókkal kapcsolatos sztereotípiáikról. Ebből az rajzolódott ki, hogy a használók és a nem használók képe elég konszenzuális a társadalomban, nem volt jelentékeny különbség a két csoport reprezentációi között. Jellemző továbbá, hogy a két csoport képe egymáshoz viszonyítva egymás ellentétpárjaként létezik, szinte tükörképként. Az, hogy mindkét csoport nagy különbséget lát a két csoport között, arra utal, hogy a tényező társadalmilag fontos, jelentőségteljes. A szakirodalomban megfogalmazott azon félelem, hogy a nem használatot mint deviáns, stigmatizált szerepként percipiálnák (Baumer et al. 2013), egyáltalán nem igazolódott be. Leginkább azt tapasztaltuk, hogy a nem használókról kialakított kép éppoly ambivalens – vagyis tartalmaz negatív és pozitív elemeket egyaránt – mint a használók reprezentációja. A nem használókat szinte konszenzuálisan mindenki a szociális tulajdonságok mentén visszahúzódnak látja, ugyanakkor a teljesítményhez kapcsolódókban kiemelkedőnek. Közvélekedésben tehát egyszerre van jelen a használat irányába történő nyomás és a nem használók iránti megbecsülés.

A motivációk alapján azonosítottuk a nem használókon belüli klaszterek profiljait. A legkevesebben abba a csoportba tartoznak, amely külső okok miatt nem használja a platformot; ők jellemzően idősebbek, egyenlő arányban nők és férfiak. A következő klaszter tagjai rendelkeznek a legkevésbé negatív attitűddel a használókról, illetve a Facebookkal szembeni ellenállás sem jellemezte őket különösebben, távolmaradásukat részben az adatbiztonsággal kapcsolatos aggályaik, illetve az magyarázza, hogy úgy érzik, kortársaik, ismerőseik nem használják az oldalt. E csoport tagjai jellemzően az idősebbek közül kerülnek ki. A harmadik csoport tagjait leginkább úgy írhatjuk le, mint akiket a félelmeik tartanak vissza, félelem az addikciótól, a negatív következményektől, illetve attól, hogy mi történik az adataikkal. Jellemzi őket, hogy negatívan ítélik meg a használókat, és főleg nők. A legnépesebb klasztert azok alkotják, akiket elsősorban a Facebookkal és az azt használókkal szembeni elutasító attitűddel jellemezhetnénk, ez hozzáállás alapozza meg a nem használat legfőbb motivációját. Több férfi tartozik ide, mint nő, és ez volt a legalacsonyabb átlagéletkorral leírható csoport.

Összegzésül elmondható, hogy kutatásunk elérte kitűzött céljait, ez azonban csak az első lépés a Facebookot nem használók motivációinak megértéséhez. Az eredmények alapján fontos újragondolni, illetve módosítani a használt mérőeszközöket, továbbá nagyobb mintaelemszámot kell elérni, amit részben a kérdőív más nyelvekre történő lefordításával, így más országok nem használóit elérve szeretnénk megtenni. Hozzá kell tenni továbbá, hogy a tudatosabb vagy erősebb ellenérzésekkel élők talán szívesebben válaszoltak, hiszen a válaszadáshoz szükség volt némi önreflexióra, továbbá a magasabban kvalifikáltak jelenléte talán előtérbe tolt bizonyos motivációkat (pl. a produktivitást). A reprezentativitás talán sérült (bár arra nem is törekedtünk), de a jelenség mélységeit jobban meg tudtuk érteni.

Legfőbb tanulság, hogy a Facebook nem használatának vizsgálatakor fontos szempont, hogy a jelenséget szűkebb és tágabb szociális kontextusban szemléljük, a használat és nem használat megértéséhez a gazdasági, pszichológiai tényezők mellett az egyén mindennapjainak dinamikáját is figyelembe kell venni, többek között a technológia és a mindennapi élet illeszkedését. (Selwyn 2003)

Irodalom

- Baker, Rosland K. – White, Katherine M. (2011) In their own words: Why teenagers don't use social networking sites. *CyberPsychology, Behavior and Social Networking: the impact of the Internet, multimedia and virtual reality on behavior and society*. 2011/14. 6. 395–398. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2010.0016>
- Baumer, Eric. P. S. – Adams, Phil – Khovanskaya, Vera D. – Liao, Tony C. – Smith, Madeline E. – Sosik, Victoria Schwanda – Williams, Kaiton (2013) Limiting, Leaving, and (re)Lapsing: An Exploration of Websites by University Students. *Scientific Journal of Media Education*, 2013/41. 137–145. <http://dx.doi.org/10.1145/2470654.2466446>
- Caers, Ralf – Feyter, Tim De – Couck, Marijke De – Stough, Talia – Vigna, Claudia – Du Bois, Cind (2013) Facebook literature review. *New Media & Society*. 2013/15. 6. 982–1002. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444813488061>
- Dindar, Muhterem – Akbulut, Yavuz (2014) Why do pre-service teachers quit Facebook? An investigation on 'quitters forever' and 'quitters for a while'. *Computers in Human Behavior*, 2014/39. 170–176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.07.007>
- Hargittai Eszter (2008) Whose space? Differences Among Users and Non-Users of Social Network Sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2008/13. 276–297. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00396.x>
- Lampe, Cliff – Vitak, Jessica – Ellison, Nicole (2013) Users and Nonusers: Interactions between Levels of Facebook Adoption and Social Capital
URL: https://vitak.files.wordpress.com/2009/02/lampe_vitak_ellison-2013-cscw.pdf
Utolsó letöltés időpontja: 2015. augusztus 24.
<http://dx.doi.org/10.1145/2441776.2441867>
- Ljepava, Nikolina – Orr, Robert R. – Locke, Sean és Ross, Craig (2013) Personality and Social Characteristics of Facebook Non-Users and Frequent Users. *Computers in Human Behavior*, 2013/29. 1602–1607. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.01.026>
- Portwood-Stacer, Laura (2012) Media refusal and conspicuous non-consumption: The performative and political dimensions of Facebook abstention. *New Media & Society* online version. URL: <http://lauraportwoodstacer.com/wp-content/uploads/2013/03/mediarefusalandconspicuousnonconsumption.pdf> Utolsó letöltés időpontja: 2015. augusztus 24. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812465139>
- Rainie, Lee – Smith, Aaron – Duggan, Maeve (2013) Coming and going on Facebook. Pew Internet Report URL: www.pewinternet.org/files/old-media/Files/Reports/2013/PIP_Coming_and_going_on_facebook.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2015. augusztus 24.
- Ryan, Tracii – Xenos, Sophia (2011) Who uses Facebook? An investigation into the relationship between the Big Five, shyness, narcissism, loneliness, and Facebook usage. *Computers in Human Behavior*, 2011/27. 1658–1664. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2011.02.004>
- Sheldon, Pavica (2012) Profiling the non-users: Examination of life-position indicators, sensation seeking, shyness, and loneliness among users and non-users of social network sites. *Computers in Human Behavior*, 2012/28. 1960–1965. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.016>
- Selwyn, Neil (2003) Apart from technology: understanding people's non-use of information and communication technologies in everyday life. *Technology in Society*, 2003/25. 99–116. [http://dx.doi.org/10.1016/S0160-791X\(02\)00062-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0160-791X(02)00062-3)

- Socialdaily (2015) URL: <http://analytics.socialdaily.com/hu/facebook/countries/hu/> Utolsó letöltés időpontja: 2015. augusztus 24.
- Stieger, Stefan – Burger, Christoph – Bohn, Manuel – Voracek, Martin (2013) Who commits virtual identity suicide? Differences in privacy concerns, Internet Addiction, and personality between Facebook users and quitters. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2013/16, 9. 629–634. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2012.0323>
- Tufekci, Zeynep (2008) Grooming, Gossip, Facebook and MySpace. *Information, Communication & Society*, 2008/11, 4, 544–564. <http://dx.doi.org/10.1080/13691180801999050>
- Turan, Zeynep – Tinmaz, Hasan – Goktas, Yuksel (2013) The Reasons for Non-Use of Social Networking. *Comunicar*, 2013/21. 137–145. <http://dx.doi.org/10.3916/C41-2013-13>
- Ujhelyi Adrienn (2014) A Facebook szociálpszichológiája. Szakirodalmi összefoglaló. *Alkalmazott Pszichológia*, 2014/1. 113–132.
- Wilson, Robert E. – Gosling, Samuel D. – Graham, Lindsay, T. (2012) A Review of Facebook Research in the Social Sciences. *Perspectives on Psychological Science*, 2012/7. 3. 203–220. <http://dx.doi.org/10.1177/1745691612442904>

INTERNETES MÉMEK A FOGYASZTÓK KÉPTÁRÁBAN: EGY KIÁLLÍTÁS MÉMEI

*Mitev Ariel – Horváth Dóra*¹

ariel.mitev@uni-corvinus.hu – dorahorvath.unicorvinus@gmail.com

Absztrakt

Bár az internetes mémekre növekvő tudományos érdeklődés irányul, mégis csak kevés kutatás foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az internet közönsége hogyan használja és értelmezi az internetes mémeket. Érzékelve ezt a hiányt, egy kísérleti kutatás keretében arra vállalkoztunk, hogy fiatalok körében feltárjuk az internetes mémekkel kapcsolatos attitűdöket és használati módokat. Kutatásunk 95 olyan egyetemistára terjedt ki, akik mindennapos, rutinos internetezők. Először arra kértük őket, hogy idézzenek fel internetes mémeket és jellemezzék őket, majd azt kértük, hogy a mémekből állítsanak össze egy kiállítási galériát. A kiállítást itt persze analógiaként vagy metaforaként kell érteni, mint olyan módszert, amelynek alkalmazásával megragadhatók az internetes mémekkel kapcsolatos attitűdök. Azért választottuk ezt a szokatlan eljárást, mert egyébként meglehetősen nehéz kimutatni az internetes mémek hatását. A virtuális kiállítás analógiájával a vizsgálatban közreműködő egyetemistákat ki lehetett mozdtatni a passzív nézelődő szerepéből és át lehetett léptetni egy aktív kiállításszervezői, kurátori szerepbe, ami egy beleélőbb és tudatosabb viselkedésre indíthatta őket az internetes mémek vonatkozásában. Végezetül mintegy kiteljesítve a kiállítás analógiát, kutatásunk eredményét úgy jelentettük meg, illetve foglaltuk össze, hogy az egyetemisták által kiválasztott internetes mémeket és jellemzéseiket összekapcsoltuk Muszorgszkij híres zenei művének, Az egy kiállítás képeinek darabjaival.

Kulcsszavak

internetes mémek, posztmodern, kiállítás

Abstract

Although Internet memes attract growing scientific attention, little research work is focused on the question how they are used and interpreted by the public of the internet. Considering this insufficiency, we made a pilot study in order to describe how young adults reflect and use internet memes. Ninety-five university students using internet as an everyday routine were involved in the study. First, we asked them to recall and characterize their favourite memes, then we asked them to build an exhibition gallery from the selected memes. Of course, exhibition is to be understood here as a virtual one, actually an analogy or metaphor applied as a

---

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Marketing és Média Intézet

special method of apprehending attitudes toward internet memes. We have chosen this unusual method because the impact of internet memes is not easy to record. By the analogy of building and guiding a virtual exhibition, the participating students were urged to leave the passive audience status and enter an active curator status. This role change resulted in a more engaging and conscious reflection of internet memes. Finally, strengthening the analogy of exhibition, we summarized and enlightened the results of our study by connecting the selected internet memes with the famous music work of Mussorgsky: Pictures at an Exhibition.

Keywords

internet memes, postmodern, exhibition

* * *

Képtárak és mémtárak

Képtárak: összezárnak, átölelnek, nem engednek. Képtárak vesznek körül, ha kinyitjuk a Facebookot: önmagukat mémelő felhasználók árasztják el a galériát. Fel sem kell állnunk a fotelből és máris részesei lehetünk egy olyan kiállításnak, amelyet ismerőseink szerkesztettek: FB user a kutyájával, FB user a barátaival, FB user kedvenc épületegyüttesével. Egy-egy képet a közönség dübörgő like-orkánja kíséri. Tematikus kiállítás ez, amely az ismerősökről vagy az általuk fontosnak ítélt tartalmakból áll elő, és ehhez csupán a közösségi oldalak folyosóin kell ujjaink segítségével végig gyalogolnunk. A felhasználó vagy a főszereplője vagy pedig a kerete lesz azoknak a képeknek, amelyeket posztol; tehát vagy olyan mém, amelynél az állandó elemet saját maga jelenti, vagy pedig olyan, amely az ő neve alatt jelenik meg, esetleg gondolatokat kapcsol hozzá. Kincstár ez vagy csupán képek kusza raktára? Gombrich (1994) úgy véli, hogy míg a kincstár ritka tárgyak gyűjtőhelye, addig a raktár egy olyan semleges hely, melynek tágas helységeiben minden elfér, amit odavisznek (vagy adott esetben a felhasználók feltöltenek).

Mindenkiből lehet szerkesztő, alkotó. A posztmodern fogyasztó már bele szeretne szólni, maga szeretné kialakítani azt a területet, amelyet befogad, jóval interaktívabb módon, mint ahogy eddig tette.

A mémekben a valóságból kiragadott szereplők, sztárok, helyzetek, tárgyak az online felületeken új életre kelnek és kelhetnek, egyre jobban elszakadva eredeti kontextusuktól. A befogadók agyában a spontán asszociációs láncot alkotó illusztrációk sorozata elemi erővel, de pusztán benyomásként, impresszióként, vagyis különösebb nyom nélkül száguld át, és a láng pár perc múlva ki is alszik. Az élmény újra és újra átélhető, felszínes benyomás, semmi több. Képkavalkád ez, a kiragadott pillanatok és odavetett mondatok örvénylő karneválja, amelyhez a közönség maga is hozzá tehet, vagy a meglévőkből szemezgethet és tovább küldhet. A posztmodern képtárakban azonban már nem a látogató keresi fel a galériát, hanem a képek a befogadót.

Mémek az interneten

Manapság a megosztott információ jelentős részben inkább kép, video, mintsem verbális szöveg. Ugy tűnhet, mintha visszatérnénk a korai középkorba, amikor az írástudatlan emberek számára a templomi freskók jelentették a közös tartalmat (diskurzust és narratívát). De míg az Írás tartalmi viszonylag stabilak maradtak kétezer éven át (eltekintve a hitvitáktól) és jelen vannak mindennapjainkban is, a mai kor közös tartalmi közül kevés éri meg a holnapot. Azok a tartalmak azonban, amelyek hosszabb távon fennmaradnak, gyorsan terjednek és nagy

népszerűséget érhetnek el. Dawkins (1986: 241) szerint a mémek a kulturális átadás vagy az imitáció egységeként segítik az örökítést: „A mém lehet egy dallam, egy gondolat, egy jelszó, ruhadívat, edények készítésének vagy boltívek építésének módja”. Hofstadter (1983: 18) szerint a mémek a génekhez hasonlóan hajlamosak variálódni és torzulni. A mémek különféle változatai egyrészt egymással, másrészt pedig más mémekkel is versenyeznek a figyelmünkért, a fejünkben elfoglalt helyért és az információfeldolgozásra szánt időmennyiségért.

A memetika az elmúlt évtizedben egy gyakorlati használatból bővült: megszülettek az internetes mémek, amelyek rendkívüli népszerűsége miatt és a jövő fogyasztói egymás közötti társalgásában központi elemmé váltak. (Horváth és tsai 2014) Az eredeti, a darwini evolúcióelméleten alapuló dawkinsi mém-fogalom igen nagy jelentésbővüléssel ment keresztül, és mostanra eljutott az interneten folklórszerűen terjedő, gyakorlatilag bármilyen jellegű képes-szöveges-hangos tartalom általános definíciójáig. Az internetes mém úgy határozható meg, mint "az interneten folklórszerűen terjedő, gyakran önkéntelen forrásból származó, egy közösség számára közös háttérjelentéssel bíró, ikonikus képes-szöveges-hangos tartalom módosításon átesett, de közös tulajdonságokkal bíró variánsai." (Csordás 2015)

Az internetes mémekre jellemző a szóbeliségben tetten érhető pletykahatás, az aktualitás, az azonnali reakció a történésekre. Az internetes mém olyan jelenség, fogalom, szöveg, kép vagy kép-szöveg kapcsolat, amely az interneten divatszerűen terjed; tartalma vicc, pletyka, kép, weboldal, hivatkozás, (ál)hír is lehet. Mindezeknek közös jellemzője a gyors, interneten való terjedés. A közösségi médiában (főképpen a Facebookon) a Like 'tetszik' gombbal szinte bármely tartalmat meg lehet jelölni, illetve mások idővonalán, valamely oldalon vagy csoportban a Share 'megoszt' gombbal meg lehet osztani. A lájkolt/megosztott tartalmat az ismerősök is látják, az ő idővonalukon is megjelenik, ily módon terjednek ezek a tartalmak. Önálló mémgyűjtő, saját közösséggel rendelkező oldalak is létrejöttek (pl. 9gag.com, knowyourmeme.com, memebase.cheezburger.com, demotivation.us). Az internetes mémek változatlanul vagy kisebb-nagyobb változtatásokkal akár évekig is keringhetnek az interneten, ám legtöbbjük élete csupán néhány hétig, legfeljebb hónapig tart. (Horváth és tsai 2013)

Dawkins (2013) szerint az internetes mém az eredeti ötlet eltérése, vagyis a változás a véletlenszerű mutálódással szemben ebben az esetben teljesen tudatosan végzett emberi tevékenység eredménye. Az internetes mémek a részvételi kultúra termékei (Jenkins 2009), ahol a fogyasztók nem passzív, hanem aktív részesei a kultúraalkotásnak, és könnyedén megoszthatják saját ötleteiket vagy tovább küldhetik és támogathatják másokét.

A népi nevetéskultúra vizuális sűrítése: középkori és posztmodern karnevál

A közösségi tereket a középkorban templomok és vásárok jelentették. Míg az egyházi szertartások kötött szimbólumrendszerrel definiáltak, addig a vásárokon ennek már csak egy mémelt és fejtetőre állított, a népi nevetéskultúra által kifacsart, az egyház által tiltott állapota jelenik meg. „A vásári jelenségek a világ egységes, nem hivatalos szemléletét jelenítik meg, amelynek sem hangvételt (a nevetés), sem tartalmát (az anyagi-testi „lent”-et) nem hagyja jóvá a hivatalosság.” (Bahtyin 2002: 212)

Az internetes mémek gyökerei a népi nevetéskultúrában keresendők (részben legalábbis), azonban az internetes mémek középkori testvéreikhez képest rendkívül gyorsan terjednek és korunk felgyorsult világában fogyasztásuk is felpörög, a megragadott pillanatok átélése új formák megjelenését kívánja meg, amely magán hordozza a gyors terjedés és kipukkanás jellegzetességeit. Bahtyin (2002: 12) szerint a népi nevetéskultúrának alapvetően három változata van: a) szertartások, színpadi formák; b) komikus nyelvi alkotások, valamint c) familiáris beszéd. Az internetes mémekben mindhárom forma sűrítésével találkozhatunk. (1. táblázat)

1. táblázat

Népi nevetéskultúra különböző formái és azok sűritése

Típus	Klasszikus forma	Modern forma	Sűrités	Internetes mém példa
<i>szertartások, színpadi formák</i>	karnevál típusú ünnepek, különféle vásári multságok stb.	közösségi események, klippek, filmek	kiragadott képek, képsorok	Bad Luck Brian (tablókép) Harlem Shake (jellegzetes tánc) Balotelli (jellegzetes póz)
<i>komikus nyelvi alkotások</i>	szóbeliek és írásosak, latin vagy nemzeti nyelvűek	angol és magyar nyelvű humor	kiragadott mondatok	Ain't nobody got time for that (interjú mondata)
<i>familiáris vásári beszéd különböző formái</i>	káromkodás, esküdözés, népi hetvenkedés stb.	káromkodás, durva beszéd, lődítás, kifigurázás	kiragadott mondatok	Gordon Ramsay megmondja Bitch please vak komondor

Forrás: saját szerkesztés

Galériaalkotás, mint a kutatás módszere

Fő kutatási kérdésünk az, hogy mit jelentenek a mémek az egyetemisták számára és milyen értelmezéseket tudnak hozzájuk kapcsolni. Kutatásunk szabadon választott mémekkel kapcsolatos rövid fogyasztói narratívák tartalomelemzése alapján készült 2013 tavaszán. Résztvevői a Budapest Corvinus Egyetem harmadéves, marketingkommunikációs tárgyat tanuló hallgatói voltak. Ez egyben a kutatás korlátját is jelenti, mivel csupán a 20-22 éves egyetemista réteget érdeklő mémekről kaptunk áttekintést. A 95 válaszadó összesen 125 különféle mémet említett, de voltak mémek, amelyeket többen is említettek; összesen 281 mém említés történt, vagyis még egy viszonylag homogén réteg esetén is meglehetősen nagy szétterjedtség jellemző. A leggyakrabban említett mémeket a 2. táblázat foglalja össze, ahol a mémek rövid leírásai a kutatási alanyok megfogalmazásai alapján készültek. Természetesen nem csupán az említések száma az érdekes, hanem lényeges kutatási kérdés az is, hogy az alanyok milyen jellegzetességeken keresztül ragadják meg a mémeket, valamint az általuk készített mikro-kiállításokból létrehozható valamilyen meta-galéria, és azt milyen szerkezetben célszerű bemutatni.

2. táblázat

A leggyakrabban említett internetes mémek és leírásuk

Mém	Rövid leírás és eredet	Jellegzetességek	Említés
Grumpy Cat (zsémbes macska)	Tardar Sauce nevű, teljesen átlagos arizonai cica, aki vicces kinézetével hatalmas rajongótáborra tett szert az interneten. A lefelé görbülő szájú macskát ábrázoló mémek szarkasztikus életutálatot tükröző feliratokkal jelennek meg.	Arckifejezés (grimasz), cuki macska	26
Hungaro-Mém	Bajusz (hagyományos magyar pödört arcszőrzet) elhelyezése különböző fotókon, illetve igazi betyáros szövegek megfogalmazása.	Bajusz, tájszólás	26
Balotelli beállása	Mario Ballotelli 2012-es EB elődöntőn a németek ellen lőtt gól utáni beállása. A gól után levette a pólóját és megfeszített izmokkal állt egyhelyben.	Testtartás (befeszített póz)	12
One does not simply (walk into Mordor)	A mém eredete a 2001-ben készült Peter Jackson által forgatott Gyűrűk ura – A gyűrű szövetsége című filmben van. A jelenetben a gyűrű elpusztításáról döntenek, melyet a Mordorban található Végzet Hegyébe kell dobni. Erre a lehetetlennek tűnő feladatra reagált Boromir úgy, hogy „One does not simply walk into Mordor”. Akkor használatos, amikor valamilyen nehéz, olykor már-már lehetetlennek tűnő feladatot akarunk elvégezni.	Beállítás és mondat	8
NOT BAD	Obamát lefényképezték, miközben grimaszolt, és ennek a rajzolt változata ez a mém. Meglepett, elismerő arckifejezést ábrázol. A mém meglepő szituációkban, rendkívüli attrakciók végén fordul elő.	Grimasz (rajzolt lett)	7
Gordon Ramsay megmondja	(Gordon Ramsay) jellemző magatartását figurázza ki, aki folyamatosan csúnyán beszél és ordibál az emberekkel. A mém ezt eltűzve, de valóban mutatja be. (Gratulálok, sikerült odaégetni a VIZET!) Az eredeti kontextusban egy tv műsorokból ismert szakács próbálja kihozni a maximumot versenyzőiből. Ehhez gyakran ordibál velük, gúnyolódik rajtuk.	Csípős megjegyzések	7
Bitch Please	Yao Ming, kínai kosarász arckifejezéséről sajtótájékoztatón készített pillanatfotó, ebből készült a rajz. – B*tch Please! (magyar fordításban: Ugyan már!): a kép univerzálisan kifejezi egy személy nemtörődomségét, lazaságát, illetve mások megkérdőjelezését, túllicítalását.	Arckifejezés (rajzolt)	6
Bad Luck Brian	Egy szerencsétlenül sikerült tablókép egy középiskolás fiúról. Kiválóan alkalmas a saját szerencsétlen történeteid elmesélésére	Arckifejezés	6
You don't say	„Alapja Nicolas Cage arckifejezése, amely az 1988-as „Vampire's Kiss” című filmből való. Az ebből készült később rajzolt grafika, mely idővel még jobban elterjedt, mint az eredeti. Akkor szokás használni, ha valaki egy teljesen egyértelmű dolgot mond, vagy magyaráz, amely már triviális, ennek ellenére tovább mondja.	Arckifejezés (rajzolt)	5
Trollface	A trollkodás, azaz valakiből tréfát űzni. Egy devianArt nevű felhasználó által készített trollkodást megőrkítő képregény MS Painttel készítve. Az egyik legrégebbi mém.	Arckifejezés (rajzolt)	5
Lazy College Senior	Lusta egyetemista: egy éppen sört kortyoló fiatal srác képe az iskolai lustaságot megtestesítő példákkal. A Redditor-on tűnt fel először: „5 perc késés az óráról, kihagyom az egész napot” szöveggel. Egyetemisták könnyen tudnak azonosulni vele.	Arckifejezés és gondolat	5

Kutatásunk résztvevői az alábbi instrukciók alapján állították össze saját galériájukat: *„Képzeld el, hogy mémekről egy virtuális tárlatot kell vezetned, amelyet a korosztályodba tartozók fognak megtekinteni. Mint a virtuális tárlat vezetőjének, az a feladatod, hogy válogass be három olyan memet (és azok változatait), amelyek megtekintését a leginkább javasolnád. A kiválasztott mémnél határozd meg az eredeti kontextust, azt, hogy miért választottad, valamint azt, hogy miben áll szerinted a mém nagyszerűsége!”*

Felvetődhet a kérdés, hogy miért ezzel a technikával vizsgáltuk az internetes mémekkel kapcsolatos interpretációkat? Mivel a mémek felhasználókra gyakorolt hatása nagyon nehezen megfogható, ezért egy olyan módszert kellett találni, amelynél a kutatás alanyai a passzív néző státuszról átkerülnek egy aktívabb, kurátori státuszba. Ezzel a szerepváltoztatással jelentősebb gondolati aktivitás váltható ki, hiszen egyrészt gyűjtőként össze kell válogatni a megfelelő képeket (valamilyen szempontból a számukra legemlékezetesebbeket rakták össze), tárlatvezetőként pedig össze kell kapcsolni a mémeket egymással, ezáltal az értelmezés mélyebb szintjei is elérhetők. A kurátori státusz azért rendkívül lényeges, mert nem azonos az internetes mémeket előállító szereplővel („művésszel”), sem pedig a galériában sétáló (vagy az online platformot passzívan néző) látogatóval. A kurátor feladata az, hogy összeválogassa a kiállításra alkalmas képeket (mémeket), és olyan helyzetet teremtsen, ahol „újfajta olvasatok és új válaszok születhetnek a kontextussal kapcsolatban.” (Doherty 2012: 310)

Novák (2014) szerint nincs egyetlen múzeumi élmény, mivel a kiállításnál mindenki más útvonalat jár be, ezért más kapcsolódási pontokat talál a képek között, vagyis összességében mindenki mást olvas ki belőle. A kutatásnál az alanyok saját maguk alkották meg saját mini képcsarnokukat, ahol az összekötő szövegeket is nekik kellett meghatározniuk. A 125 különböző mémről aztán összeraktunk egy olyan kiállítást (meta-galériát), amely bemutatja ezek közül a legfontosabbakat.

Kutatói szerep és az eredmények bemutatásának koncepciója

A kutatás során gyakran említett mémek bemutatásánál a bricoleur bőrébe bújunk. A bricoleur az a személy (alkotó), aki a látványt különféle stíluselemekből hordja össze (Hebdige 1988), és mivel a mémek önmagukban is bricolage-ok, ezért a belőlük összeállított galériák a bricolage-ok bricolage-ai lesznek. A művészek (a mémek megalkotói), a gyűjtők (a kutatás alanyai), az archívumban kutatók (ennek a tanulmánynak a szerzői), a szervező, valamint a látogatók (olvasók) is mind-mind részévé válnak a kreatív alkotófolyamatnak, bár a gyűjteményből kiválogatott mémeket, valamint a továbbiakban bemutatott útvonalat e tanulmány szerzői jelölik ki, ezzel kiemelve a kiállítás súlypontjait. Kiss (2012: 28) meglátása szerint „aki aktualizálja az útvonalat, ahol a tárolt dokumentumnak ilyen vagy olyan aspektusa manifestálódik, már részt vesz a kiadásban, mert egy végtelen írás pillanatnyi állapotát rögzíti.”

Creswell (2007) arra bátorítja a kvalitatív kutatókat, hogy az eredményeket célszerű újszerű ötletekkel fűszerezve szokatlan módon bemutatni, ami az olvasókat gondolkodásra készíti. Emiatt valamelyest szakítottunk a klasszikus prezentációs technikákkal, és megkíséreltünk a használt módszertanhoz jobban illeszkedő megoldást találni (Gombrich értelmezésében raktár helyett kincsesládát bemutatni). Kutatási módszerünk egy analógiát hív segítségül, amely a mémeket egy jól követhető és változatos múzeumi séta segítségével kíséri meg visszaadni. A kiállítások alapvetően nem mások, mint a „látogatói tevékenység mentén összeálló szövedékek” (Metz 2012: 258), így a kiállítás során bemutatott képek új jelentésekkel gazdagodnak annak alapján, hogy a máshonnan kiragadott tárgyak milyen kapcsolatot létesítenek egymással. (Novák 2013) Ebben az értelemben döntő jelentőséggel bír az a narratíva, amely a kiállítási térben bontakozik ki. Mémeltük Muszorgszkij zseniális művét, az *Egy*

kiállítás képeit, hogy meg tudjuk állítani a posztmodern információ kavalkád karneválszerű nyüzsgését. Muszorgszkij olyan képeket (és ezzel együtt témákat) fordított a zene nyelvére, amelyek bizonyos értelemben archetipikusnak számítanak.

Azt természetesen nem állítjuk, hogy az eredmények bemutatásának ez az egyetlen lehetséges módja. Csupán egy olyan utazásra invitálunk, amely jól illeszkedik a kutatási módszerhez és a szerzők által szerkesztett struktúra mellett teret hagy az olvasói interpretációknak is.

Egy kiállítás mémei: mémek és Muszorgszkij

Muszorgszkij *Egy kiállítás képei* című művét festő barátjának, Viktor Hartmannak a halála után rendezett kiállítás ihlette. A képek újjászülettek, új értelmet kaptak Muszorgszkij kottái által, így biztosítva örök helyet számukra a zene zegzugos múzeumában. Valaminek az elmúlását egy másik csodás dolog születése váltotta fel, a kiállítás darabjai állandóan befogadhatók. Az általunk bemutatni kívánt mémek eredeti kontextusokból kiragadva újabb és újabb kontextusokban keresnek maguknak új értelemet, általában csak gyorsan múló, tiszavirág életű karriert befutva. Muszorgszkijjal szemben az általunk kiállított képek inkább csak időszakiak, gyorsan kisöprésre kerülnek, rövid, túlburjánzó pompázásukkal egymást oltják és szorítják ki.

Mielőtt belépnénk a mémek kiállításába, tudnunk kell, hogy ez nem lesz egy egyszerű út (*One does not simply walk...*). A kapuban nem a Gnóm, hanem a morcos macska (*Grumpy cat*) fogad bennünket groteszk ábrázatával. A limoges-i piac kofáit *Gordon Ramsay* szakács ordibálásai és pikírt megjegyzései váltják fel, a kiscsibék tánca helyett pedig *Gangman style* vagy *Harlem shake* típusú táncformációkkal találkozhatunk. Baba Jagát kiüti kunyhójából *Balotelli* vagy *Beyoncé* varázslatos beállása, és a kultúra bejáratát többé már nem a kijevei nagykapu, hanem *hungaro mémekből* emelt bajusz és tájszólás kollekciónak jelenti. (A kiállítás programja a 3. táblázatban látható).

A festő feladata a pillanat sűrítése, olyan pillanatoké, amelyeket aztán a befogadók saját magukban ki tudnak bontani. Ebben a folyamatban nyújtott segítséget a zeneszerző Muszorgszkij, aki zenéjével életre keltette a hangulatokat, zenei dallamvilággal oldotta fel a képek által fogva tartott momentumokat. A mémek jelenetek (filmek, felvételek) és szövegek sűrítése útján állnak elő, hogy ezáltal létrejöjjön a lehető legsűrűbb szöveg és kép (legfeljebb egy mondat, illetve plakátszerűen kimerevített kép vagy karakteres képsor).

3. táblázat

Kiállítási program: párhuzamok Muszorgszkij műve és a feldolgozott mémek között

A kiállítás képei – tételek	A tétel rövid leírása	Mém típus	Mém példa
Séta	A tárlat látogatójának szubjektív érzelmei, haladást és összekötést illusztrál.	Utat, küzdelmet, önmagunk keresését bemutató mémek	<i>One does not simply walk</i> (a kalandor előtt álló kihívások)
Gnóm	Groteszk rajz az esetlenül mozgó törpéről, ahol egyetlen bizarr, vívódást kifejező gesztus tér vissza állandóan.	Groteszk arckifejezés vagy testtartás, mely magának a mémnek a védjegye	<i>Grumpy cat</i> (morcos macska) <i>Trollface</i> (provoktív groteszk arc)
Az ódon kastély (trubadúr)	Ttrubadúr szerenádja az olasz várkastély alatt, keleties beütés, szándékos intonáció-vegyítés, parodisztikus íz	Szöveg és zenealapú mémek, különféle stílusok vegyítése	<i>Ain't nobody got time for that</i> (dallamos nyilatkozatból készült mix)
Tuileriák kertje	Kertben játszó gyermekek kedvesen mozgalmass jelenete	Gyerekszájra vagy karakterre építő vagy örömet kifejező mémek	<i>Lazy College Senior</i> (lusta egyetemista); <i>Success Kid</i> (tengerparton játszó gyerek ökölbe szorított kézzel); <i>Ridiculously Photogenic Guy</i> (futóverseny közben készült vigyorgó kép egy fotogén srácról)
Bydlo	A nehézkesen haladó ökrösszekér küzdelmes útja, a porfelleg lassan szertefoszlik.	Filozofikus mélységű gondolatok, okos tanácsot adó állat (<i>advice animal</i>) típus	<i>Philosoraptor</i> (filozofikus dinoszaurusz) <i>Actual advice mallard</i> (tanácsot adó vadkacsa)
Kiscsibék tánca a tojáshejban	A rajzot Szerov Trylby című balettje ihlette.	Sajátos táncmozdulatokat megjelenítő mémek	<i>Gangnam style</i> <i>Harlem shake</i>

<p>Samuel Goldenberg és Schmuyle</p>	<p>A befolyásos gazdag és a szegény koldus zsidó veszekszik</p>	<p>Társadalmi szakadékokra vagy problémákra irányuló mémek</p>	<p><i>Skeptical Third World Child</i> (a 3. világ problémáinak bemutatása a fejlett világgal való összevetés alapján); <i>First World Problem</i> (a fejlett világ mondacsinált problémái)</p>
<p>A limoges-i piac</p>	<p>A veszekedő kofák sebesen pergő nyelvezése és indulatos gesztusai</p>	<p>Vásári szócsaták, beszélgetések és káromkodások, hangulatképek</p>	<p><i>Gordon Ramsay megmondja</i> <i>Bitch please; Lazy College Senior</i></p>
<p>Katakombák</p>	<p>A katakombák kísérteties látomása, lámpással a sírok között</p>	<p>Eltemetett eseményeknek felszínre hozása, leleplező mémek</p>	<p><i>Bad Luck Brian</i> (viccesen sikerült tablókép) <i>Vak komondor</i> (politikusai mesevilág); TEK melléfogások</p>
<p>Halottakkal a halottak nyelvén</p>	<p>A megszólított koponyák belsejében fénygyulladás, félelmetes látomások</p>	<p>Kapocs a természetfeletti világhoz, hősközhöz vagy két világ közti közvetítőkhöz kapcsolódó mémek</p>	<p>Chuck Norris (a legyőzhetetlen); <i>Tibi atya</i> (az alkoholista pap)</p>
<p>Baba-Jaga kunyhója</p>	<p>Az orosz népmesék vasorrú bábájának kacsalábon forgó háza</p>	<p>Modern varázslók és bolondok (focisták, énekesek) színpadi játékára vagy alakítására építő mémek</p>	<p><i>Balotelli gólöröme;</i> <i>Beyoncé a superbowl-on</i></p>
<p>A kijevei nagykapu</p>	<p>Diadalmas orosz népi hangú finálé, kapu a saját kultúrához</p>	<p>A saját kultúrát megismertető és népszerűsítő mémek</p>	<p><i>hungaromém</i> (bajusz és tájszólás)</p>

A karnevál dekomponált és újrakomponált képei

Mit tett Muszorgszkij? Victor Hartmann festményeit összekapcsolta a zene nyelvén. Úgy is megközelíthetjük a kérdést, hogy megállította a karnevált annak tetőfokán és részekre szedte, dekomponálta, hogy aztán a maga ritmusának megfelelően újra rendezze. Megállította a pillanatot, mozdulatlaná fagyasztotta a szereplők mozgását, hogy külön képkerettel felruházva mutassa be a látogatók előtt.

Ha belépünk egy kiállításra, akkor saját tempónkban, belső világunkban elmerülve járjuk végig a kiállított képeket a galéria által tematizált útvonalat követve. Muszorgszkij a halláson keresztül fogja a látogatók kezét, vezeti őket az általa meghatározott sorrendben. A kutatási feladat résztvevői saját tematikát alakítottak ki, kiragadva a mémeket a mindennapok online kavalkádjából. Míg a képek külön-külön a személyes érzelmek sávján érik el a látogatók lelkét, addig a képek egyetlen hatalmas kollázssá integrálva már a közösség nyelvén szólnak. Ha megállítjuk a karneváli kavalkádot, a vidámság mögött mindig láthatók az egyéni sorsok és tragédiák.

Az alábbiakban a kép-mémek leírása következik a kutatás alanyainak egy-egy jellegzetes megállapításával kísérve (apró betű).

Séta: *One does not simply walk...*

Muszorgszkij művét nem az első képpel, hanem a sétával kezdi, ami egyrészt kifejezi a látogató hangulatát, másrészt összeköti a képeket egymással, mintegy képet kapva az egyén által átélt hangulatról. Semmilyen kiállítás sem értelmezhető önmagában, annak átélése a látogató tapasztalatainak, személyiségének, érzéseinek és gondolatainak szövevényes függvénye. Amikor a kutatás résztvevőit arra kértük, hogy gyűjtsenek össze mémeket, felszólítottuk őket egy olyan sétára, amelynek során saját személyes szűrőiken keresztül kerestek olyanokat, amelyeket valamilyen szempontból fontosnak gondoltak. A bemutatott mémek ezért nem mások, mint egy karneváli kavalkádból kiragadott pillanatképek. A dinamikus mozgást megállítva a karnevál pillanatképekre esik szét, amelyek lehet, hogy egymással párhuzamosan történnek, de az is lehet, hogy egymás utáni sorrendben. Mit látunk akkor, ha megállítjuk a karnevált, mi magunk pedig sétálunk a mozdulatlaná fagyott szereplők és jelenettöredékek között? Muszorgszkij a képeket összekötő sétában saját magát rajzolja meg, mint ahogy a mémek interpretálói saját magukat vetítik bele a mémekbe. A séta belső út is egyben, ami soha nem egyszerű (*One does not simply walk...*).

„A mém a kedvenc filmjeim egyikéből van, sokszor kerülök olyan szituációba, amihez teljesen passzol ez a mondat, a hozzá tartozó képpel. Ha valami nem jön össze elsőre, vagy akár sokad-jára, akkor teljesen használható a mondat, kiegészítve az adott szituációval.” (v76, nő, *One does not simply walk...*)

Gnóm: *Grumpy cat*

Muszorgszkij első képe a gnóm, akit egy állandóan visszatérő, groteszk zenei motívum formájában jelenít meg. A groteszk elemek ábrázolása a népi nevetéskultúra központi összetevője. Bahtyin (2002: 50) szerint a népi nevetéskultúrából táplálkozó középkori groteszk a szörnyűséget *vidám mumusok* formájában ábrázolja, akik többnyire maszkot viselnek. A maszk azért lényeges elem, mert benne a groteszk legmélyebb lényege bukkan a felszínre. A vidám mumus tökéletes újraéledését láthatjuk a mindig ugyanazt a maszkot magára öltő Grumpy cat alakjában, amelynek jellegzetes kifejezőmódja egy ritka betegség miatt alakult ki.

„A grumpy cat minden alkalommal tartogat egy szúrós nézést az ember számára. Egyesek szerint kilencedik életévében sátánná fog konvertálódni. Kedvenc szava egyértelműen a „nem!”

és az „utálom”, igenlő, pozitív hozzászólást nem nagyon hallani tőle. A mindennapok keserűségét remekül le lehet vezetni e kedves macska gondolatainak olvasásával.” (v18, nő, Grumpy cat)

A maszkok könnyű megjegyezhetőségük miatt gyakran válnak az adott mém névjegyévé (lásd pl. Trollface, Not bad, Bitch please).

Ódon kastély (trubadúr): Ain't nobody got time for that

Ha szétnézünk a karnevál szereplői a között, akkor a dalköltő, a trubadúr az, aki a gnóm mellett a show-t szolgáltatja. Muszorgszkij trubadúrja parodisztikus ízt visz a talán túlságosan is harmonikus táj leírásába, miközben a különféle zenei stílusok keverednek. Az „*Ain't nobody got time for that*” mém keletkezését éppen a házából kimenekült hölgy sajátos, ízes hanghordozása és különleges mondatszerkesztése váltotta ki.

„A mém alapját adó interjúból csináltak egy remixet is, ami ha lehet még népszerűbbé tette a mémet. Szerintem az egész mém humorforrása a nő hanglejtéséből és gesztikulációjából ered.” (v27, nő, Ain't nobody got time for that)

Tuileriák kertje: Lazy College Senior

A Tuileriák kertjét Muszorgszkij gyerekzsivajtól hangosnak festi le, egy kedvesen mozgalmas képet jelenítve meg. A gyermek a karnevál egyik rendkívül fontos jelképe, mivel az örökké elhaló és újjászülető élet univerzális szimbóluma. A karnevál lényege, hogy megszűnnek a hierarchiák, kiegyenlítődnek a társadalmi és életkori különbségek (Bahtyin 2002: 269). Goethe kiválóan értette a karneválok képi nyelvét: „Csak ki kell nézнем az ablakon, és az utcát takarító *seprűben* és a futkározó *gyermekekben* állandóan ott láthatom magam előtt *az örökké elhasználódó és mindegyre megújuló világ jelképeit.*” (idézi Eckermann 1973)

Ebbe a kategóriába tartoznak azok a mémek, amelyek a felnőttesen viselkedő gyermekeket (pl. Success Kid) vagy a gyermekesen viselkedő felnőtteket, esetleg a gyermeki és a felnőtt világ között (átmenetileg) megrekedő egyetemistákat ábrázolja (pl. Lazy Collage Senior). A pillanatnyi örömrészlet gondtalanságra, az élet élvezetére, valamint a felelősségérzet teljes hiányára utal.

„Miről is szól az egyetem? A felnőtté válás utolsó lépcsőfoka, még nem kell felelősséget vállalni, de már nincsenek kötöttségek. Szabadság, buli, pörgés, időnként egy vizsgaidőszak, útkeresés, 'tényleg ezzel akarok foglalkozni?' és 'majd csak lesz valahogy, addig legalább élvezzük!'” Általánosan megfogalmazott kritika az egyetemistákkal szemben, hogy egész nap lábat lógatnak, nem tanulnak rendesen, csak buliznak, költik a pénzt, pazarolják a drága időt. Erre épít a Lazy College Senior mém is” (v23, nő, Lazy College Senior)

Bydlo: Philisoraptor

A Bydlo tételben Muszorgszkij egy nehezen dőcögő ökrösszekér küzdelmes haladását jeleníti meg, mely lassan távolodik és egy idő után az út porába vész. Nehezen érlelődő filozofikus gondolatok szimbolikája ez, amikor a súlyosabbnál súlyosabb gondolatokat az egyén magával cipeli, aztán hirtelen eloszlik a porfelhő és látja a megoldást.

Bahtyin (2002: 17) szerint az ünnepek elképzelhetetlenek filozofikus, mély gondolatok nélkül, mivel a szellemi-ideológiai szférával történő összekapcsolódás emel egy egyszerű eseményt ünnepé. A karneválokhoz hasonlóan a mémeknél is jellemző, hogy a filozofikus szemlélet ironikus gellert kap, mint ahogyan a Philisoraptor vagy más, bölcseseket mondó állat (pl. kacs, pingvin) esetében is látható.

„A T-Rex Nietzschét és Schopenhauert megszegényítő filozófiai magasságokba emelkedik minden kérdésseltevéssel.” (v18, nő, raptor)

Kiscsibék tánca a tojáshéjban: Gangnam Style és Harlem Shake

A kiscsibék vicces és könnyed mozdulatait Muszorgszkij egy egyszerű, újra és újra visszatérő, könnyen megjegyezhető dallamsorral jelenítette meg. A zene és a könnyen utánozható, ám valamilyen szempontból különleges mozdulatsorból álló táncok a karneválok lételeméi. Míg a Gangnam Style egyetlen előadó mozdulatainak sematikus másolása, addig a Harlem shake-nél a tömeges (gyakran maszkban történő) megőrülés tanúi lehetünk, ahol az egyének kivetkőznek önmagukból. A Harlem shake-ben egyvalaki kiválik a megszokottból, amit aztán mémelnek a többiek és egy nagyobb, csoportos jelenetet alkotnak, és ezt aztán tovább mémeli az internet.

„Mondjon bárki bármit, szerintem nincs olyan ember, aki ne próbálta volna meg életében legalább egyszer eljárni a táncot. Láthatjuk, hogy nemcsak az egész világot hódította meg Psy, de még Gandalfot is lekényszerítette fehér lováról, öltönybe öltöztette és mosollyal az arcán járatta el vele a világhírű lépéssorozatot”. (v74, Gangnam Style)

Samuel Goldenberg és Schmuyle: First World Problem

Muszorgszkij a gazdag és szegény zsidó vitájában jól érzékelteti a két társadalmi osztály közötti különbségeket, és végül az utolsó szó a gazdagé. Ezzel a vitával párhuzamba állíthatók a fejlett és a fejletlen világ ellentmondásaival foglalkozó mémek. Samul Goldenberg és Schmuyle szóváltásához hasonlóan a nyugati világ mémgyára definiálja, hogy mi legyen az a társadalmi probléma, amely egyáltalán szót érdemel és amelynek fényében a fejlett világ klasszikus gondjai jelentéktelennek tűnnek. Bahtyin szerint (2002: 19) a karneváli nyelv jellegzetessége a megfordítás, a „fonákjáról látás” logikája, amikor fentre kerülhet minden, ami lent volt, és lentre, ami előtte fenn.

„Azért kedvelem ezt a mémet, mert felhívja a figyelmet arra, hogy milyen kifordított világban élünk – és nem pusztán azért nevetek fel hangosan, mert tényleg hisztérikus rohamot kapok, amint megszűnik a wi-fi elérés a gépemen. Mindenképp ajánlom a szarkasztikus és ironikus humor kedvelőinek és azoknak, akik önmagukat is kritikával tudják tekinteni.” (v17, nő, first world problem)

A limoges-i piac: Gordon Ramsay megmondja

A limoges-i piacot a kofák szüntelen veszekedése és erőteljes gesztusai teszik plasztikussá. A jelenet rendkívül lármás, odamondogatásokban, szidalmakban és káromkodásokban is gazdag, amit Muszorgszkij csattogó stacattok formájában jelenített meg. A káromkodást (pl. Bitch, please) tartalmazó mémek szándékosan sértik meg a beszédnormákat. Bahtyin (2002: 205) így ír a karneválok szabadszájúságáról: „A tilalmak és megbélyegzések csak megerősítették a káromkodások nem hivatalos jellegét, és fokozták azt az érzést, hogy használatuk a beszédnormák áthágása; ez viszont természetesen felerősítette a káromkodásokkal tarkított sajátos nyelvi színezetét, még hangsúlyosabbá tette familiáris, szabadszájú jellegét. A káromkodás ennek következtében a hivatalos világnézet elvetéseként, a hivatalosság elleni verbális tiltakozásként hatott. A tiltott gyümölcs mindig édesebb.”

„Most mindenki készítse ki az útlevelét, mert elindulunk a Pokol bugyraiba, ahol Gordon Ramsay fog gondoskodni a kellően megalázó fogadtatásról. Gyengébb idegzetűek vegyenek be nyugtatót, ugyanis a nyugalom megzavarására alkalmas képi elemeket tartalmaz következő állomásunk. A hangulatot nem csak a forróság fogja fokozni, illetve nem árt bekészíteni némi szendvicset, hisz Ramsay Úr köztudott elfoglaltsága, hogy az elkészített ételek 20%-át juttatja ki a vendégekhez, a többi 80% a szemetesben landol. Nem csak az ételei, hanem a szókincse is fűszeres a Pokol séfjének, mert mint mondja: 'A tegnapi hal olyan nyers volt, hogy miután elmenekült a vendég tányérjáról, ma már képeslapot küldött Hawaii-ról!'” (v43, nő, Gordon Ramsey)

Katakombák: Bad Luck Brian

Victor Hartman a katakombákkal a régi múlt emlékeit szerette volna feleleveníteni, felszínre hozni. Az elásott dolgok felszínre hozása, a lenti dolgok felemelése szintén karneváli mozzanat.

Vannak ugyanakkor olyan pillanatok, amelyekre nem szívesen emlékszünk és szeretnénk mélyen elásni azokat. Ez azonban nem mindig lehetséges, sőt az internet még „segít is abban”, hogy a régen elfeledett pillanatok a felszínre lehessen hozni, mint a Bad Luck Brian esetében.

„Mindenki életében vannak kínos és szerencsétlen pillanatok, hát ki ne fogná szegény, szerencsétlen Brianra a vicces történeteket.” (v31, férfi, Bad Luck Brian)

Halottakkal a halottak nyelvén: Chuck Norris a legyőzhetetlen

Muszorgszkij ebben a tételben ellátogat a halott Hartman alkotó szelleméhez. Bahtyin szerint (2002) a kozmikus és más erők által kiváltott félelem legyőzésében a karnevál óriási szerepet játszik, mivel segíti a nyomásnak kitett ember ellazulását. A halott világból jövő ördög halhatatlan ugyan, de nem mindig rossz szándékú. „A középkori misztériumjátékok ördögcsúfoló közjátékaiban, a vidám síron túli látomásokban, az ördög mindig a hivatalostól elütő életfelfogás, a fonákjára fordított szentség vidám, ambivalens szószólója, az anyagi-testi 'lent' képviselője. Nem kelt félelmet, nem hat idegennek. Néha az ördög és a pokol sem több 'mulatságos mumusnál'.” (Bahtyin 2002: 51)

A mémek világában ezt a halhatatlan és legyőzhetetlen, de egyben mulatságos mumust Chuck Norris testesíti meg.

„Aki nem ismeri Chuck Norrist, azt a pörgő-forgó rúgással kitörlöm a tér-idő kontinuumból. Chuck, gyerekkorunk hőse, aki filmjeiben mindig szembeállt a gonosszal és le is győzte.. Noha mi mindannyian Supermanes pizsamát hordtunk gyerekként, Superman Chuck Norrisos pizsamában aludt. A színész nem csak filmjeivel, hanem világraszóló tetteivel vált híresség. Chuck Norris például elszámolt végtelenig. Kétszer is. Chuck Norrisnak egyébként két sebesség fokozata van: séta és gyilkolás. A hullákhoz már hozzászólt, elvégre Chuck Norris pörgő-forgó rúgása bevett kivégzési módszer 16 államban. Van esetleg kérdés? Hogy hány fekvőtámaszt tud megcsinálni Chuck Norris? Hát az összeset.” (v88, férfi, Chuck Norris)

Baba-Jaga kunyhója: Balotelli és Beyoncé

Baba-joga tradicionális orosz népmesei elem, a kacsalábon forgó kunyhóban élő boszorkány. Bahtyin (2002: 86) szerint a bolondünnepek célja a különféle vallási szertartások groteszk lefokozása, vagyis az anyagi-testi sík előtérbe kerül, és ez gyakran jár együtt obszcén mozdulatokkal vagy vetkőzésekkel. A posztmodern kori bolondok (akik varázslók is egyben) már nem templomokban és oltároknál vetkőznek, hanem a sportszentélyekben vetkőznek ki saját magukból és ruháikból. Sajtóságos beállást fölvevé mémmé alakulnak át (pl. Balotelli vagy Beyoncé).

„A 2012-es labdarúgó Európa-bajnokság sok szempontból emlékezetes volt, de ha egy igazán nagy durranást kellene kiemelni a tornáról, akkor egészen biztosan Mario Balotelli lenne az. A kissé flúgos olasz játékosra biztosan mindenki emlékszik, tipikus mezlevételes gólöröms pózolására legalábbis egészen biztosan, bár a fiúk és a lányok valószínűleg más okból.” (v81, nő, Balotelli)

„A Balotelli mém mennyire király már. Az az ember alaptól nem százas, de már a meccsen, amikor csinálta ezt a befeszítést, lehetett látni, hogy ebből másnapra már internetes visszhang lesz.” (v9, férfi, Balotelli)

A kijevi nagykapu: Hungaromémek és más népi motívumok

A kijevi nagykapu egyrészt zárás (a mű befejezése), másrészt pedig nyitás valamilyen új kultúrára. „A nép mint egységes test a karneváli utcán mindenekelőtt *időbeli egységnek* érzékeli a maga egységét, azt érzi, hogy *megszakítás nélkül létezik* ebben az egységben, hogy a történelemben viszonylagosan halhatatlan.” (Bahtyin 2002: 274)

A Hungaromémek valamilyen külföldi kultúrából átvett elemet próbálnak meg felruházni a magyar kultúra elemeivel, ahol fontos elem a bajusz és a más kultúra által egyszerűen nem érthető tájszólás.

„A Hungaro-mém kicsit bajszos, kicsit tájszólásos, de a miénk. Régóta tudjuk, hogy kicsiny hazánk adta a világ legtöbb Nobel-díjasát, nálunk vannak a legszebb nők és az egyetlen férfiember számára elfogadható konyha, valamint a ’magyar tenger’ is megszegyeníti az összes pocsolyaszintű óceánt. Egy bajusznyi Photoshoppal minden út kicsiny hazánkba vezet és minden és mindenki átkonvertálható e barátságos csárdás-gulyás-babgulyás szellemiségbe.” (v18, nő, Hun-garomém)

„A bajusz mint mém könnyen adaptálható más mémekre, így közelebb hozza a magyarság életérzéséhez az eseményeket, híreket megörökítő karaktereket, összehozza az online magyar közösséget.” (Hungaro mém)

A kiállítás zárása és kitekintés

Vakuk, villanások, kiállítás megnyitó. A pillanat töredékei alatt suhannak át agyunkon az elénk tárt képek. Tömeg, kavalkád, karnevál, végtelennek tűnő színes impulzusok. Muszorgszkij, Viktor Hartman, valamint természetesen a kutatás résztvevőinek segítségével megállítottuk egy pillanatra a mémek karneválját, elemeire szedtük, körbe sétáltuk, hogy aztán újra felerősödjön vagy teljesen elcsendesüljön az információk áradatában. Dekonstruáltuk a karnevál elemeit és sétát tettünk közöttük (groteszk elemek, tánc, népi motívumok, felszín alatti társadalmi különbségek és problémák, familiáris nyelvezet, bolond).

Az internetes mémek műfajának életben maradása alapvetően attól függ, hogy képes lesz-e megőrizni népi gyökereit vagy a karneválokhoz hasonlóan felülről kontrollálják és hagyják kiüresedni. „A nyugati kultúra alapvető rituális rendjét érte támadás, a böjt, az erőszak, az ivászat, a felvonulások, a vásárok, a búcsú, a verekedős látványosságok, a kihívó hangoskodások hatósági felügyelet alá kerültek. Az 1860-as évekre a karnevált megszüntették; betiltották vagy átalakították, a civil parádék, a kirakodóvásárok vagy a látványosság puszta kellékeivé tették.” (Jervis 1999: 23) Vagyis a karnevál nem karnevál többé, kiüresedik és olcsó látványossággá válik.

Ugyanez a veszély fenyeget akkor is, ha a vállalatok ráteszik kezüket a mémgyártásra. A vállalatok a közszereplőkhöz hasonlóan ugyanis inkább alanyai, mint generátorai a mémeknek, mivel maguk is valamilyen típusú hatalom megtestesítői. A mémek éppen a hatalmakkal szemben lázadnak, mítoszokat döntenek le, visszájára fordítják a klasszikus alá/főlérendelt helyzeteket. Alulról szerveződve kihúzzák a szőnyeget a magasan állók lába alól. A mémek kiüresedésének legjobb útja, ha átkerülnek a vállalati kommunikációba. Az integrált marketingkommunikáció melléktermékévé silányulnak, olcsó látványossággá válnak, ami teljesen elnyomja eredeti funkciójukat és ezáltal hitelességüket. Hiába bújik a vállalat (és a hatalom) a mémek mögé, stílusában akkor is felismerhető. Terry Pratchett, angol fantasy és science fiction író (1948–2015) gondolatával élve (és picit Muszorgszkij zongoraciklusára is utalva): „A királyság kicsit olyasmi, mint egy nagy versenyzongora; le lehet ugyan borítani egy ponyvával, de az alakjából akkor is mindenki azonnal felismeri.”

A veszélyekkel szemben az internetes mémek rendkívül erősek abban, hogy spontán módon állandóan újratermelődjenek és mindig újabb és újabb galériába szerveződve megőrizték eredeti karneváli sajátosságait.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail (2002) *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Osiris.
- Csordás Tamás (2015) A fogyasztói részvétel mint marketingkommunikációs eszköz a digitális médiában. Ph.D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
<http://dx.doi.org/10.14267/phd.2016004>
- Creswell, John W. (2007) *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. 2nd ed. Thousand Oaks, Sage.
- Dawkins, Richard (1986) *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.
- Dawkins, Richard (2013) Just for Hits. <http://www.youtube.com/watch?v=GFn-ixX9edg>
- Doherty, Claire (2012) Új intézményesség és a szituatív kiállítás. In: Kékesi Zoltan, Lázár Eszter, Varga Tünde, Szoboszlai János (2012szerk) *A gyakorlattól a diszkurzusig: Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem. 306–314.
- Eckermann, Johann Peter (1973) *Beszélgetések Goethével*. Budapest, Magyar Helikon.
- Gombrich, Ernst (1994) A múzeum múltja, jelene és jövője. *Café Babel*, 14 (Gyűjtés) 33–50.
- Horváth Dóra, Mitev Ariel, Bauer András, Csordás Tamás, Gáti Mirkó, Markos-Kujbus Éva (2014) Az alma megosztása és feldolgozása: Kép, szöveg és mém az új generáció változó információ fogyasztásában. In: Lehota József, Berács József, Rekettye Gábor (2014 szerk.) *Tomcsányi Pál akadémikus 90 éves: Az életminőség anyagi és szellemi igényeinek kielégítése fogyasztási marketing szemlélettel*. Felolvasó ülés és tanulmánykötet. Budapest, MTA Agrár-közgazdasági Bizottság Agrármarketing Albizottság. 93–109.
- Hebdige, Dick (1988) *Hiding in the Light: On Images and Things*. London, Routledge.
<http://dx.doi.org/10.4324/9780203358863>
- Hofstadter, Douglas R. (1983) Metamagical themas: virus-like sentences and self-replicating structures. *Scientific American*, 248, 14–22.
<http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican0283-14>
<http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican0583-16>
- Horváth Dóra, Mitev Ariel, Veszelszki Ágnes (2013) Egy kiállítás mémei: a mémek megosztásának és interpretálásának fogyasztói élményvilága. In: Király Éva (2013 szerk.) *Kiterjesztett marketing: Magyar Marketing Szövetség Marketing Oktatók Klubjának XIX. Országos Konferenciája*. Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest. 140–164.
- Jenkins, Henry (2009) *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Cambridge, The MIT Press.
- Jervis, John (1999) *Transgressing the Modern*. London, Blackwell.
- Kiss Lajos András (2012) Hibridek kora. *Liget*, 11, 27–37.
- Metz, Christian (2012) Élvezeteli olvasatok. Adalékok az irodalmi kiállítás szemiológiájához és narratológiájához. In: Palkó Gábor (2012 szerk.) *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*. Budapest, Ráció. 255–272.
- Novák Anikó (2013) Játékos Weöres olvasatok. *Létünk*, 3. 37–43.
- Novák Anikó (2014) A kollekción poétikája: Gyűjtés és muzealizálás Tolnai Ottó műveiben. Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola.

A KÜLFÖLDI LAPKIADÓK BELSŐ ERŐFORRÁSAI ÉS A PIACORIENTÁCIÓ

Bernschütz Mária

bernschutz.maria@gmail.com

Absztrakt

Az értékesített napilapok száma folyamatosan csökken, az olvasási szokások átalakulnak, a technológiai újítások minden médiaszereplőt érintenek. De mire figyelnek az olvasók? Miért fizetnek, fizetnének-e online? Két stratégiát definiálunk a tanulmányunkban: a preventívet és a proaktívat. Preventív stratégiának tekintjük azt a helyzetet, mikor a kiadó – a csökkenő lap-eladást ellensúlyozandó – elsősorban a rendelkezésre álló belső erőforrásokra építve (lásd fizetőfalak felállítása stb.) igyekszik pótolni kieső bevételeit. Proaktív stratégiáról pedig akkor beszélhetünk, amikor a kiadó belső erőforrásai segítségével egy teljesen új piacra vagy új célcsoport felé nyit, elsősorban újmédiás eszközök által.

Kulcsszavak

online hírcsatorna, piacorientáció, erőforrás alapú elmélet, újmédiás üzleti modellek

Mária Bernschütz

The inner recourses of foreign publishers and the market orientation

Abstract

The circulation of print media is decreasing, the habits of reading news are changing, and the technological novelties affect all media players. What is important for the readers? Why do they pay for reading online news? We highlight two strategies publishers can follow in case of decreasing sales performance. A preventive strategy is applied when the publisher focuses on its inner resources and tries to decrease losses and reach profits by the use of these inner resources (e.g. introducing paywall for archives). A proactive strategy works when the publisher tries to acquire new markets and new target groups, especially via new media vehicles and new business models.

Keywords

online news market, market orientation, resource based theory, new media business models

Boczkowski (2004) szerint a kilencvenes évek második felében a napilapok teljes egészükben olvashatóvá váltak online felületen. Először a kiadók a nyomtatásban megjelent tartalmat helyezték fel az új platformra, majd miután felismerték a multimédiás és egyéb információk jelentőségét, tovább bővítették online weboldalukat. Már 1996 végére megkétszereződött az online oldallal rendelkező kiadók száma. Dimmick, Chen és Li (2004) kimutatták, hogy a kiadók – összehasonlítva minden korábbi hagyományos médiafelülettel – az internet megjelenésével veszítették a legtöbbet (a lapok 28%-os veszteséget könyvelhettek el). McLuhan nyomán Eisenstein (1983) rámutat, hogy a társadalom minden technológiai innovációt elfogad és használ, az emberek készek elsajátítani az új technológiához kapcsolódó viselkedésmintákat, a híreket is már egyre többen olvassák interneten. A technológia (ezen esetben az internet) hatása nem választható el a technológiát adaptáló és használó társadalmi környezettől (Hallin – Mancini 2004), így ha az újmédiás eszközök elfogadottsága magas, erre a médiapiaci szereplőknek is reagálniuk kell.

A válság utáni online hírpiaac alakulása

A lapeladási számok csökkentek, a hírfogyasztási szokások megváltoztak, a napilapot megjelentető kiadók a lakossági és vállalati piacokon komoly veszteségeket könyvelhettek el. A válság miatt Észak-Amerikában a lapok hirdetési bevételei 2009-ben az előző évhez képest átlagosan 20%-kal csökkentek, Kelet-Európában a visszaesés csak egy százalékkal volt kisebb. (*OECD Report 2010*)

Jó néhány médiakutató is publikálta vízióit. Több befolyásoló trendet figyelembe véve Dawson azt prognosztizálta, hogy az Egyesült Államokban 2017-ben adnak ki utoljára napilapot (rossdawsonblog.com 2010); ennek a valószínűségét azonban ma már megalapozottan kétségbe vonhatjuk. Meyer szerint az utolsó nyomtatott újság 2040 áprilisában fog megjelenni. (Jensen 2008)

A *State of the News Media* felhívja a figyelmet a megváltozott hírfogyasztási szokásokra: 2010-ben a hírfogyasztást tekintve növekedést (17,1%) csak az online hírportálok generáltak. Manapság az Egyesült Államok népességének 40%-a olvas híreket (bármilyen formában), míg ez az arány 2006-ban még 46%, 2008-ban pedig 52% volt. (*State of the News Media 2013*)

A több éve tartó bevételcsökkenés a szerkesztőségek „karcúsítását” vonta maga után. Így mindenképpen veszélyben van az úgynevezett oknyomozó újságírás, hiszen ez luxus-termék. Daniel Gilbert, Pulitzer díjas újságíró szerint a lap minőségét rombolja a drágán előállított tartalmak számának csökkentése. (Huffingtonpost.com 2010) Picard amerikai médiakutató ezt a szakma *de-skilling*-jének, lebutításának nevezte. (Stateofthedia.org, 2011) Indvik (2013) szerint az észak-amerikai kiadók 2000 óta 30%-kal csökkentették a szerkesztőségek létszámát. Mind a három országosan is terjesztett napilap szerkesztőségénél (*USA Today*, *Wall Street Journal*, *The New York Times*) folyamatosak voltak az elbocsátások. (Somaiya 2014) Nemcsak újságíróktól váltak meg a kiadók, hanem szerkesztőktől, lektoroktól, sőt leginkább a fényképészek, illetve videófelvételt készítő csoportját érintette az elbocsátás, ott 43% volt a leépítés nagysága. (Pew Research 2013)

Shirky jövőképe (*Columbia Journalism Review 2013*) szerint a kiadók eddigi szerkesztőségi működése teljesen átalakul: elfogadottá vált a kiadónál, hogy lazán kötődő újságírókkal váltják fel az eddigi oknyomozó riportereket. Hasonló médiamodellt tart életképesnek Stites is (Niemanlab.org 2011), aki szerint ez a fajta foglalkoztatás sok embernek garantál majd hírnevet, de kevesebben fognak belőle megélni, hiszen az online fizetési lehetőség még homályos. Wellbrock (2015) szerint is a szerkesztőségek belső létszáma a következő években folyamatosan csökkenni fog, és inkább szabadúszókkal dolgoztatnak majd a szerkesztőségek,

kialakul a *sztarújságíró* kategória, fontossá válik a *personal branding* a hírársnál, és többnyire csak magas presztízsű kiadók engedhetik majd meg a sztarújságírók szerződését.

A hírkommunikáció 1990 óta új szereplőkkel is bővült: az online továbbítókkal (*pure-players*), a keresőmotorokkal, az online hírportálokkal, a közösségi oldalakkal, a hírreggátorokkal, a mobil eszközökre specializált hírgyűjtőkkel, az online reklámügynökségekkel, a médiaeszköz előállító és különféle szolgáltató cégekkel.

A válság, a Google, a Craigslist és maguknak a napilapkiadóknak a viselkedése a tradicionális sajtó piaci ellehetetlenítéséhez vezetett. Maguk a kiadók is tehetnek a visszaesésről, mert egyrészt nem újítottak (Kurtz 2009), ugyanaz a tartalom volt elérhető online, mint offline (Boczkowski 2004), másrészt ingyen jelentették meg tartalmaikat, harmadrészt nem vették észre időben az újmédiás csatornák (Facebook, Twitter) hírterjedésre gyakorolt hatását.

Craig Newmark 1995-ben ingyenes weboldalt hozott létre az apróhirdetések számára (craigslist.com). Ez a lépés elvonta a napilapok egyik bevételi forrását. Ahogy a *Craigslist* ismertsége növekedett, úgy csökkentek a kiadók ilyen forrású bevételei. (Pew Internet & American Life Project 2009, Steven 2011)

Emellett az olyan környezeti átalakulások is nehezítik a kiadók helyzetét, mint az újmédiás eszközök elterjedése és tartalommegosztó szerepüknek a növekedése, a lehetséges üzleti modellek sokszínűsége és képlékenysége, továbbá az olvasók információkeresési módszereinek megváltozása. Amíg az olvasóknak fontos a napilap, addig fontos a hirdetőnek is. De az olvasók ma már sokféle módon juthatnak hírekhez. (WSJ.com 2009, *OECD Report* 2010, *Economist* 2006) A 2008-ban kezdődött válság a gazdaság szinte minden területén érezte a hatását. A vállalatok változtattak a marketingköltségükön, a kommunikációs mixükön: úgy vélték, hogy költségkímélőbb és hatékonyabb elérést választanak, ha figyelmüket a digitális eszközök felé fordítják. Az online csatornában 2010-ben már több reklámköltség realizálódott, mint a nyomtatott sajtóban (eMarketer.com 2011), így tűnik el fokozatosan az offline médiafelületről a pénz. (1. táblázat)

1. táblázat

Összefoglalóan a 2008-as válságot követő hírfogyasztási helyzetről

Kiadók	Lakosság	Hirdetők	Környezet/Technológia
A kiadók késői reagálása	A hírfogyasztási szokások átalakulása – előtérbe került az online	Marketing költségek átalakulása – előtérbe került az online	A 2008-as válság globális hatása
A tartalom átalakulása – az oknyomozó újságírás eltűnése	A válságot követően csökken a szabadon elkölthető pénzesz-szeg, elsősorban kulturális javakról mondanak le	Fokozódik a befolyásuk a médiatartalomra	Craigslist.com (ingyenes online apróhirdetés)
Szerkesztőségi elbocsátások	A civil újságírás fel-erősödése		Technológiai változás – pure online players (Google és egyéb ingyenes hírreggátorok)
	On the spot – UGC tartalom arányának növekedése		Újmédiás eszközök elterjedése – új üzleti modellek kialakulása online

Forrás: saját szerkesztés

Nincs bevett gyakorlat, hogy a kiadók miképp szerzik vissza az elmaradt reklámbevételeiket, illetve hogyan állítják meg az előfizetéses és az árusterjesztéses bevételek csökkenését. (Rosenstiel és társai 2012) A papíralapú értékesítés számai nem elegendőek a kieső bevétel pótlásához. Több kiadó is a hibrid megoldást választotta, ami annyit jelent, hogy egyrészt az online hirdetőknak is szeretnének kedvezni, a látogatók számára bizonyos számú cikk még ingyenes, így az online hirdetés még eléri a célcsoportját; másrészt a látogatók számára is pozitív, hogy nem rögtön fizetésre szólítják fel őket. Ilyen eljárást alkalmaz a *Boston Globe*, az *Economist*, a *Washington Post*, a *New York Times*. Az átváltási arány, azaz a látogatóból előfizetővé válás azonban egyelőre nem számottevő. (Kurtz 2009)

A fizetőfalaknak kétféle típusát különböztethetjük meg. (Vékey 2015)

- ◆ Kemény fizetőfal: olyan rendszer, amely minimális, vagy egyáltalán semmilyen tartalmat nem ad ingyenesen. Ilyet használ a *Wall Street Journal*, az angol *The Times*, illetve a *Financial Times*.
- ◆ Puha fizetőfal (hibrid): rugalmasabb rendszer, amelynél nem mindenért kell fizetni. Leggyakoribb alkalmazása a mért fizetőfal (*metered paywall*), ahol havi elszámolással olvashatunk el jellemzően 10-20 cikket ingyenesen, időnként regisztrációhoz kötöttek. Csak a limit elérése esetén ütközik az ember a falba, amelynél fizetni kell a további tartalomfogyasztásért. 2010 óta ez a legnépszerűbb modell, ilyen a *New York Times* és a *Los Angeles Times* weboldala is. (Vékey 2015: 41)

Wellbrock (2015) szerint pénzt csak az exkluzív, magas minőségű tartalmakért tudnak majd elkérni a kiadók. Ha digitálisan terjesztett anyagokból származik majd a bevételük, ez főleg valamilyen átalánydíjas (*flatrate*) típusú árázással vagy nagyon alacsony költséggel működő *micropayment* rendszerrel valósulhat meg.

A hírérték forrásai – a hírpiac kereslete

Mi az, amiért az online látogatók/olvasók fizetnének? Hogyan tudják a kiadók a hirdetők szükségleteinek és érdekeinek figyelembe vétele mellett a látogatókat megtartani? Mire figyelnek az olvasók a hírforrás kiválasztásakor és/vagy hírolvasás közben? Milyen technológiai úton ér el a hír hozzájuk?

Brandstetter és Schmalhoffer (2014) a német *Die Welt* lap weboldalának fizetőssé válását kutatták. A kiindulópontjuk az volt, hogy ha egyszer fizetőssé válik a hírportál, akkor a weboldalnak hozzáadott értékkel kell rendelkeznie. Összevetették a *welt.de* híreit a fizetési kötelezettség előtt és után. Az új fizetős weboldal egyedisége abban nyilvánult meg, hogy a *Die Welt* szerkesztősége feltüntette a szerzőt, a forrást, majd alátámasztotta, kiegészítette a híreket multimédiával, interaktív szolgáltatásokkal. A Brandstetter és Schmalhoffer kutatása alapján a *welt.de* látogatottsága nem változott a fizetős kapu bevezetése után. Sőt, a regisztráltak sok cikkért fizettek, amelyek online máshol ingyen is elérhetőek voltak. Az oldal jelentős előfizetői bázisa nagy valószínűséggel a *márkaimázsnak* volt köszönhető.

Dutta (2012) a tervezett viselkedés elméletének (Theory of Planned Behaviour) alapjait követve, empirikus kutatást végzett abban a témában, hogy miért is fizetnének az emberek az online tartalomért. Az elmélet szerint az egyén cselekedeteit a saját attitűdje, a mások véleményének figyelembevétele és a folyamatok kontrollálási képessége befolyásolja. Dutta azt a következtetést vonta le, hogy a kiadóknak és a tartalommegosztóknak a bevételi modelljüket átláthatóbbá, könnyen áttekinthetővé kell tenniük. A fogyasztóknak pedig meg kell érteniük és el kell fogadniuk azt a tényt, hogy természetes igény: az online tartalom előállításáért fizetni kell. Az online tartalomhoz fűződő attitűd szoros kapcsolatban áll az egyén online fizetési hajlandóságával. Ha valaki úgy tapasztalja, hogy sokan mások elismerik az online tartalomért való fizetés jogosságát, az pozitívan hat arra a hajlandóságára, hogy ő maga is fizessen az online tartalomért.

A piacorientáció és az online híripiac

Az értékesített napilapok száma folyamatosan csökken, az olvasottsági szokások átalakulnak, a technológiai turbulencia és a konvergencia hatásai minden piaci (értéklánc) szereplőt érintenek. Ahhoz, hogy a kiadók meg tudják tenni a megfelelő piaci lépéseket, ismerniük kell az olvasóik igényeit, és a saját belső erőforrásaik áttekintése alapján olyan híreket kell kínálniuk (és olyan formában), amelyeket a célcsoportjuk elvár tőlük. A következőkben összevetjük a belső erőforrás elméletet és a hírfogyasztási szokásokat.

Az 1980-s években terjedt el a gazdálkodástudományban az erőforrás alapú elmélet, amelyben a vállalat piacra gyakorolt hatását, versenyképességét a vállalat belső erőforrásaiból, képességeiből eredeztették. Az erőforrás alapú vállalatelméletben (Barney 1991, Wernerfelt 1984) fontos szerepet tulajdonítanak a vállalat belső erőforrásainak (alkalmazottak, know-how) és képességeinek (marketing, technológia), illetve a menedzselésének. Ezek függvényében képes a vállalat fenntartható versenyelőnyt produkálni, illetve piaci teljesítményét növelni. (Dolgos 2000)

Barney (1991) négy alapvető tulajdonságot rendel a tartós versenyelőnyt biztosító vállalati erőforrásokhoz: az értékest, a ritkát, a páratlant és a helyettesíthetlent. A médiaiparban ez a belső érték alakot ölthet a médiaszereplő által birtokolt szabadalomban, a logóban, a szerkesztő személyében, a lap márkájában stb. Miller és Shamsie (1996) ehhez még hozzátett egy további fontos megkülönböztetést:

(a) tulajdonalapú erőforrás, például szimbólum, logó, műsортípus, szerződöttetett sztárújságíró (Wellbrock 2015);

(b) tudásalapú erőforrás, például a vállalat technológiai ismeretei, marketing és emberi erőforrásai, a programigazgató, a szerkesztő, az újságíró, a szakértő és a technikus személye és tudása.

Az (online) hír üzleti esélye

A hírek vonatkozásában a piacképesség azt jelenti, hogy olyan híreket közöl a kiadó (online), amelyekre tartósan van kereslet. Az online piaci teljesítőképességet rutinszerűen úgy vizsgálták, hogy megnézték, nőtt-e a nyereség, a profit, a piaci részesedés, a forgalom, valamint a látogatók száma. (Huang–Wang 2010, 2014) A tapasztalatok azt mutatják, hogy a híripiaccon kétféle módon lehet sikert elérni.

- ◆ A külső formájukkal, külső megjelenésükkel érvényesülő online hírek/hírportálok
Olyan hírportálok sorolhatók ide, amelyek elsősorban ergonomikus, kényelmes olvasási felületük és egyéb technológiai lehetőségek miatt olvasottak. Jellemzőik a feltűnő design, a filtering és a hipertextualitás lehetősége (archívum, átláthatóság, memória), valamint a felkínált interaktivitás (crowdsourcing, UGC-k megosztása, részvételi újságírás, perszonalizáció – lásd Steensen 2011).
- ◆ A fogyasztó motivációira reflektáló hírek, hírportálok
A használat és szükséglet-kielégítés modell (Uses and Gratifications) szerint a médiahasználatnak sajátos, egyénekenként, illetve csoportonként eltérő mintái vannak. Lee (2013) a hírek esetében négy használati típust különböztetett meg aszerint, hogy mi, milyen szükséglet motiválja a hírek olvasását: (i) a tudásnak, a tájékozódásnak, a világ megértésének az igénye; (ii) szórakozás, kellemes időtöltés, érdekesség; (iii) a saját vélemény megerősítése, ill. az ellentétes elutasítása; (iv) társas/társadalmi kapcsolódás másokhoz. Azoknak a híreknek, hírportáloknak vannak jó piaci esélyeik, amelyek megfelelnek a használati típusok valamelyikének és valós szükségletet elégítenek ki.

Belső erőforrások és piacorientáció

A stratégiamenedzsment (Dobni és Luffman 2003) és a marketing (Jaworski és Kohli, 2001) kutatások alátámasztják, hogy a vállalati piacorientáció versenyelőny. A hosszabb távú versenyelőny alapját leginkább a komplex, többféleképpen egymáshoz kapcsolódó erőforrások integrálásának, valamint folyamatos megújításának a képessége jelenti. (Dolgos 2000) Piacorientáción a fogyasztókra való koncentrálást, az üzleti információk vállalaton belüli megosztását és a piaci környezetben létre jövő változásokra való reagálást értik. Morgan et al (2009) kimutatták, hogy a piacorientáció pozitív hatással van a vállalati teljesítményre, hasonlóképpen Song et al, (2002), valamint Ngo és O’Cass (2012) igazolták, hogy a vállalat marketinges és technológiai felkészültsége pénzügyi eredményt hoz.

A környezeti kihívásokra adott vállalati válaszokban két eltérő stratégia ismerhető fel.

Preventív stratégiáról akkor beszélhetünk, ha a kiadó úgy próbál megfelelni a külső kihívásoknak, hogy nem változtat piaci magatartásán, nem keres újabb piaci igényeket, réseket, nem kínál újabb termékeket, hanem a meglévő belső vállalati képességeire támaszkodik, és azok átszervezésével, a meglévő eszközeivel és termékeivel kíván jövedelmezőbb pozíciót elérni.

Proaktív stratégia jellemzi azt a kiadót, amely a piac és a fogyasztók célzott kutatása, a fogyasztói szükségletek és motivációk alapos felmérése, a piaci rések feltárása alapján új piaci lehetőségeket keres, új fogyasztói célcsoportokat vesz célba, és igyekszik új eszközökkel és termékekkel kiterjeszteni üzleti hatókörüket.

Külső megjelenés – tudásalapú erőforrás – proaktív stratégia

A közösségi médiacsatorna tudatos használata fontos szerepet játszik az eredményes hírközlési stratégia kialakításában: új célcsoportok eléréséhez, a hírfogyasztás új eszközeinek felméréséhez ingyenes, „kvázi médiatulajdonlást” jelent a Facebook-on, a Twitter-en, a Youtube-on és a társaikon való jelenlét. A kiadók a közösségi oldalak használatával újabb médiafelületet kapnak, de gondoskodniuk kell arról, hogy a saját portáljukra vezessenek a közösségi médiaajánlatok, hiszen a Facebook, a Twitter és a többi közösségi média oldalai egy másik cég tulajdonában vannak, így interdependencia alakulhat ki, ami hosszútávon nem biztos, hogy a kiadóknak kedvez.

Huang és Wang (2014) a következő online hírpiacon lehetőségekre hívták fel a figyelmet, amelyeket a kiadók alkalmazhatnak: személyre szabott tartalom, alternatív csatornaalkalmazás (keresőaggregátor, Wikipedia, UGC, blog), a tartalom változatossága, részvételi lehetőség, méretgazdaságosság, választékgazdaságosság. Ehhez egy másfajta szerkesztőségi apparátus kell, mint az offline tartalom előállításához és terjesztéséhez.

Ju és társai (2014) azt kutatták, hogy az online hírek tartalmát mely közösségi média-eszköz továbbítja a leghatékonyabban. Eredményeik szerint a Twitter sokkal hatékonyabb, mint a Facebook: többen nyitják meg, több olvasóhoz jut el a hír. A kiadóknak figyelniük kell, hogy mely közösségi eszközt mire használják (továbbítás, elérés, kiadói önreklám stb.), hiszen a saját olvasói kör médiahasználatából az üzleti élet számára is fontos következtéseket tudnak levonni például olyan kérdések vonatkozásában, hogy miért lenne hajlandó fizetni a saját lapolvasójuk, mire és hogyan használják a közösségi oldalakat: egymás kiegészítőiként vagy célzottabb, pontosabb eléréshez egy tweet is elég?

Külső megjelenés – tulajdonalapú erőforrás – preventív stratégia

A preventív stratégia jegyében a kiadó minden tartalmát, minden felületét előfizetéshez köti. Ide sorolható a beléptető kapuk és az előfizetések bevezetése és persze az is, ha például csak öt cikk után ingyenes az olvasás. Különböző akciókat is lehet alkalmazni a jövedelmezőség

emelése érdekében, emellett a kiadó próbálkozhat korábbról rendelkezésre álló tartalmaival, az archívumával is bevételhez jutni.

Fontos tulajdonalapú erőforrás a márkanév. Az Arrese és Medina (2002) a *Financial Times* és a *Wall Street Journal* márkáépítését tekinti etalonnak, hiszen ez a két márka az Interbrand mérés szerint a TOP 100 márkáértékű termékek közé is bekerült. (A *Financial Times*-t 2015-ben pedig továbbértékesítették a japán Nikkei-nek – Reuters.com 2015) Ezt a kiadói márkáértéket át lehet vinni más magazinra, akár más szektorra is (horizontális és/vagy vertikális integráció, diverzifikáció). Csakhogy nagyon kevés lapnak van olyan márkáértéke, amelyet az interneten is pénzre tudna váltani!

A kedvezőtlen üzleti fejlemények ellensúlyozására szóba jöhetnek még olyan válaszkérdések is, mint például multicSATORNÁS publikálás, termékdifferenciálás, multimédiás szinergia elérése, a tartalom más tulajdonos platformján való megjelentetése. (Huang és Wang 2010, 2014) A vállalat marketingjének célja lehet a felhasználók részvételének növekedése (pl. a *China Times* szlogenje: Multimedia, Real-Time, Mobility, and Audience Participation). Hasznos eszköz lehet kedvelt bulvár témák hangsúlyozása a weboldalon (sport, szórakozás, celeb világ), új online hirdetési stratégiák alkalmazása, mikrofizetési módszer kipróbálása (egy cikkért való fizetés vagy egynapos tartalomelérésért való fizetés), új, ill. többféle bevételi forrás megteremtése (hirdetési, értéknövelt szolgáltatások fizetössé tétele, e-learning anyagok, e-book-ok letöltése, elektronikus magazin megjelentetése).

A fogyasztói motivációra reflektáló hírek – a belső erőforrások reformja – proaktív stratégia

A kiadók az újmédiás eszközökön már kész stratégiával léphetnek fel, ahogy korábban Wellbrock (2015) fogalmazott: profitot csak magas minőségű tartalomért lehet kérni, és ehhez online lehetőség a micropayment, valamint a flatrate. Az Apple például felajánlotta, hogy a saját rendszerén belül (iPad, iPod, iPhone) terjeszti a kiadók lapjait, cserébe 30%-os jutalékot kér. (Washingtonpost.com 2011) A kiadók dönthettek az egész online tartalom ellenőrzésére kialakított Google Checkout (One Pass) rendszer mellett is, amely csak 10%-s jutalékot kért az eladási árból. (Rao 2011) Ez a Google szolgáltatás 2013-ra átalakult és Google Wallet néven futott. Már korábban létrejött egy szolgáltatás, amely megkönnyíti az online fizetést az online tartalom előállítók és kiadók számára, ez a Press+ Journalism Online, amelynél a kiadó az összes adatforgalmi adattal maga rendelkezik.

Az online hírirás tanulmányozásakor fontos figyelembe venni az információgazdaság új jelenségeit, például a hosszú farkok elméletet.¹ (Anderson 2006) Az online tartalomkínálat végeláthatatlan és folyamatosan bővül, emellett a niche² piacok sem elhanyagolható nagyságrendet képviselnek. Anderson (2006) három költségfajta csökkenésről számolt be: a tartalom előállítása (a nagyközönség és a professzionális fogyasztók számára is) és tovább-

¹ A hosszú farkok közgazdaságtani fogalom, mely az internetes kereskedelem árubőségét írja le: a hagyományos áruházak kevés fajtájú, de nagy mennyiségben árusítható tömeg- vagy sikertermékével ellentétben azoknak a kis mennyiségben eladható, de nagyon nagy sokféleségben rendelkezésre álló termékeknek a gyűjtőfogalma, melyeknek a hagyományos kereskedelem korszakában nem volt esélyük a piacra jutásra (nem tudták velük elérni a gazdaságos tömegtermelést), korszerű információtechnológiai megoldásokkal (például a digitalizálható termékeknel: könyveknél, filmeknél, zenéknél a digitalizált formában történő tárolás majd igény szerint történő letöltés vagy kinyomtatás) viszont megtalálják kis számú, szétszórtan elhelyezkedő fogyasztójukat, akár a világ túloldalán is.

² Niche: a kifejezés a közgazdaságtanban szűk, jól megcélozható piaci szektort, ún. piaci rést jelent. Olyan speciális piacokat, amelyekre a nagyvállalatok kevésbé, vagy egyáltalán nem fókuszálnak.

bítása költségének csökkenése (Kung et al. 2008, Foust 2005), valamint a keresletet-kínálatot összekötő kommunikáció költségének mérséklődése.

Huang és Wang (2014) az online hírirás profitabilitását és a hosszú farok elmélet kapcsolatát kutatták. A tartalom változékonysága és a weboldal látogatottsága közt tudtak szignifikáns kapcsolatot kimutatni. Véleményük szerint az online kiadók még nem igazán látják, hogyan lehet pénzre váltani az online forgalmat, például a *The New York Times* menedzsmentje sem tudta, miből és hogyan csináljon profitot: hol fizetési kaput állítottak fel, hol módosították, hol eltörölték azt. (Perez–Pena 2007)

A proaktív gondolkodás az újmédiás eszközök és a lapkiadás, illetve a tartalom-előállítás kereszteződését jelentené, tehát például ha egy lap egy olyan új médiaeszközön (lásd táblagép) jelenne meg, amely eszköz elfogadott a célcsoport körében és hozzáadott értéket jelent az olvasók számára. Ezt a megjelenést aztán rögtön fizetési kondíciókhoz lehetne kötni. A proaktív stratégiát természetesen meg kell előznie a célcsoport alapos kutatásának.

Murdoch újfajta lapkiadásban gondolkodott, mikor egy teljesen új csapatot szervezett. Az alapötlet 2011 telén az volt, hogy csak iPad-en jelentené meg a *The Daily* című napilapot Angliában. A tartalom megtekintését előfizetéshez kötötte, így a kockázat meglehetősen magas volt; vélhetően túl hamar is lépett erre a piacra, emellett a meghívott szerkesztők sem tudtak helytállni, így aztán a projekt hamarosan megbukott. ([The Guardian.com](http://TheGuardian.com) 2012) Ezzel szemben nem sokkal később egy kis kiadó elő rukkolt egy *T3* nevű lappal (technológiai és életstílus magazin), amely 2012 telén vezető lap lett az iPad-en; nemcsak offline, de online is megjelenő lapról van szó, amelyik jól alkalmazta az értékesítési csatornáit, megjelenési platformjait, és ennek köszönhetően egy év alatt 52 %-kal nőtt a digitális előfizetői bázisa. (Mediatel, co.uk 2014) Tehát a kiadó egy jó koncepcióval előnyhöz is juthat az újmédiás eszközökön. (Dutta 2012)

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a napilapkiadóknak fogyasztói bázisuk megtartása, még inkább a növelése érdekében fokozottan figyelniük kellene a fogyasztói szokásokat az állandóan változó médiaeszközök világában. A kiadók felelőssége, hogy a csökkenő lapeladások mellett tisztában legyenek azzal, milyen erőforrásokkal rendelkeznek, mi az, amivel értéket teremtenek, mi az, ami a versenyelőnyük lehet. A sikerrel kecsegtető stratégiák többsége proaktív: nemcsak passzívan védekezni akar a kialakult üzleti helyzettel szemben, hanem új piacokat, új piaci réseket keres és új eszközökkel, új termékekkel igyekszik felszínen maradni.

Az online piac gyors reagálást vár el, és az újmédiás eszközök használata is állandó felkészültséget igényel a kiadó szerkesztőségétől, menedzsmentjétől. A vállalati piacorientáció alaptézisére utalva, azon kell elgondolkodniuk a kiadóknak: vajon azt akarják eladni, amit előállítottak, ahelyett, hogy azt állítanák elő, amit el tudnak adni? A kiadóknak a megváltozott piaci helyzetben folyamatosan szem előtt kell tartaniuk, hogy – figyelembe véve a folyton változó online hírfogyasztási szokásokat – az online tartalom-előállításból miképpen lesz folyamatos bevételük, és ehhez akár külön tanácsadókat is kell fogadniuk, akik segítenek nekik megismerni belső erőforrásaikat és piaci pozícionálásukat, helyzetüket. Mert változóban van a hírirás piaca, és ez változó feladatok elé állítja a kiadókat. Észre kell venniük, hogy – Shirky-t idézve – „Society doesn't need newspapers. What we need is journalism.”

Irodalom

- Anderson C. (2004) The long tail. Wired.
<http://www.wired.com/wired/archive/12.10/tail.html>, letöltés ideje: 2014. 11. 22.
- Anderson C. (2006) *The long tail: why the future of business is selling less of more*. New York. Hyperion. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-5885.2007.00250.x>
- Anonym (2011) *American Journalism Review*. www.ajr.org, letöltés ideje: 2011. 04. 18.
- Anonym (2013) About us. ProPublica.org, 2013. <http://www.propublica.org/about/>, letöltés ideje: 2013. 04. 04.
- Anonym (2011) Norway one in five use media content on mobiles every day.
<http://www.betatales.com/2011/05/09/norway-one-in-five-use-media-content-on-mobiles-every-day/>, letöltés ideje: 2013. 04. 04.
- Anonym (2010) Google ad revenues bigger than entire US newspaper industry [print is dead].
<http://www.emarketer.com/blog/index.php/stat-day-online-advertising-surpasses-newspapers-2010/>, letöltés ideje: 2011. 02. 12.
- Anonym (2006) The future of newspapers – Who killed the newspaper? *Economist Online*.
<http://www.economist.com/node/7830218>, letöltés ideje: 2011. 02. 12.
- Anonym (2008) The Japanese print media in crisis.
<http://ampontan.wordpress.com/2008/12/03/the-japanese-print-media-in-crisis/>, letöltés ideje: 2012. 03.11.
- Anonym (2012) In Changing News Landscape, Even Television is Vulnerable Trends in News Consumption: 1991–2012. <http://www.people-press.org/2012/09/27/in-changing-news-landscape-even-television-is-vulnerable/>
- Anonym (2013) Newspapers: Stabilizing, but Still Threatened.
<http://stateofthedia.org/2013/newspapers-stabilizing-but-still-threatened/>, letöltés ideje: 2013. 04. 04.
- Anonym (2009) Buffett Sees ‘Unending Losses’ for Many Newspapers.
<http://blogs.wsj.com/marketbeat/2009/05/02/buffett-sees-unending-losses-for-many-newspapers/>, letöltés ideje: 2011. 02. 12.
- Arrese, A. – Medina, M. (2002) Competition between old media in economic and financial news markets. Chapter 5. In: Picard (2002) *Media firms*, New Jersey.
- Barney, J. (1991) Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of management*. Vol. 17. 99–120. <http://dx.doi.org/10.1177/014920639101700108>
- Bajomi-Lázár, P. (2006): Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2006 nyár.
- Brandstatter, B. – Schmalhoffer, J. (2014) Paid Content A successful revenue model for publishing houses in Germany?, *Journalism Practice* Vol. 8., Issue 5, 2014 .
<http://dx.doi.org/10.1080/17512786.2014.895519>
- Boczkowski, P. (2004) *Digitizing the news: innovation in online newspapers*. Massachusetts: MIT Press, 2004. letöltés ideje: 2011. 04. 04.
<http://dx.doi.org/10.1007/s11616-005-0210-9>
- Dawson, R. (2010) Launch of Newspaper Extinction. Timeline for every country in the world.
http://rossdawsonblog.com/weblog/archives/2010/10/launch_of_newsp.html, letöltés ideje: 2011. 02. 12.

- Dimmick, J. – Chen, Y. – Li, Z. (2004) Competition Between the Internet and Traditional News Media: The Gratification-Opportunities Niche Dimension, *Journal of Media Economics*, Vol 17., Issue 1, 2004, Pages 19 .
http://dx.doi.org/10.1207/s15327736me1701_2
- Dobni, C. B. – Luffman, G. (2003) Determining the scope and impact of market orientation profiles on strategy implementation and performance. *Strategic Management Journal*. Vol. 24., 577–585. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.322>
- Dolgos, O. (2000) *A logisztika szerepe a vállalati versenyképességben*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, 2000.
- Dutta, S. (2012) Analyzing consumer intention to pay for online content: a systematic approach. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, Vol. 38. No. 1.
- Dybka, C. (2014) Money for nothing: Issues facing news online business models and investigative journalism as a driver for economic feasibility. *Current Trend in Publishing*.
- Edmonds, R. – Rosenstiel, T. – Mitchell A. (2010) The Project for Excellence in Journalism: State of the News Media, 2011. <http://stateofthemedias.org/2011/overview-2/>, letöltés ideje: 2011. 04. 10.
- Eisenstein, E. (1983) *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press. Chapter. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139197038.003>
- Foust, J. C. (2005) *Online journalism: principles and practices of news for the web*. Scottsdale, A. Z. Holcomb. Hathaway.
- Frank, R. H. – Cook, P. J. (1995) *The winner-take-all society*. New York. The Free Press. <http://dx.doi.org/10.2307/1061199>
- Hallin, D. C. – Mancini, P. (2004) *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511790867>
- Huang, S. J. – Wang, W. C. (2014) Application of the Long Tail Economy to the Online News Market: Examining Predictors of Market Performance. *Journal of Media Economics*, 27. 158–176. <http://dx.doi.org/10.1080/08997764.2014.931860>
- Huang, J. S. – Wang, W. C. (2011) The Taiwanese press in the internet age: Business strategies, revenue models, long tail economy and the impact on journalism. *JRE Journal*, Journalism Research & Education Section of IAMCR.
<http://jrejournal.com/ojs-2.3.7/index.php/jre/article/view/2/20>, letöltés ideje: 2014. 11. 20.
- Indvik, L. (2013) Newsroom Cutbacks Are Hurting Journalism, Study Shows.
<http://mashable.com/2013/03/18/newsroom-cutbacks-hurting-journalism-pew-study/#yXvgIFLz0Gq3>, letöltés ideje: 2015. 12. 03.
- Jaworski, B. J. – Kohli, A. K. (1993) Market orientation: antecedents and consequences. *Journal of Marketing*. Vol. 57., 53–70. <http://dx.doi.org/10.2307/1251854>
- Jensen, J. (2008) Netizens of the Blogosphere: E-democracy or E-ristocracy? *Central European Political Science Review*, Spring, 85–90.
- Ju, A. – Jeong, S. H. – Chyi, H. I. (2014) Will social media save newspapers? Examining the effectiveness of Facebook and Twitter as news platforms. *Journalism Practica*. Vol. 8., 1–17. <http://dx.doi.org/10.1080/17512786.2013.794022>

- Kung, L. – Picard R. G. – Towse, R. (2008) *The internet and the mass media*. London. England. Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446216316.n1>
- Kurtz, H. (2009) Lack of Vision To Blame for Newspaper Woes. http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2009/05/10/AR2009051002044_pf.html, letöltés ideje: 2013. 04. 04.
- Lee, A. M. (2013) News audiences revisited: theorizing the link between audience motivations and news consumptions. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. Vol. 57. 300–317. <http://dx.doi.org/10.1080/08838151.2013.816712>
- Mediatel.co.uk (2014) ABC Consumer July–Dec 2013: print and digital combined. <http://mediatel.co.uk/newsline/2014/02/13/abc-consumer-july-dec-2013-print-digital-combined/>
- McPhee, W. N. (1963) *Formal theories of mass behaviour*. New York. The Free Press of Glencoe. <http://dx.doi.org/10.2307/3010787>
- Miller, D. – Shamsie, J. (1996) The resource-based view of the firm in two environments: The Hollywood film studios from 1936–1965. *Academy of Management Journal*, 39: 519–543. <http://dx.doi.org/10.2307/256654>
- Morgan, N. A. – Vorhies, D. W. – Mason, C. H. (2009) Market orientation, marketing capabilities, and firm performance, *Strategic Management Journal*. Vol. 30: 909–920. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.764>
- Newspaper Association of America (2012) Newspaper Multiplatform Usage Study, 2012. <http://www.naa.org/docs/newspapermedia/data/naa-multiplatform-usage-study.pdf> letöltés ideje: 2013. 04. 03.
- Ngo, L. V. – O’Cass, A. (2012) Performance implications of market orientation, marketing resources, and marketing capabilities, *Journal of Marketing Management*, Vol. 28., Nos. 1–2, February 2012, 173–187. <http://dx.doi.org/10.1080/0267257X.2011.621443>
- OECD (2010) The Evolution of news and the Internet, OECD Report, 2010, Committee for Information, Computer and Communications Policy Inventory. http://www.readership.org/new_readers/data/industry_culture.pdf, letöltés ideje: 2011. 04. 10.
- Perez-Pena, R. (2007) Times to Stop Charging for Parts of Its Web Site. <http://www.nytimes.com/2007/09/18/business/media/18times.html?ex=1347768000&en=88011ab45717e39d&ei=5124&partner=permalink&exp=permalink>, letöltés ideje: 2014. 11. 11.
- Pew Internet & American Life Project (2009). <http://www.pewinternet.org/Press-Resources.aspx>, letöltés ideje: 04. 10. 2011
- Pew Research (2013) At newspapers, photographers feel the brunt of job cuts. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2013/11/11/at-newspapers-photographers-feel-the-brunt-of-job-cuts/>, letöltés ideje: 2015. 12. 04.
- Piano Media. <http://www.niemanlab.org/2011/10/the-newsonomics-of-piano-media/>
<https://www.pianomedia.com/>
- Picard, R. G. (2004 ed.) *Strategic Responses to Media Market Changes*. Jonkoping Sweden: Jonkoping International Business School. ISBN 91-89164-46-6
<http://dx.doi.org/10.1080/14241270109389962>

- Podesta, J. (2010) Stop Crying in Our Beer, Pulitzer-Winning Editor Tells Media. http://www.huffingtonpost.com/jane-podesta/stop-crying-in-our-beer-p_b_542612.html, letöltés ideje: 2012. 04. 14.
- Rao, P. (2011) Powered By Google Checkout, One Pass Is A Payment System For Content Publishers. <http://techcrunch.com/2011/02/16/powered-by-google-checkout-one-pass-is-a-simple-payment-system-for-content-publishers/>, letöltés ideje: 2010. 04. 11.
- Readership Institute New Readers Study: Culture Report (2004) Combined results for all newspapers from: *Organizational Culture Inventory Organizational Effectiveness*.
- Reuters (2015) Japan's Nikkei buys Financial Times in \$1.3 billion deal. <http://www.reuters.com/article/2015/07/23/us-pearson-m-a-financialtimes-idUSKCN0PX0YM20150723>, letöltés ideje: 2015. 06. 26.
- Rosenstiel, T. – Jurkowitz, M. – Ji, H. (2012) The search for a new business model. <http://www.journalism.org/analysis-report/search-new-business-model?src=prc-headline>, letöltés ideje: 2013. 04. 21.
- Rosen, S. (1981) The economics of superstars. *The American Economic Review*. 71. pp. 845–58. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-8350-5429-5>
- Siles, I. – Boczkowski P. J. (2012) Making sense of the newspaper crisis: A critical assessment of existing research and an agenda for future work. *New Media Society* 14., 1375–1394. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812455148>
- Shirky, C. (2013) Dark shadows. http://www.cjr.org/cover_story/dark_shadows.php, letöltés ideje: 2014. 11. 04.
- Somaiya, R. (2014) New York Times Plans to Eliminate 100 Jobs in the Newsroom. http://www.nytimes.com/2014/10/02/business/media/new-york-times-plans-cutbacks-in-newsroom-staff.html?_r=1, letöltés ideje: 2015. 12. 03.
- State of News Media (2012) The Project for Excellence in Journalism: State of the News Media, 2012. <http://stateofthemedias.org/2012/overview-2/>, letöltés ideje: 2013. 04. 10.
- Stites, T. (2011) Layoffs and cutbacks lead to a new world of news deserts. <http://www.niemanlab.org/2011/12/tom-stites-layoffs-and-cutbacks-lead-to-a-new-world-of-news-deserts/>, letöltés ideje: 2012. 12. 12.
- Steven, W. (2011) The Information Needs of Communities. Federal Communications Commission. June 9, 2011. http://transition.fcc.gov/osp/inc-report/The_Information_Needs_of_Communities.pdf, letöltés ideje: 2013. 04. 04.
- Sweney, M. (2012) News Corp to close iPad newspaper. The Daily, <http://www.theguardian.com/media/2012/dec/03/news-corp-close-ipad-the-daily>, letöltés ideje: 2014. 02. 03.
- Sterling, G. (2013) Google Checkout Is Dead, Long Live Google Wallet. <http://internet2go.net/news/mobile-platforms/google-checkout-dead-long-live-google-wallet>, letöltés ideje: 2014. 02. 03.
- Steensen, S. (2011) Online journalism and the promises of new technology, A critical review and look ahead. *Journalism Studies*. Vol 12., 311–327. <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2010.501151>
- Valanto, V. – Kosonen, M. – Ellonen, H. K. (2012) Are publishers ready for tomorrow? Publishers' capabilities and online innovations. *International Journal of Innovation Management*. 16. 2012. <http://dx.doi.org/10.1142/S1363919611003362>

- Vékey, Z. (2015) Az online hírek értéke. A digitális médiatermékek üzleti modelljének keresése. *Jel-Kép*. 2015/1. szám.
- Wellbrock, Ch. (2015) In: Szalay, D. (2015) Sötét jövő vár a médiamunkásokra, kivéve a sztárújságírókat. <http://24.hu/media/2015/12/08/megvaltozik-az-ujsgiras-de-hogyan/> letöltés ideje: 2015. 12. 14.
- Wernerfelt, B. (1984) A Resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal* 5. 171–180. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.4250050207>

AZ ÉRTÉKMÓDOSÍTÓ FORDÍTÁS TÁRSADALOM-LÉLEKTANI MOTIVÁLTSA GA

Cs. Jónás Erzsébet

csjonase@gmail.com

Absztrakt

A fordítás kommunikatív folyamat, amely egy forrásnyelvi szöveg jelentését egy célnyelvi szöveg eszközeivel adja vissza. A nyelv nem pusztán szavaknak és grammatikai-szintaktikai szabályoknak az együttese, hanem azokhoz szorosan kötődő konnotációknak és kulturális-történelmi utalásoknak a rendszere is, így egy valóban szöveghű fordításnak mindezeket a nyelven kívüli tényezőket is tükröznie kell. Ez a követelmény különösen fontos szépirodalmi művek fordításánál, hiszen a művek esztétikai értéke elválaszthatatlan keletkezésük és befogadásuk kontextusától. Értékmódosítónak akkor nevezünk egy fordítást, ha nem sikerült megragadnia és visszaadnia a fordítandó mű kulturális-történelmi konnotációit. Magyar és orosz fordítások elemzésével kimutatjuk, hogy a célnyelvi kultúra történelmi sztereotípiái módosíthatják a fordításban a szöveg eredeti jelentést.

Kulcsszavak

értékmódosító fordítás, kommunikatív folyamat, nyelvi paradigmák, szemiotikai produktum, szociokulturális beállítódás, történelmi sztereotípiák

Erzsébet Cs. Jónás

Social and psychological motivation of 'deteriorating' translations

Abstract

Translation is the communication of the meaning of a source-language text by means of an equivalent target-language text. A language is not merely a collection of words and of rules of grammar and syntax for generating sentences, but also a vast interconnecting system of connotations and cultural-historical references, so a faithful translation has to reflect all these extralinguistic factors. This requirement is particularly important in translation of literary texts, since their esthetic values are inseparable from the cultural-historical context of their production and interpretation. Translators have to take into account the whole cultural-historical context of both the source and target language. A particular translation is called deteriorating, if it does not succeed in accepting and reflecting the cultural-historical connotations of the literary work to be translated. By analysing Hungarian and Russian translations we show that the historical stereotypes of the target language can modify the meaning of the original text during the translation process.

Keywords

'deteriorating' translation, communicative process, language paradigm, product of semiotics, socio-cultural attitude, historical stereotypes

A műfordítás az idegen nyelvű szépirodalmi szövegek létezési módja, ugyanakkor többszintű kommunikatív folyamat és információátadás eredménye. A nyelvi jelek szintjén túl a kulturális, így a történelmi emlékezet információs elemei is tükröződnek benne. Különös figyelmet érdemel a történelemszemlélet adott korhoz kötött leképeződése a fordító világlátásában. A huszadik század nagy háborúi is szemléletesen bizonyították, hogy a modern háborús propaganda hatékony fegyver lehet. Az ellenségkép nagy hangsúlyt kap: a túloldalon harcolók kegyetlenek és becstelének, míg saját katonáink hősiessége a propaganda eszközeivel is felmagaszosul. Egy letűnt kor negatív megítélése ugyanígy sztereotip módon rögzül. Ez a szemlélet a közgondolkodásba beivódva automatikusan működik a fordítók tudatában, amikor a célnyelvi eszközök segítségével a forrásnyelvi szöveget közvetítik.

A szövegekvalencia nyelvi jelekben megmutatkozó szintjén a szinonimitást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a lexikális és stilisztikai elemek kulturális asszociációi mindenkor meghatározzák a fordító szóválasztását. Az érzelmi-tudati asszociációk egyaránt szűkíthetők és szélesíthetők az eredeti szöveghez képest az interpretáció szemantikai tartományait azon túl is, hogy tudjuk, a világról alkotott kép nyelvben realizált szimbolikus rögzítése az adott nyelvi gondolkodásnak megfelelően nyelvenként változik. Mi most nem ezzel a valóságsszemléletet tükröző lexikális színttel, hanem a fordítói világlátásnak a saját kultúra társadalom-lélektani mentális háttere által meghatározott asszociációs bázisával, a stílussal foglalkozunk. A stílus az a sajátos mód, ahogyan a megnyilatkozó a közölnivalót (gondolatait, érzéseit stb.) a szóbeli vagy írásbeli érintkezés valamely területén a megfelelően kiválasztott nyelvi elemek segítségével kifejezi. (Szathmári 2004: 193) A stílus a nyelvi megformáltság aktuális értékei révén jön létre, melynek összetevői a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. (Tolcsvai Nagy 2012: 22) A gondolatalkzatokkal átszőtt szövegszerkezetek ugyanis a legegyszerűbb helyzetekben is csak a saját kulturális kompetencia meghatározottságában képesek működésbe lépni. Az „értékmódosító” kategóriát ennek kapcsán kettős értelemben használjuk. Stilisztikai értelemben, amennyiben a stíluseszközök funkcionális feladata mint érték eltűnik a célnyelvi szövegben (pl. Örkény egypercesében a groteszk hatást kiváltó elemek). Másik értelemben „értékmódosító” lehet a fordítás egy-egy szó vagy kifejezés átültetésekor, amennyiben az eredeti fordulat, fogalom tudáskeretének morális, érzelmi értékközvetítő elemeit a fordító az eredetihez képest megváltoztatja vagy elhagyja. (Tátrai 2011: 100–104) Ilyen pl. Jerofejev fordítása esetében a szavak emotív telítettségének változása, s Ulickaja fordításában, amikor az adaptáció érzelmi töltése negatív irányban eltér az eredetitől.

A groteszk Örkény In memoriam Dr. K. H. G. című egyperces novellájában

Örkény egypercesei a groteszkre épülnek. A groteszk esztétikai minőségként eredete szerint a komikum egyik fajtájának tekinthető. Benne a szélsőségesen össze nem illő elemek bizarr társítását találjuk, amely egyszerre kelt nevetséges és borzongató hatást. A groteszk társítja a tragikumot és a komikumot. A komikus hiba, az össze nem illő elemek társítása benne nem oldódik fel, mint a komikum tiszta formáiban, hanem önmagában is központi helyet foglal el. Feloldatlan és feloldhatatlan marad, és a bizarrságának megfelelő világszemléletet fejez ki. Életre hívója az elidegenedottság, amelyből a szorongás, a félelem, a kétségbeesés látomásos megjelenítése következik. A groteszk nyitott és sokarcú, jóllehet világszemléleti vonatkozásai jól körvonalazhatók. A groteszket nálunk az 1960-as években épp Örkény István tette népszerűvé, részben az *Egyperces novellák* füzérével, amelynek darabjai először heti rendszerességgel – nem kevésbé groteszk módon – nem irodalmi folyóiratban, hanem a *Füles* rejtveny-újságban jelentek meg. A groteszkre építette drámáit is, amelyek közül először a *Tóthék* című darab (1967), majd híres kisregény- és filmváltozata hívta fel magára a figyelmet.

Örkény István (1912–1979) rövid groteszk írásai, az *Egyperces novellák* Tatyjana Voronkina¹, a magyar irodalom napjainkban is alkotó, kiváló kultúraközvetítőjének tolmácsolásában 2000-ben kerültek az orosz olvasók kezébe. Az egypercesekből az *In memoriam DR. K. H. G.* című miniatűr fordítását azzal a céllal választottuk ki, hogy rajta keresztül kövessük nyomon a fordítás kettős jellegét, amely fontos érintkezési pontokat mutat a pszicholingvisztika néhány területével. A fordítás egyrészt kommunikatív folyamat, a nyelvi paradigmák szabályai szerint működő, megfelelő transzformációkkal történő információátadás. A fordítás és megkülönböztetetten a műfordítás másrészt szemiotikai produktum, egyetlen jel, amely tükrözi a fordító sajátos szövegértelmezését, kulturális, esztétikai beállítódását. A beszédértelmezés és -produkciónak pszicholingvisztikai megközelítése a művészetpszichológiával együtt a fordításbeli szövegértés és -alkotás leírásához kapcsolódik. (Róka 2002: 9–32)

Az *In memoriam DR. K. H. G.* című miniatűr egy semleges stílusú rövid párbeszéd. A fogolytáborban robotoló tudós bölcész és a saját kultúrájának értékeiről mit sem sejtő német munkafelügyelő látszólag semleges stílusú párbeszédében a groteszkre épülő oldás és feszítés antitézisét érzékeljük. A tragikus végkifejletű pillanatképben sűrűsödik a háború értékeit pusztító értelmetlensége, az áldozat kiszolgáltatottsága. Benne tömörül ugyanakkor az elállatiasult ember gátlástalansága: a német őr a beszélgetés során saját műveletlenségével egyre fokozódó mértékben szembesül. Az így növekvő belső feszültségének oldására viszont gondolkodás nélkül agyonlövi az éppen az ő német kultúráját dicsérő foglyot. Nincs harag, nincs indulat. A tragikum hangsúlyozását egyetlen nyelvi eszközzel, a párbeszéd érdelemmentes visszaadásával éri el Örkény. Szándékosan csupa semleges stílusú, *mondást* kifejező igét sorakoztat fel, azokat is expresszív vagy emotív minősítés nélkül: *kérdezte, mondta, magyarázta*. A főnévi minősítés egyetlen, szintén semleges stílushatású kijelölő jelzővel történik: *német őr*. (A szövegben a fordítással való összevetés céljából ezeket félkövérrel emeljük ki.) A felszíni forma mögött feszülő erő szemantikai síkon, az oldott beszélgetéssel össze nem illő módon, a groteszk eszközével szakítja meg a szöveget: az őr agyonlövi a foglyát. Ha az indulat, a gyűlölet, a félelem a szövegben explicit módon nyelvi formát öltene, elveszítenénk a groteszk feszültségteremtő nyelvi lehetőségét. A feszültséget, a feszítés után következő tragikus oldást, éppen a forma és a tartalom ki nem fejtettsége hordozza a kort ismerő olvasó-befogadó számára. A szöveg recepciója azzal az aktív olvasóra váró munkával fejeződik be, ahogyan visszafelé haladva, retrospektív módon, utólagosan következteti ki a befogadó az össze nem illés mögötti szövegsemantikai összefüggéseket. Az oldás és feszítés groteszkre jellemző ereje a nyelvi és tartalmi össze nem illésben, a stilisztikum szintjén érvényesülő komikus hibában rejlik.

Voronkina orosz fordítása a nyelvi kifejezőmód, a stílus, s benne a szinonimák megválasztásának a szintjén tér el az eredeti magyar szövegtől. Amennyiben az üzenetátadást lineáris műveletsorként mint kommunikációs aktust fogjuk fel és benne csupán a kommunikációs folyamat átváltási, dekódolási műveleteit nézzük, feltételezhetjük, hogy valamilyen „zaj” okozza az eltérést az információs csatornában. (Shannon és Weaver 1949) Ám a fordításban, különösen pedig a műfordításban nem csak a nyelvi jelek célnyelvi átültetését, átváltási műveletek sorát, hanem a jelentések átalakulását és cseréjét is látnunk kell. Ezzel a kérdéssel többek között a kommunikációelmélet szemiotikai iskolái foglalkoznak. A szemiotikusok a kommunikációban a szemantikai hatást, a szöveg kulturális szerepét és kulturális különbségeit vizsgálják és az eltérésekben nem dekódolási zavart látnak, hanem egy olvasatként értelmezett jelképződményt, amelynek dekódolása során a befogadó/fordító saját kultúrája tapasztalatait használta fel. (Fiske 1990) Az eredeti és a célnyelvi szöveg különbségeit tehát a teljes szöveg, a szemiotikai produktum befogadásánál kell megragadnunk. Voronkina fordításánál is azt

¹ Tatyjana Voronkinát Örkény és a magyar irodalom tolmácsolásáért 2013 szeptemberében Moszkvában Magyar Rapszódia-díjjal tüntették ki.

tapasztaljuk, amit a legtöbb műfordítás során, hogy a fordító nyelvi kulturális normája erőteljesen közrejátszik mind az értelmezésben, mind a szövegalkotásban. Nem is feltételeznénk, hogy a nyelvelsajátítás első lépéseinél megtanult, az elementáris szókincshez tartozó szavak jelentését – *mondta, kérdezte*, illetve *német* – nem értené jelen esetben a fordító. Arról van szó, amiről a pszicholingvisztika a beszédmegértési szintek működése kapcsán más összefüggésben világos képet ad: az orosz fordítás szerzőjének más a megértést befolyásoló tapasztalati tudása, amelyhez az új információkat méri. A groteszk esetében ez különösen fontos, hiszen itt utólagosan derülnek ki e zárt világ szélsőségesen össze nem illő elemeiből a groteszk nyitottabb és sokarcúbb világszemléleti vonatkozásai. Az esztétikai befogadási folyamat érzékeltetésére a pszicholingvisztikából emeljünk át egy példát. Gósy Mária találóan egy nyelvi poénnaillusztrálja a szövegértésnek ezt a késleltetett, utolsó lépését. A *Feltalálták a hangtompítós riasztópisztolyt!* mondatot egy kisgyerek is képes megérteni, egy bizonyos szintig értelmileg feldolgozni. A felnőtt számára azonban a mondatészlelésen túl már működik a magasabb szintű, szemantikai és szintaktikai feldolgozás. A megértés nála magában foglalja a logikai lehetetlenséget (tudniillik hangtompítóval nem lehet riasztani), azaz az értelmezés szintjén a mondatról kiderül, hogy funkcióját tekintve vicc. „A szoros értelemben vett megértés és az értelmezés/asszociációk szintjének egymás utáni aktivitását jól mutatja, hogy a mondat elhangzásakor igen rövid idő, de nem ritkán néhány másodperc is eltelik, amíg a hallgató a »viccet megérti«, azaz a legmagasabb dekódolási szint működésbe lép.” (Gósy 1999: 11) Ezt a nevetés vagy bosszankodás, a mimika vagy bármely más reakció jelzi. A groteszk megértésekor ugyanaz a folyamat megy végbe elsőként az eredeti szöveget befogadó fordító tudatában, mint a fenti szövegértés lépéseikor. Csakhogy a fordító a szövegpszemantizálás után a szövegalkotás fázisában azon nyomban a saját célnyelvi kulturális normája szerinti elemeket emeli be a fordítás lehetséges szinonimasoraiba. Mintegy a saját értelmezésében a háttérben meglevő „tudását” építi be a célnyelvi szövegbe:

In memoriam DR. K. H. G.	In memoriam DR. K. H. G.
<p>– Hölderlin ist ihnen unbekannt? – <i>kérdezte</i> dr. K. H. G., miközben a lódögnek a gödröt ásta.</p> <p>– Ki volt az? – <i>kérdezte</i> a német őr.</p> <p>– Aki a <i>Hyperion</i>-t írta – <i>magyarázta</i> dr. K. H. G. Nagyon szeretett magyarázni. – A német romantika legnagyobb alakja. És például Heine?</p> <p>– Kik ezek? – <i>kérdezte</i> az őr.</p> <p>– Költők – <i>mondta</i> dr. K.H.G. – Schiller nevét sem ismeri?</p> <p>– De ismerem – <i>mondta</i> a német őr.</p> <p>– És Rilkét?</p> <p>– Őt is – <i>mondta</i> a német őr, és paprikavörös lett, és lelőtte dr. K.H.G.-t.</p> <p style="text-align: right;">(Örkény 1977: 73)</p>	<p>– Hölderlin ist ihnen unbekannt? – <i>поинтересовался</i> профессор К.Х.Г., когда рыл яму, чтобы закопать дохлую лошадь.</p> <p>– А кто это? – <i>спросил нацистски</i> охранник.</p> <p>– Автор «Гипериона», – <i>пояснил</i> профессор К.Х.Г., он очень любил просвещать людей. – Крупнейший представитель немецкого романтизма. Ну а Гейне?</p> <p>– Говори, кто они? – <i>прикрикнул</i> охранник.</p> <p>– Поэты, – <i>ответил</i> профессор К.Х.Г. – Но ведь имя Шиллера вам знакомо?</p> <p>– Знакомо, как же, – <i>огрызнулся</i> охранник.</p> <p>– А Рильке?</p> <p>– И этого знаем, – <i>побагровел</i> охранник и застрелил профессора К.Х.Г.</p> <p style="text-align: right;">(Эркень 2000: 309)</p>

A pszicholingvisztika különbséget tesz *szövegértés és szövegértelmezés* között. Az előbbi a szöveg szemantikai/szintaktikai/gondolati egységben való birtokba vételét jelenti. A szöveg értelmezése ennél több: az adott szöveget elhelyezzük egy tágabb ismeretanyagban és/vagy egy korábban tárolt információsorozattal hasonlítjuk össze. A pszicholingvisztikában jellegzetesen visszatérő kérdés, hogy milyen kapcsolat van a legáltalánosabb értelemben vett *tudás* és a nyelvi feldolgozás, a *megértés* között. (Gósy 1999: 110, Annus–Lengyel–Tóth–Vass 1993: 123–139) Az irodalmi szöveg befogadását középpontba állító befogadásesztétika ettől az olvasóban felhalmozódott tudástól teszi függővé a mű olvasatát, a megértés mikéntjét. (Eco 1998: 11–26) A saját háttérismerettel történő összevetésre, korrekcióra, majd kiegyensúlyozásra épülő receptív folyamatot követően születik meg a fordítóban a célnyelvi szöveg. A magyar eredetivel egyező helyeken a félkövérrel kiemelt igék Voronkina orosz szövegváltozatában sorrendben így alakulnak: *érdeklődött, kérdezte, magyarázta, rivallta, válaszolta, fröcsögött*. Az egyetlen kijelölő jelző minősítő jelzővé alakul. A ritkított kiemeléssel jelzett helyen a magyar eredetiben szereplő „német ör”-t „náci ör”-ként fordítja. Az orosz fordítás láthatóan más, expresszív és emotív értékvesztést is tartalmazó valóságértelmezést tükröz, mint Örkény magyar szövege. Ezt a kulturálisan meghatározott mentális képet érdemes tüzetes elemzés alá venni, hogy a fordítás szövegproduktumának indokoltságát megértsük.

Örkény egypercesében nincsenek egyéniségek, jellemek, így nincs jellemfejlődés sem. A jellem nélküli alakok egy végzetes viszonyváltozást mutatnak be (az ör megöli a tudóst). Az egyéniségtől, személyiségjegyeiktől független viszonyváltozás egyszerűen csak „megtörténik”. Ez a „bármilyen lehetséges”-érzés adja a groteszkben és az abszurdban rejlő feszültséget, amelyet a szerző a nyelvi jelek és a történet kibékíthetetlen ellentétével hangsúlyoz, és amelyet a szövegértelmezőnek az eddigi „tudása” alapján kell feloldania. (Bécsy 1987, Tolcsvai Nagy 1999) Miért nem tudta „kivárni” a fordító, hogy az orosz olvasó tegye meg ezt a lépést? Miért adott személyiségjegyeket a hősöknek az igék modalitásának megváltoztatásával, a kijelölő jelző minősítővé változtatásával? A magyarázat a temporalitásban, a befogadó szellemi, esztétikai kulturális horizontját kialakító kor történelmi, társadalmi körülményeiben keresendő. Voronkina fordítása 2000-ben jelent meg, majdnem tíz évvel a szovjet birodalom széthullása után. Egy politikai rendszerváltozással azonban a tudat, a régi sztereotípiákra épülő korábbi közvélekedés gyökereiben nem tud megváltozni, ehhez generációkra van szükség. A szovjet idők hétköznapi tudatában a háború alatti német katonához minden esetben a náci konnotálódott, szinte azonosult vele. Ugyanígy a történelmi, kulturális emlékezet alakította szekvenciák szerint az a természetes, hogy az ör rivallva válaszolt, gyűlölettől fröcsögött. A sokat szenvedett orosz átlagember évtizedek során formált közgondolkodásának szintjén ez az asszociációs sor a német katonáról és viselkedéséről mind a mai napig így él. Még ha a fordító pontosan tudta is, hogy az eredeti szövegben – épp a groteszk hatás elérésének érdekében – szándékosan közömbös stílusú szavak szerepeltek e helyeken, nem kerülhette meg a befogadói horizonton a napjainkig élő, általa is jól ismert sztereotípiákat a háborúbeli német katonáról. Ebből az aspektusból tehát az orosz fordítás a befogadó normarendszerét követi.

Az irónia és a gúny fokozatai Viktor Jerofejev *Stílus, stílus, stílus* című írásában

A célnyelvi olvasó mentális valóságképeinek fordítói számontartása a magyarra fordításoknál ugyanígy működik. Viktor Jerofejev orosz író a szovjet időket ostromozó könyve (*Мужчины*) magyar fordítását (*Férfiak*. Fordította Gy. Horváth László, 1998) érezhetően a rendszerváltozás utáni magyar politikai közhangulat alakította. A vizsgált magyar szövegváltozat Jerofejev nyelvének a szovjet időket negatívan értékelő, minősítő stílushordozóit, amelyek egyébként is tele vannak a kelet-európai olvasó poszt-szocialista értéktársításaira támaszkodó sztereotípiákkal, még tovább fokozza negatív irányba, mintha a magyar olvasó, akinek magának is megvannak a maga korhoz, társadalomhoz, politikához kötött asszociációi, ezt igényelné.

Ez a fordítói magatartás a befogadó várható igényeit állítja középpontba, nem pedig az eredeti szöveg értéktartalmát. A negatív minősítés fokozását Jerofejev esetében is két úton éri el a fordítás. Egyfelől a szinonimabokorból mind az igei, mind a névszói minősítő elemek expresszivebb megfelelőit választja, másfelől a városi népnyelv szlengfordulataival, szövegszerkezeteivel él, mintegy az utca embere össznépi ítéletének megfellebbezhetetlenségét, tapasztalati objektivitását sugallja. (Cs. Jónás 1999) Örkeny orosz változatában is az „össznépi ítélet” sztereotip minősítését (a *német* tiszt csakis *náci* lehet) érezhettük.

Összehasonlításként vessünk egy pillantást a *Stílus, stílus, stílus* című Jerofejev-írás néhány minősítést tartalmazó szövegrészének szó szerinti jelentésére és magyarul megjelent változatának értékmódosító, lefelé fokozó eltolódásaira.

СТИЛЬ, СТИЛЬ, СТИЛЬ	STÍLUS, STÍLUS, STÍLUS
<p>А правительственная элита! Костюмы надели, а носки не сменили – в коротких, василькового цвета щеголяют. У нас вся коррупция – производное от этих носков. Воровство – знак бесстильности. Или интеллигенция: о Джойсе-Борхесе рассуждают, а самые одеты, причесаны – совки совками. Разрыв между формой и содержанием? Но я не верю в бесформенное содержание. Денег не хватает? Да разве в деньгах дело! Американский ковбой тоже был небогатым человеком. А еще все удивляются, почему русские на Западе не «проходят», почему после краткой моды на перестройку все от нас отвернулись, «искусство» покупать перестали. (...) Мы – наследники совка, который на слово „стиль” дико косился в полном недоумении.</p> <p>(Ерофеев 1998: 11–12)</p>	<p>Na és a vezető elit! Az öltönyt felhúzták, de zoknit nem váltottak – még most is ugyanabban a búzavirágbékében illegetik magukat. Az egész korrupció az ilyen zoknikból eredeztethető nálunk. A lopás a stílustalanság jele. Vagy vegyük az értelmiséget: Joyce-ról meg Borgesről vitatkoznak, de az öltözetük és a frizurájuk – kiköpött szovi. Nem egyezik forma és tartalom? Csakhogy én nem hiszek a formátlan tartalomban. Nincs rá pénzük? Pénzkérdés ez? Az amerikai cowboy se volt valami haj de gazdag. És egyesek még csodálkoznak, miért rínak ki az oroszok nyugaton, a peresztrojka kurta divatja után miért fordult el tőlünk mindenki, miért nem piacképes immár a „művészetünk”. (...) A komcsiknak vagyunk mi örökösei, akik a „stílus” szóra csak bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul.</p> <p>(Jerofejev 1998: 16–17)</p>

Mind az orosz, mind a magyar szöveg rétegeiben a *városi köznyelv* stíluselemei jelennek meg. *Városi köznyelvről* vagy *népnyelvről* akkor beszélünk, ha a beszélő vagy a hallgató stílustulajdonítása szerint az adott szöveg városi népnyelvinek minősülő elemeket tartalmaz és ezek az elemek uralják a szöveg stílusát. (Tolcsvai Nagy 1996: 156) A szerző vagy olvasó stílustulajdonítása a sztenderd norma és a jelen nyelvhasználat szókészletbeli kontrasztján alapul. A szókészlet olyan minősítő elemei és képi megoldásai tartoznak ide, amelyek mondatszinten az állítmányi csoport igei vagy névszói alapú összetevői.

A kiemelt forrásnyelvi szövegrészek értéktartalmát jelezzük egy csillaggal (*), a magyar fordításban érzékelhető expresszivitás mértékének növekedését két csillaggal (**):

Jerofejev orosz szövegrészek szó szerinti jelentése	Jerofejev szövegrészek magyarul megjelent fordítása
(Az oroszok) öltönyt <i>vettek fel</i> , öltönyt <i>öltöttek magukra</i> , (*) <i>feszítenek, kérkednek</i> . (*)	(Az oroszok) az öltönyt <i>felhúzták</i> , (**) <i>illegetik magukat</i> . (**)
Nyugaton az oroszok miért <i>nem „menők”</i> . (*)	Miért <i>rínak ki</i> az oroszok nyugaton. (**)
A „művészetüket” <i>már nem veszik</i> . (*)	<i>Nem piacképes immár</i> a „művészetünk”. (**)
Mi a <i>szoviknak</i> (szovjeteknek) vagyunk örökösei, (*)	A komcsiknak vagyunk mi örökösei, (**)
akik a „stílus” szóra teljes értetlenséggel <i>vadul kancsalítottak</i> . (*)	akik a „stílus” szóra csak <i>bandzsítottak értetlenkedve, gonoszul</i> . (**)

Okkal gondolhatjuk, hogy a fordításoknak mind az orosz, mind a magyar célnyelvi szövegalkotásban tapasztalt explicált és megemelt értéktulajdonítású szövegmegoldások nem csupán a mindenkori célnyelvi olvasó befogadói elvárásainak ismerete, az erről tárolt „tudás” alapján jönnek létre, hanem közrejátszhat a fordítói munka lélektani mozzanata is. A fordítás közben lezajló percepcióról és produkcióról a szakirodalom gazdagon szól. (Klaudy 1997: 43–53) De nem hagyható figyelmen kívül a társadalomlélektani háttér, a korszak mentális képe sem, amely alól a fordító se tudja kivonni magát.

Auto- és hetero-sztereotípiák Ljudmila Ulickaja *Imago* című regényében

Ljudmila Ulickaja napjaink orosz irodalmának Magyarországon is ismert képviselője. *Imago* című regénye (oroszul *Zöld sátor*) 2011-ben jelent meg. Magyar fordítását ugyanabban az évben Goretity József készítette el. A regény három iskolatárs jó barát életén keresztül mutatja be a Sztálin halálától a Gorbacsov-féle „peresztrojkaig” terjedő szovjet időszakot, az „olvasás” és a „pangás” korszakának hétköznapjait.

A regényszövegben helyenként olyan mentális világképet tükröző auto- és hetero-sztereotípiákkal találkozunk, amelyek a saját kultúra értékeit felemelik, az idegent – ha nem is szándékosan, de a nem érintettség távolságtartásával – lefokozzák.

A regénybeli orosz kiskamaszok Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk*-jához hasonló véd- és dacszövetségének megnevezése miatt kerül a fordításstiliztika figyelmének középpontjába. A csoportosulás ugyanis a *Trianon* nevet kapta. A magyar olvasó számára mind az orosz eredeti, mind a szövegű magyar fordítás – amelyet szögletes zárójelben kiegészítettünk egy elhagyott jelzővel – közömbösségével a magyar köztudat mentális értékrendjében értékmódosító érzelmi tartalmú. A hetero-sztereotípiákkal találkozzunk itt. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések részeként a trianoni békeszerződés a magyar olvasó számára nem „*Ausztria-Magyarország felosztása*” – ahogy az orosz szövegben áll –, hanem megnevezésében és kognitív jelentésképzésében is fájdalmas, nemzetet megrázó esemény: egyrészt az ország neve, ahogy a magyar fordítás a közhasználatban élő módon korrigálja, „*Oszták-Magyar Monarchia*”, amely magába foglalja a monarchia után a diktátum előnyeit

élvező szomszéd népeket is. Másrészt a magyar tudatban ez a döntés nem egyszerűen a semleges értéktartalmú „*felosztást*” jelenti, hanem az ország igazságtalan „*felszabdalását*”, amelynek során Magyarországtól mint a háborúban vesztes féltől elcsatolták területének negyötöd részét. Ilyen megvilágításban mind az orosz, mind a magyar szövegváltozat a befogadói horizonton érzelmi töltetében, stílushatásában értékmódosító:

ЗЕЛЕНЬ ШАТЕР (1)	IMÁGÓ (1)
<p>Спустя некоторое время этот союз сердец после долгих споров, отвергнув «Троицу» и «Трио», они назовут напыщенно: «Трианон». Они ничего не знали о разделе Австро-Венгрии, слово было выбрано за красоту.</p> <p>Этот «Трианон» через двадцать лет промелькнет в тягостной беседе Ильи с сотрудником госбезопасности высокого ранга, но так и не установленно чина, и с не вполне достоверным именем, Анатолием Александровичем Чибиковым. Даже самые ушлые из всей гэбэшной банды борцы с диссидентами тех лет постеснялись провести «Трианон» как молодежную антисоветскую организацию.</p> <p style="text-align: right;">(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=2) (2013.10.01.)</p>	<p>Kis idő múlva ez a szívszövetség, hosszú vitákat követően, és elvetve a Troica meg a Trió elnevezést, [fellengzősen] <i>Trianonnak</i> fogja nevezni magát. Semmit sem tudtak az Oszták-Magyar Monarchia felosztásáról, a szót egyszerűen csak a szép hangzás miatt választották².</p> <p>Ez a <i>Trianon</i> húsz év múltán, egy kínos beszélgetésben felbukkan majd újra, amikor Ilját egy magas rangú, de végül is meg nem nevezett rendfokozatú KGB-s, a nem túl hiteles nevet viselő Anatolij Alekszandrovic Csibikov faggatja. És [azokban az években] még az ellenzékiekkel folytatott küzdelem legéberebb KGB-s banditái sem tudtak arra vete-medni, hogy a Trianont szovjetellenes ifjúsági szervezetnek állítsák be.</p> <p style="text-align: right;">(Ulickaja 2011: 14–15)</p>

A Trianon szövetségre az orosz szöveget idézve „a KGB banda disszidensek ellen küzdő harcosai” se tudták a szovjetellenességet rábizonyítani. Kérdés, hogy a „**disszidenseket**” kifejezést lehet-e a mai magyar politikai sokszínűségen nevelkedett olvasó számára az „**ellenzékiekkel**” azonosítani. Itt a fordító távolságtartása, ilyen értelemben az ő oldaláról követett hetero-sztereotip szemlélet érvényesül.

² „Kilencvenhárom esztendővel ezelőtt, 1920. június 4-én, délután négy óra harminckét perckor írták alá a Magyarországot felszabdáló trianoni békeszerződést a franciaországi Versailles-hoz tartozó Nagy-Trianon-kastély folyosóján. Ez a történelmi dátum sokáig nem volt fontos itthon, az anyaországban, ma is sokan akadnak, akiknek semmi sem jut eszükbe Trianonról. A nemzeti összetartozás napjáról határozó jogszabály a kilencvenedik évforduló napján lépett hatályba, de (...) többen kritizálják. Minek ünnepegni a gyásznapot, mondják egyesek, mások pedig a szomszédok érzékenységétől félnek. Azt gondolom, nem árt, ha emlékezünk a traumákra, és nem baj, hogy van egy nap, amely arra figyelmeztet, hogy nincs határon túli vagy anyaországi magyar, csak magyarok vannak, szétszóródva a nagyvilágban” — írta Lukács Csaba 2013. június 4-én a *Magyar Nemzet* című napilapban. (<http://mno.hu/belfold/trianon-gyogyitasa-1164911>) (2013.10.01.)

Az iskolai életet felidézve a fiúk felsorolják a szaktanárokat, többek között az anyanyelvet oktató *orosztanárt* is. A magyar fordítás a „*ruszicska*” hangalakjából kézenfekvőnek tartja a „*ruszkitanárnő*” magyar megfeleltetést. Ám a magyar jelentésképzés szerint a *ruszkitanár* értékmódosító érzelmi asszociációt hordoz a szocializmus idején kötelező és nem annyira kedvelt *orosztanár* megnevezésére, ha a stílus skaláris elrendezése mentén *töritanár*, *föcitanár*, *matektanár* sorába állítjuk. A mintául szolgáló anyanyelvi (magyar)tanár szónak ugyanis nincs diáknyelvi változata, legfeljebb *magyartancsi* lehetne. A fordítási megoldás ezen a helyen az oroszoktatással kapcsolatos, szocialista időket idéző magyar mentális képbe helyezhető hetero-sztereotípiát áldozata lett:

ЗЕЛЕНЬ ШАТЕР (2)	IMÁGÓ (2)
<p>В пятом классе началась средняя школа, и теперь вместо единственной на всю грамматику и арифметику Натальи Ивановны, доброй тетеньки, научившей азбуке даже Мутюкина и Мурыгина, которых она звала ласково Толенькой и Славочкой, появились «предметники»: математик, <i>русичка</i>, ботаничка, историчка, немка и географ. Предметники были помешаны каждый на своем предмете, задавали большие домашние задания, и «нормальные ребята» явно не управлялись.</p> <p>(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=3) (2013.10.01.)</p>	<p>Ötödiktől felsősök lettek, úgyhogy a nyelvtantól a számtanig mindent tanító Natalja Ivanovna, e jószágos asszonyág helyett, aki még Mutyukint és Murigint is meg tudta tanítani az ábécére, és kedveskedően csak Tolenykának meg Szlávocskának hívta őket, megjelentek a szaktanárok: egy matektanár, egy <i>ruszkitanárnő</i>, egy biosztanárnő, egy töritanárnő, egy fräulein és egy föcitanár.</p> <p>A szaktanárok mind a saját tárgyukba voltak belepistulva, rengeteg házit adtak fel, amivel a „normális srácok” nyilvánvalóan nem boldogultak.</p> <p>(Ulickaja 2011: 16)</p>

A saját értékeket felfokozó, az idegeneket közömbösen vagy lekicsinylően értékelő sztereotíp gondolkozást az alábbi részlet mutatja. Az orosz kultúrát távolról szemlélő magyar olvasó számára majdnem érthetetlen a férj megszólalásaiban rejtőző irónia. Az amerikai feleségnek az orosz fiatalember meg akarja mutatni Moszkva nevezetességeit. Amit egy idegen tudhat az orosz kultúráról, az egy orosz értelmiséginek meglehetősen felszínes és kevés. Az idegen anyanyelvű ismereteit az orosz anyanyelvi érték- és háttérismeret horizonthoz mérve sóhajt fel Szanya reménytelenül, s vélekedik így a dialógus végén az orosz férj: „Mennyire *felszínes*”. A „Milyen *bugyuta*” fordítás, véleményünk szerint, mindenképp fokozottabban érték-megtorzító, mint az orosz eredeti. Kicsit régies szóhasználattal magyarul az is megfelelne: „Mennyire *szimpla* gondolkodású”. Az itt megmutatkozó auto-sztereotíp vélekedés érzékeltetésére elég egy gondolatkísérletet: tudjuk, mennyire zavaró számunkra, ha azt olvassuk, hogy a szomszéd népek irodalmában a magyar irodalom és történelem más megvilágítást kapnak, mint ahogy mi magunkat látjuk, értékeljük:

ЗЕЛЕНЬ ШАТЕР (3)	IMÁGÓ (3)
<p>Деби по части русской культуры оказалась <i>девственно-невежественна</i>. Трудно было начинать с пустого места.</p> <p>– Ты читала Толстого? – спросил Саня.</p> <p>– Да, да! Я видела фильм «Война и мир». Два фильма! Обожаю! Одри Хепберн, прелесть какая! И ваш Пьер Безухов, Бондарчук, конечно. Он «Оскара» получил! Я писала рецензию!</p> <p>– <i>Вот и хорошо</i>. Я покажу тебе дом, где жило семейство графа Ростова... – <i>вдохнул</i> Саня.</p> <p>«<i>До чего же проста</i>», – подумал он и повел ее к известному особняку.</p> <p style="text-align: right;">(Улицкая 2011, http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=133) (2013.10.01.)</p>	<p>Deby az orosz kultúrát illetően <i>szűziesen tudatlan</i> volt. Nehéz volt minden fogódzó nélkül elkezdni.</p> <p>– Olvastad Tolsztojt? – kérdezte Szanya.</p> <p>– Igen, igen! Láttam a Háború és békét filmen. Két filmen is! Imádom! Audrey Hepburn, az valami csoda! Meg a ti Pierre Bezuhovotok, a Bondarcsuk is, persze. Oscart kapott! Írtam egy recenziót róla!</p> <p>– <i>Na, akkor jól van</i>. Megmutatom neked a házat, amelyikben Rosztov gróf családja lakott... – <i>sóhajtott fel</i> Szanya.</p> <p>„Milyen <i>bugyuta</i>” – gondolta, és elvitte Debyt az ismert villához.</p> <p style="text-align: right;">(Ulickaja 2011: 596–597)</p>

Összegzés

Érdeemes a műfordítás néhány szövegalkotási sajátosságára külön is kitérni. A műfordításban az információ ekvivalens, szöveg szintű átadásán túl fontos szerepe van a célnyelvi alkotói, kreatív esztétikai attitűdnek. A társadalom-lélektani motiváltságnak, a mentális világképnek. A műfordítás-kutatók úgy vélik, hogy a folyamat döntő eleme nem a forrás- és célszöveg közti ekvivalens megfeleltetésben van, hanem a kreatív esztétikai és érzelmi jelentésképzés, a szinonimaválasztás eredményességében. „A fordítás végső soron nem két szöveg közötti autonóm viszony, hanem olyan beszéd, amely a folyamatszerű megértő, értelemkereső olvasás feltételeinek van alárendelve” – idézi Karlheinz Stierle-t az esztétikai relációkról szólva Kulcsár Szabó Ernő. (Kulcsár Szabó 2000: 271) Az értelemkeresés összevető módon mindenkor az olvasó előfeltevéseire, az előzetesen megszerzett tudására alapozhat. Örökény orosz fordítója arra a szovjet történelemíróktól és tankönyvekből megtanult történelemszemléletre támaszkodik, amely a németekkel szemben a Nagy Honvédő Háború ismert sztereotípiáiban összegződik. Jerofejev magyar fordítója az aktuális „tudás” a rendszerváltozás utáni magyar közgondolkodás emocionálisan túlfűtött szovjetellenességét veszi számításba. Ulickaja magyar tolmácsolója helyenként szintén nem mentes a hetero-sztereotíp gondolkozástól, de az orosz szöveg auto-sztereotípiáit se igazítja a magyar befogadó értékrendjéhez.

A stílus interszubsjektív és interaktív funkcionálását a stílus összetettségében lehet megragadni. A stílus szövegben funkcionál, közös figyelmi és referenciális jelenetben, megértett beszédhelyzetben jön létre a nyelvi megformáltság aktuális értékei révén. A nyelvi megformáltságnak két forrása különíthető el: a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. A szociokulturális tényezők a stílus olyan összetevői, amelyeket „egy közösség, egy kultúra alakít ki, tart fenn, kulturális attribúciók révén értelmet rendelve megformáltsági típusokhoz, de amelyek nem következnek feltétlenül és kizárólag a nyelvi rendszeren belüli jellemzőkből és viszonyokból.” (Tolcsvai Nagy 2012: 22)

A történelemszemlélet mellett a műfordítás óhatatlanul felidézi azokat az irodalmi, esztétikai mintákat is, amelyek szerint az adott valóságészletről a célnyelvi normák szerint szólni lehet. A műfordítás folyamatában a mintakövető mozzanat megértéséhez, a beszéd-

megértés és beszédprodukciónak nyújt segítséget. A háttérben a pszicholingvisztikai ismeretek is meghúzódnak. A pszicholingvisztika a műfordítás folyamatának feltárásához a hermeneutikához hasonlóan abban a tekintetben nyújt nagy támogatást, hogy megvilágítja a befogadás és újraalkotás tudati és lélektani szakaszait. Ezek minden értelmezésnél és szövegalkotásnál – így a fordítói munka folyamatában is – törvényszerűen mennek végbe, mígnem végeredményként a célnyelvi olvasó elé nem kerül a szövegértelmezés mentális világa, a fordításban realizálódott irodalmi-esztétikai produktuma.

Irodalom

- Annus Gábor – Lengyel Zsolt – Tóth Szergej – Vass László (1993) *Beszédről – nyelvről tanárjelölteknek*. Szeged, JGYTF.
- Bécsy Tamás (1987) *A cselekvés lehetősége*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Cs. Jónás Erzsébet (1999) Posztszocialista konnotációk Viktor Jerofejev magyar fordításaiban. „Stílus, stílus, stílus...” *Modern Nyelvoktatás*, 1999. 2–3. szám, 73–78.
- Eco Umberto (1998) *Nyitott Mű*. Budapest, Európa Kiadó.
- Fiske John (1990) *Introduction To Communication Studies*. 2 Ed. London, Routledge.
- Gósy Mária (1999) *Pszicholingvisztika*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Klaudy Kinga (1997) *Fordítás I. Bevezetés a fordításelméletbe*. Budapest, Scholastica Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő (2000) *Irodalom és hermeneutika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Róka Jolán (2002) *Kommunikációtan*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Shannon, Claude – Weaver, Warren (1986) *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Budapest, Omikk.
- Szathmári István (2004) *Stilisztikai Lexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd (2011) *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1996) *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1999) „*Nem találunk szavakat*”. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2012) A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív megalapozása. In: Tátrai – Tolcsvai (2012 szerk.) *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE Stíluskutató csoport. 19–50.

Szépirodalmi források

- Örkény István (1977) *Egyperces novellák*. Budapest, Magvető Zsebkönyvtár.
- Viktor Jerofejev (1998) *Férfiak*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ljudmila Ulickaja (2011) *Imágó*. Budapest, Magvető.
- Иштван Эркень (2000) *Повести, рассказы, рассказы-минутки*. Москва, „Радуга”.
- Виктор Ерофеев (1998) *Мужчины*. Москва, Издательский Дом „Подкова”.
- Людмила Улицкая (2011) *Зеленый шатер*. Москва, «Эксмо».
- http://www.loveread.ec/read_book.php?id=3367&p=133 (2013.10.01.)

FÜGGŐSÉG – KOMMUNIKÁCIÓ – AUTONÓMIA II.¹

Addikt Állapotoktól az Addiktológia Állapotáig (és vissza) – szakmai elemzés –

Simon Miklós

miklos.simon@uni-corvinus.hu

Absztrakt

Tanulmányom első részében (Jel-Kép 2015/4) fiatal, feltörekvő, ám kiforratlan tárgykörrel, eszközrendszerrel, terminológiával rendelkező diszciplína, önmagát progrediáló függőség állapotába lavírozó esetének társadalmi kommunikatív állapotait elemeztem.

Az elemzés újszerűen működő társadalmi mechanizmusok (technicizáció, morális pánikkeltés) rejtett (addikt célzatú) összefüggéseinek feltárásához vezetett. A „Hajnali Feles” modellhez hasonló, sodró folyamat megértésével nyilvánvalóvá lettek annak a minden szakmai színvonalat alulmúló tíz éves kampánynak az indítékai, melyek mára országszerte a „szórólappal történő nevelés” és az „iskolai drogpreevenció” szimptomatikus intézményeivé váltak. A drogszcéna két fő ágensének („drogpolitika” és „droglobbi”) kodependens állapota senkinek nem kedvező, ám annál kártékonyabb, lényegében vesztes-vesztes állapot. Meghaladásához a „drogpolitikai” (hatalmi) szempontok feladására, szakmai szempontok igényes újragondolására volna szükség.

Jelen tanulmány zárásaképp, szimbolikus műveleteken keresztül, megkísérlem érzékeltetni azokat a kívánatos szemléleti változásokat, amelyeket egy korszerű, autonóm polgárokat támogató, autonóm addiktológia sokáig nem nélkülözhet.

Kulcsszavak

Participatív Kommunikáció-elmélet (PTC), addikt kommunikatív állapot, addiktív folyamat, addict (kollektív) ágencia, „Hajnali Feles” modell, „az állam foglyul ejtése”, technicizáció, morális pánik, kölcsönös függőség, „drogmumus”, „drogszcéna”, „drogpolitika”, „droglobbi”, iskolai „drogpreevenció”.

---

¹ A tanulmány a *Jel-Kép* 2015/4. számában olvasható első részében az addiktológia *addikt kollektív ágenssé* válásának folyamatát vizsgáltam (kommunikatív elemzés), míg ebben a második részben a kialakult *addikt állapot* következményeit és máig ható, torz produktumait teszem vizsgálat tárgyává (szakmai elemzés). Mindkét (egyébként összefüggő) tárgykörben javaslatot is teszek az áldatlan állapot meghaladására. (SM)

Miklós Simon

Addicton – Communication – Autonomy

Abstract

The first part of my paper (Jel-Kép 2015/4) analysed the social communicative states of a young and ambitious discipline which – because of its immature and undeveloped terminology and methodology – is manoeuvring itself into the state of progressing addiction. The analysis revealed hidden (intentionally addictive) relationships of social mechanisms (technicization, provoked moral panic) functioning in a new way. After understanding the sweeping process similar to the 'Hajnali Feles' (early morning alcohol shot) model, the motives of the professionally below-standard ten-year campaign became clear and it became evident that these motives are responsible for the symptomatic institutions of 'educating by flyers, circulars, brochures' and 'school drug prevention' all over the country. The mutual dependency of the two main actors of the drug scene ('drug policy' and 'drug lobby') is an unfavourable and damaging situation that cannot be won by anybody. In order to overcome this unfavourable situation, it is necessary to abandon 'drug policy' motivated by social power and create concepts and norms that satisfy the professional requirements. In conclusion, I try to present – by means of symbolic operations – those desirable new approaches which are indispensable to a modern, autonomous addictology that supports autonomous citizens.

Key words

Participation Theory of Communication (PTC), addict communicative state, addictive process, addict (collective) agency, „Hajnali Feles” (early morning alcohol shot) model, state capture, technicization, moral panic, co-dependent state, „drug bugaboo”, „drug scene”, „drug policy”, „drug lobby”, school „drug prevention”.

* * *

*A probléma a parlag,
nem a parlagfű.*

Viszonylag régi és eléggé megdöbbentő tapasztalatom, hogy segítő szakmák kiváló művelői, szociológusok, pedagógusok, pszichológusok, ha „addiktológiával” kezdenek foglalkozni, látványos hirtelenséggel veszítik el jól megalapozott szaktudásukat, ezzel összefüggő (vagy ettől akár független), józan belátásukat. De hát mit tesz az „addiktológia” a szakemberekkel? Hová lesz szakmai önbecsülésük? Hová lesz éveken át fáradtsággal megszerzett tudásuk? Évtizedes tapasztalatuk? Olykor akár józan eszük? (És hová lesznek mindazok az erények, az a magukkal hozott tudástöbblet, amellyel színesíthetnék, gazdagíthatnák addiktológiai szemléletüket?) Elfelejtették szakmájukat, vagy ilyen bénító tekintélye volna az „orvosi háttérnek”?² Ez a most következő szakmai elemzéssel feltáruló/kiteljesedő jelenség, a tanulmány első felében leírt addikt állapot *tüneteként* felismerve válik értelmezhetővé.

² Valami furcsa misztikum, valami gyermeteg, hagyományosan falusi körorvosnak kijáró feltétel nélküli „tisztelet” lengi körül ezt a szakmát. Pszichológusok, szakmájuk eredményeit feladva, átveszik az addiktológia „okoskodó” terminológiáját (az „adrenalin” viselkedésmagyarázatként így került a

Szakmai elemzés

Az eddigiekben (I. rész) nagyjából rekonstruáltuk a „drogscéna” önmagát a kölcsönös függőség társadalmi kommunikatív állapotába lavírozó folyamatának stádiumait, meghatároztuk jelenlegi státuszát. Most a „drogscéna” két produktumát, a „*nevelés szórólappal*”, és az „iskolai drogprevenció” intézményeit vizsgáljuk, elsősorban a célul kitűzött szakmai (pedagógiai, nevelési, prevenciós) szempontok *érvényre juttatása és érvényesülése* tekintetében. Elemzésem e két program intézményesült megvalósulására, nem pedig annak elméleti megalapozására szorítok, ez utóbbival e vonatkozásban nincs sok kezdeni valója. Módszerem alapját (a) a szórólapok esetében egy pedagógusoknak rendezett iskolai kiállítás és annak tapasztalatai, illetve tartomelemzés, (b) az iskolai „drogprevenció” esetében pedig budapesti építőipari szakiskolákban eltöltött bő évtizedes, iskolapszichológusként megélt „drogprevencióval” kapcsolatos saját élményeim, valamint igazgatásszervező hallgatóim élményszerű beszámolóinak feldolgozása adták.³

„Nevelés szórólappal”⁴

A különböző médiafelületeket visszatérően érő vádak (sematikus ábrázolás, differenciálatlan szóhasználat, előítéletes tárgyalásmód, stb. – lásd Zsély 2009) a most következő médium tekintetében – ismereteim szerint – soha nem fogalmazódtak meg.⁵ Ami, és ahogyan itt megjelenik, az kétség kívül a „drogscéna” minden extra áttételtől mentes, széles merítésű, *saját produktuma*. Ami, és ahogyan itt megjelenik, szóhasználatában, gondolkodásában tisztán a közlendőt célba juttatni kívánó kommunikátor szándékait, gondolkodásmódját tükrözi. Önálló, saját meghatározottságú médium: a felvilágosító, pedagógiai céllal íródott, hamisítatlan *szórólap*.

Előzmények

2011-ben egy tanárok részére rendezett kiállítás alkalmával a segítő szakmákban dolgozó (iskolai szociális munkás, fejlesztő pedagógus, szabadidő szervező) kollégáim segítségét kérve, 0 középpontú, hétfokú (+3,2,1 0 -1,2,3) skálán osztályoztuk az egyes szórólapokat (pedagógiai hasznosság/károsság tekintetében), majd erre próbáltuk biztatni (nem sok sikerrel) a tanár kollégákat is. Többségük félve/idegenkedve húzódott el a témától, mint ami „*nem rá tartozik*”, többen jelezték, hogy „*ehhez sajnos nem értenek*”. A kiállítást így, az általunk alkalmazott (+,-) minősítő jelekkel ellátva, s a szórólapokat is eszerint csoportosítva rendeztük

---

köztudatba), látszat-magyarázatait, „drog” fogalmát. Politikusok – diákok és újságírók „kordában tartására”(?) – kötelező „drogteszt”(!) javaslatával állnak elő. Pedagógusok hagyják magukat kiküldeni a tornateremből, ahova az iskola tanulóit összehívták, amikor a „drogbusz” megérkezett, azzal, hogy „*ez most nem rájuk tartozik*”, „*itt most 'intim dolgokról' lesz szó.*” stb. Valami nagyon ferdén áll...

³ Köszönetet mondok ezúton is a segítő szakmákban dolgozó és a pedagógus kollégáimnak, valamint a BCE Államigazgatási Kar Kommunikáció tanszéke, később az NKE Közszolgálati Etika- és Kommunikáció Tanszéke hallgatóinak a szórólapok szenvedélyes (közelítőleg teljességre törekvő) gyűjtéséért is.

⁴ Nem tudom, honnan az ötlet. A műfajról azt tudjuk, marketingnek a legigénytelenebb. És „pedagógiának”? Itt most a naiv pedagógiai (direkt népnevelő) szándékról ne essen szó, a „drogprevenció” elemzésekor a háttérben vélelmezett pedagógiai koncepciók feltárása során kitérek erre is.

⁵ Igaz, hasonló feldolgozással sem találkoztam még.

meg. Egyúttal flipchartra felírt szempontrendszer⁶ szerint (a kiállítás feldolgozásához mintegy „értékelési keretet” adva) újból kritikus észrevételek megtételére biztattuk a kollégákat. Szempontjaink bevezetésével a tanár kollégák „hozzaértése” (bátorsága?) ugrásszerűen megnőtt, többen jelezték, a kiállítás „új nézőpontból világította meg a problémát”, továbbá maguk sem gondolták volna korábban a „hivatalosnak” és „ártalmatlannak” hitt szórólapok ilyen sokféle lehetséges hatását. Kezdeti, tartózkodó, óvatos álláspontjukat tiszteletben tartva, írásos felmérés (kérdőív, interjú) a véleményekről nem készült. Ez bátrabb, kötetlenebb megnyilvánulásokat tett lehetővé. A háromnapos kiállítás alatt, és az azt követő időszakban elhangzott privát beszélgetések, megjegyzések, kérdések, észrevételek azonban rendkívül hasznosnak bizonyultak, később hozzájárultak a tartalmi feldolgozás szempontjaihoz. (A kiállítás néhány felvétele az átgondolásra ajánlott szempontrendszerrel a Függelékben látható).

Három értékelési szempont felvetésének eredményeként már a kiállítás végére tanulságként a következők fogalmazódtak meg. (Ezt a későbbi tartalomelemzés megerősítette, differenciáltabbá, érthetőbbé tette, részben kiegészítette.)

- ◆ *tartalom* – „nem ’drogokról’ kellene szólnia a nevelésnek, hanem a már kisgyermek korban megismerhető *függőség alap-élményeiről* és a kezelésének, szabályozásának életkorhoz igazodó elsajátításáról”. (Ehhez hiánypótló, mielőbb kidolgozandó pedagógiai eszközkészlet volna szükséges.)
- ◆ *hatáskeltés módszere* – durva, sokkoló, differenciálatlan, gyakran „nyomulós”. „*Nem elég ’sokkolni’, amikor összeesik, el is kell kapni*” – mondta egy testnevelő kolléga.
- ◆ *célcsoport* – a nevelés személyes folyamat, a szórólap a tüzoltás eszköze. Nem iskolába való, fűnyíróelvíű, sok hibával dolgozó eszköz.⁷ (Kivételes esetekben /iskolán kívül/ jól szolgálhat).

Itt tartottunk tehát a kiállítás végére.

A szórólapok (a kiállításra korábban szubjektíve minősített) tartalmának utólagos demonstrálására első lépésben egyszerű és gyors tartalmi osztályozást alkalmaztam. Kiemelten megkülönböztetett „*elsődleges üzenetnek*” a kibocsátó intézmény szándéka szerinti „*megszólító kulcsmondato*” (általában a címet) tekintettem, amely úgy adhat pontos képet, ha a hozzá tartozó, vele egységet képező *képpel együtt* kerül feldolgozásra, hiszen a célba juttatni szándékozott üzenetet is a kettő együtt közvetíti. (Ez a kiállításon maradéktalanul megvalósulhatott, így az előzetes minősítéskor is jelentős súllyal esett latba.) Differenciáltabb elemzésbe, kiegészítésképpen az „elsődleges üzenethez” bekerülhettek még a szórólap fontosabb címszavai, a szórólap „*főbb tartalmi kategóriái*” és a „*hatáskeltés típusa*” besorolás címkéi. (Erről főként a későbbiekben, a „drogprevenció” és eszköztára kapcsán esik majd szó).⁸ Ezek együttesen képezték a szándékozni kívánt ÜZENET kategória-csoportot. A feldolgozáshoz fontosnak tartottam még a *célcsoport*, valamint kiegészítésképp az *évszám* és a *kibocsátó intézmény* (ha ismert) adatainak felvételét. (2. táblázat)

⁶ Lásd Függelék.

⁷ „*Olyan ez – jegyezte meg találoan egy másik kolléga –, mintha meghűléses járvány idején, az antibiotikumot (ami szintúgy számos mellékhatással rendelkezik), mezőgazdasági repülőgéppel szórónánk az iskolák környékén*”.

⁸ Pozitív példái már itt, a II/2-es táblázatban, egyéb (főként negatív) példái majd a „*drogprevenció típusok*” elemzése kapcsán (II/3. táblázat) kerülnek szóba. Itt típusokról lesz szó, tartózkodtam negatív példák konkrét megnevezésétől.

Eredmények

A teljes minta 194 tételből állt, ennyi szórólapot mutattunk be a kiállításon. Ebben a „drog-prevenációs szórólap” kritériuma meglehetősen tágan értelmezett. Vannak köztük, amelyek a kiállításon – jó összehasonlítási lehetőséget (és többnyire pozitív példát) nyújtva – még részt vettek, de a későbbi elemzésbe már nem kerültek be (pl. külföldi példák vagy a kulturált bor-fogyasztásról szóló propagandaanyagok). Vizsgált mintánk (becslés alapján) a teljes magyarországi „drogprevenációs” szánt szórólap-típusok legalább 90%-át felölelheti. Az országos lefedettséget a legtávolabbi megyékből is érkező, levelező tagozatos hallgatók gyűjtései biztosították éveken át. A szórólapok tételei 2001 és 2011 közöttiek, új szórólapok felbukkanása 2007-től fokozatosan csökkent, 2010-től már csak addig ismertek kerültek elő.

Tartalmi elemzés⁹

A szórólapok tartalmának elemzéséről az 1. táblázat ad összefoglalást.

1. táblázat
A tartalmi kategóriák megoszlása

„A drog”, mint entitás	általános „mételty”-ként
„Drogpanoráma” („drogismereti” kérdőív 1)	24
(Szlang)	(24)
Szülőknek (16), pedagógusoknak (5), orvosoknak (1) szóló	22
„Drogjog”, „drogtörvény”	20
Felszólítás az egészséges életre!	17
Ártalomcsökkentés (túcsere 8, biztonságos szóra-kozhely 3)	11
Alkohol	7
Országos lista az ellátó helyekről	7
Szcientológia radikális „drogmentességgel”	7
Veszélyek (AIDS/HIV: 3, Hepa C: 2, nemi beteg-ségek: 1)	6
Szex	5
Oktató video katalógus, kazetta, CD	5
Anabolikus szteroidok káros hatásai	1
Krisna hívők attitűdje	1

⁹ A tartalmi kategóriák a szórólapok egészére, többnyire az „elsődleges üzenet” megállapítására vonatkoznak (1. táblázat). Némi gondot okozott a „drog” fogalom mindenhol megjelenő, általános használatának dömpingje (végül nem összesítettük), a „szlang” előfordulások és magyarázataik (ahol ez dominált, ezt vettük alapul), valamint a katalógusok, filmek, kazetták, ill. az ezeket hirdető szórólapok számbavétele. Ezeket külön „kategóriaként” összesítettük, egyenkénti részletes elemzésükbe nem bonyolódunk. (Az átfogó „prevenációs” célú anyagok, jellegüket tekintve a „drogprevenáció” fő áramának szemléletét követik.)

Adalékok a kategóriák értelmezéséhez

- ◆ A „drog” (mint „métely”) fogalma (Simon M. 2005) általánosan, mindenre használt töltelékszó (nem számoltam meg, kérdőívünként 5-15, összességében több száz előfordulás). De vajon mit jelent? Minden lehető „kreatív” (vagy annak vélt) szóösszetételben előfordul („drogstopper”, „drogstop”, „drogveszélyben”, „drogsokk”, „drogtörvény”, „drogjog”, „drogambulancia”, DROG infó, droginformációs lap, stb.) Néhány nevén nevezett kivétel: *Az igazság a fűről, Társfüggőség, kapcsolatfüggőség, Egészség/szenvedély, Anabolikus szteroidok.*
- ◆ Egyik legnagyobb tétel az általam „drogpanorámának” nevezett lista, mely az illegális szerek hatását (aki használja, jobban tudja, aki nem, innen elindulhat...), szlengjét (ez mire jó?), használatát (ártalomcsökkentésként volna értelme, ha nem röplapon terjesztenék) stb. ismerteti a szórólapokon.
- ◆ Szülőknek (16), pedagógusoknak (5), orvosoknak (1) szóló. A célcsoport itt is fontos lehet, ha a célba juttatás megfelelő, ám a tartalom (különösen a szülőknek szóló) kevésbé a neveléshez, inkább a „lebuktatáshoz” ad tippeket.
- ◆ „Drogjog”: használat, terjesztéssel kapcsolatos jogszabályok (büntethetőség, elterelés, korhatárok stb.) ismertetése.
- ◆ Országos lista az ellátó helyekről (a szórás kiterjedtségére, mértékére enged következtetni).
- ◆ Oktató video katalógus (általában külföldi fordítás), 35 réteg-specifikus kazetta: pl. brit női börtönök heroin függő lakói részére (emlékszem, féláron, akciósan is kapható volt, iskolák részére, ha legalább nyolcat vásárolt valaki).
- ◆ Anabolikus szteroidok káros hatásai (akár hiánypótló is lehet).

Láthattuk, hogy szülők, pedagógusok viszonylag gyakran (22) szerepelnek célcsoportként (ez jó!), épp ők azonban, akiknek nem „a drogokról”, hanem a függőség sajátosságairól, esetleg mechanizmusairól kellene beszélni. Megfigyelhető, hogy az előzetesen (–) minősítéssel ellátott itemek a gyakorisági lista elején, míg a (+) vagy semleges (0) minősítésűek inkább a gyakorisági lista végén foglalnak helyet.¹⁰ (Vagyis a „károsnak” minősítettek gyakorinak, a „hasznosnak” minősítettek inkább kivételnek számítanak.) Szerepeltek még a kiállításon olyan pozitív (+) minősítést kapott szórólapok, többnyire tájékoztató anyagok, amelyek a szó szorosabb értelmében véve nem képezik a jelenlegi vizsgálat tárgyát,¹¹ azt azonban jól mutatják, hogy lehet a szórólapnak létjogosultsága, ha

¹⁰ Utólag az eredetileg hétfokú minősítő skála két végét (+2, +3) és (–2, –3) összevontam, tisztán szubjektív kritériumait oly módon pontosítottam, hogy pozitív minősítést kizárólag a mindhárom (*tartalom, hatáskeltés módszere, célcsoport*) pedagógiai szempontból relevánsnak tartott, és már a kiállításon felmerült szempontoknak megfelelő szórólapok kaphattak.

¹¹ Ezek segítő szervezetekről, (*RÉV, Kék vonal*) szolgáltatásokról, (*AE Klubszövetség*), veszélyekről (*HIV/AIDS, A zsebtolvaj nem üres zsebre megy, Dolgozik a lakásmaffia*), segítségnyújtó helyek elérhetőségéről (*Áldozatsegítő Szolgálat, Ne Dőlj Be*), stb. tájékoztatnak, (igen hasznosan). Vannak továbbá, melyek voltaképpen (ügyes, nem tolakodó) reklámnak tekinthetők. pl: *Bortársaság* (kulturált borfogyasztásról), *Nicotinell* (leszokásról), *Diákhitel*, vagy magánklinika (Hotel RENASCOR) magánpszichiátriai szolgáltatásai. Külön csoportot képeznek a Buda Béla által gyűjtött, és szintén pozitív, sajnos, többnyire külföldi-, főként egyházi példák. (*AA /5/, Count Your Drinks, Keep Your Balance*, illetve: *AA /3/, Katolikus Karitás, Gamma Gt, Alkoholbeteg a családban*, stb. vagy egy különös figyelmet érdemlő, (ízléses) anyag: gyártó cég szórólapja a felelős alkoholfogyasztásról. Ezen kívül: Szociális- és Rehabilitációs otthonok tájékoztatói (*Egy-másért /Békés/ és Mérföldkő /Somogy/*). Összesen: 21 pozitívan értékelt, de témánkhoz leginkább csak érintőlegesen kapcsolódó anyag.

- a./ tartalma konkrét, egyértelmű és nem általánosságban riogat, pl. HIV/AIDS. (Ez kizárja a „drog” fogalmat.)
- b./ a célcsoporthoz való eljutás megbízhatóan megoldott, pl. *Játsszon mértékkel!* (Ez kizárja az iskolai bevetést.)
- c./ a közelítés módja figyelmeztető, figyelemfelkeltő, tájékoztató, pl. AA. (Ez kizárja pl. a riogatást.)

Eredményes és etikus (kártétel nélküli) alkalmazáshoz *mindhárom feltétel* együttes megléte szükséges. A függőségekkel kapcsolatos klasszikus „prevenció” szórólapokat illetően a tartalmat, az üzenetet, a célhoz jutást (megjelenést és terjesztést), valamint a hatáskeltés módját tekintve mindössze három(!) megfelelőt találtam a mintában (*Játsszon mértékkel!*, *Biztonságos szórakozóhelyek*, *Házunk tája...*). Ezeket a 2. táblázatban külön is kiemelem. Sajnos ezek egyike sem iskolás korosztálynak szól. Tartalom és célcsoport megfeleltetése kényes feladat, a szórólap műfaja nem ebben jeleskedik.

2. táblázat

A három kritérium mindegyikében pozitívan értékelt szórólapok

ÜZENET			Célcsoport (mennyire fókuszált)	Évszám (ha elérhető)	Kibocsátó (csak a + esetekben)
„Elsődleges üzenet” (cím)	„Főbb tartalmak”	Módszer (stílus)			
Játsszon mértékkel! (Információ és teszt a túlzásba vitt szerencsejátékról)	- hasznos ismeretek, - veszély-teszt, - intó jelek, - 8 hasznos tanács, - hozzátartozókhöz, - segítség-infó	visszafogott, informatív, segítő	teszt (!) fellelhetőség (lottózóban, aki kéri)	é. n.	Szerencsejáték ZRT.
Biztonságos szórakozóhelyek program	- tájékoztat a program céljáról, - a biztonságos szórakozás lehetőségeiről	visszafogott, informatív, segítő	?	é. n. 2006?	Szolnoki Önkormányzat
Házunk tája	- hasznos, informatív tájékoztató, - meggyőző segítség, infó - közvetlen elérés	bizalomkeltő, befogató, segítő, bátorító, empatikus	súlyos függő vagy hozzátartozó egyházi körökben	é. n.	Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió, Ráckeresztúr

Hiányzó elemek

A téma tárgyalásakor megkerülhetetlennek tűnő, ám mégis hiányzó (vagy nem kellő súllyal reprezentált) elemek az elemzés fontos részét képezik. Eppen a hiányuk hívja fel magára a figyelmet. A szórólapokat a kapkodás, a gyorsan, *mindenkihez* való eljuttatásának szándéka jellemzi. Tüzoltás. Hogy ez a műfajból adódó sajátosság, vagy pánik választotta ezt a műfajt, nehéz eldönteni, legfeljebb tippelhetünk. Egy biztos: ez a műfaj a legkevésbé sem alkalmas a szó valódi, nemes értelmében vett „prevencióra”¹² A „drogprevenció” 10 éves „fénykorának”¹³

¹² Finomabb szövegelemzési technikákat igényelne a rejtett tartalmak, a háttérben húzódó rejtett attitűdök feltárására irányuló elemzés. Ez most nem volt cél, de az anyag rendelkezésre áll későbbi feldolgozás céljaira.

egyéb színterein is rendre kimaradnak a lényegét tekintve oly fontos kérdések, mint pl. az *addikt folyamat sodrásának* felismerése saját élményeken, saját példákon, köznapi tevékenységekben; az *önismeret, önszabályozás* lehetőségeinek, egyéni és csoportos formáinak értő megélése, ezen keresztül annak idejekorán történő felismerése, hogy melyek az *egyensúly megbomlásának jegyei, veszélyeztető tényezői*. Hogyan és miképp lehetséges ezek *kompenzálása, korrekciója*, ill. igazi megelőzése: a „*diverzitás és temperance*”¹⁴ természetes védő szerepének elősegítése az arra különösen fogékony és (épp ezek elmaradása esetén) különösen veszélyeztetett életkorokban. Persze ez már nem könnyen elszámolható, olcsón megúszható, „szórólapos”, „drogbuszos”, „haknizós” prevenciót igényel, a pedagógus-képzésben viszont annál fontosabb szerepe lehet (lehetne).

„Iskolai drogprevenció”

A „drogprevenció” az addiktológia igazi „szent tehene”.¹⁵ Közelebbről rátekintve azonban kitűnik, hogy inkább nagyon is profán „állatorvosi ló”, ugyanis már a létrejötte maga, majd a működő gyakorlata sajátos társadalmi jelenségek sorát demonstrálja. Elsősorban ezért, ill. az okulás céljából vizsgáljuk. Témakörei nagyjából fedik a szórólapok témáit, ezért ezzel külön nem foglalkozom. Inkább hallgatóságtól, helyszíntől, előadótól függő módszereit kísérel meg *típusokba sorolva* rendszerezni. Ennek alapján törekszem a mögöttes pedagógiai megfontolásokra fényt deríteni. (3. táblázat)

---

¹³ Ez az időszak a „droglobbi” érdekérvényesítő lehetőségeinek a fénykora. A társadalom addikt veszélyeztetettsége tekintetében – épp e „fénykor” várt hozadékának elmaradása okán – társadalmi méretű tanulságok összegzésére alkalmas időszak. Ma ismételten adott a lecke, ám a közelmúltbeli tanulságok feltárása nélkül ez jó eséllyel újra elpuskázott és megoldatlan marad. A rosszul felhasznált lehetőségek következményei ma – a filléres hatóanyagok, az olcsó kínálati piac dömpingje révén – fokozottan üthetnek vissza.

¹⁴ „*Változatosság*” és „*mértékletesség*” mint alapvető védő faktorok. (Simon 2012)

¹⁵ Nyilvánvaló kára, megalapozatlan szakmaisága, igénytelen kivitelezése ellenére éveken át kikezdetlennek tűnt. Ennek oka vélhetően a „droglobbinak” a „*drogprevenció-biznisz*” kétségtelen előnyeiben való közvetlen érdekeltsége, illetve a „morális pánikkeltés” korábban említett technikájával megdolgozott sajtója lehet.

3. táblázat

„Drogprevenció típusok” és a mögöttes, ráutaló „pedagógiai megfontolások”

<p align="center">„Drogprevenció típusok”¹⁶ (iskolapszichológus élményanyagából)</p>	<p align="center">Következtethető laikus „pedagógiai” megfontolások (látens nevelési szabályok)</p>
<p>„Tudományos”. Nagyon felkészültnek tűnik. Ingerület-átvivő anyagokról, adrenalin-fröccsről, boldogság-hormonról, stb. értekezik, a visszaszívargó biológia tanár is csak kapkodja a fejét. A diákok elégedettek, elmaradt a matekóra.</p>	<p>„Aki tudja a gyilkos galóca hatóanyagának kémiai képletét, az nem fogja azt megenni.”¹⁷</p>
<p>„Riogató” típusú: széles körben elterjedt, tele leleményes ötletekkel: a „részeg póktól” és írásvetítőn kivetített, tiszta szesszel megcsempentett vízibolhákától, a tüdőben 1 cm²-re jutó koromszemcsék számáig stb. (Mindenki helyben ki is számolhatja, megszorozva a tüdő felületével. A legügyesebb jutalmat kap. Szórólapot, cukormentes, egészséges cukorkát stb.)</p>	<p>„Jó előre rá kell ijeszteni a kölyökre, akkor félelme majd távol tartja a veszélyektől.”</p>
<p>„Felvilágosító” típusú: amit a drogkoordinátor képzésen olvasott, tanult, hallott, most mind az asztalra borítja: pl. a kábítószer típusait, használatát, a heroin szlengjeit, a THC képletét, statisztikákkal, kultúrtörténeti anekdotákkal színesítve stb. A végén, szívesen válaszol kérdésekre is, ha jut rá idő. (Általában nem jut. Sokan alig várják már a szünetet, hogy rágyújthassanak.) A tanárokat érdekelte volna, de őket kiküldték azzal, hogy itt „intim dolgokról” lesz szó.</p>	<p>„Minél többet tud a gyerek, annál védettebb.”</p>
<p>„Bizalmaskodó”. „Mi persze tudjuk, hogy legtöbben közületek már kipróbáltak valamilyen „anyagot”.</p> <p>Mögöttem a gyerekek egy része összenéz: „Csak nem lemaradtunk valamiről?” A hallgató úgy érzi magát, mint a kamaszlány, aki azt hiszi, egyedül ő nem szűz már az osztályban. Sürgősen lépni kell.</p>	<p>Nem akar „naivnak” látszani, ezért inkább jóval többet feltételez.</p> <p>„A 'problémást' kell megszólítani, a 'többi' nem érdekes.”</p>
<p>„Démonizáló”. Antropomorf „drogmumus”¹⁸ rémképével operál. Komoly érdeklődést kelt, kíváncsivá is tesz, akárcsak valami borzongató, egzotikus újdonság, felfedezésre váró állatfaj vagy földrész iránt. Saját felelősség és kompetencia kérdése nem merül fel.</p>	<p>„Érdekfeszítő” előadást kell tartani.” Nem akar „tippet” adni, a gyerekekre bízva, heroint vagy füves cigit ért „a drog” alatt.</p>

¹⁶ Egyoldalúnak tűnhet a válogatás, de nehéz lenne pozitív példát citálni. A „drogprevenció”, a „szexuális felvilágosításhoz” hasonlóan (per definitionem) *nem tud* jó lenni. „Felvilágosítani” azt kell, akit korábban sötétben tartottunk. Jó „drogprevenció” előadás ennél fogva nincs. Jó (gyereket ismerő), hiteles pedagógiai-nevelői gyakorlat azonban nagyon is lehetséges, nagyon is szükséges, nagyon is hiányzik. (Lásd: később).

¹⁷ Nem kívánok a több száz szórólap és szervezet közül egyet sem kiemelni, ezért analógiát, a gyilkos galóca évente ismétlődő (és szomorúan hatástalan) kampányát hozom például. (Lásd a Függelékben).

¹⁸ A „mumus” (v. „bubus”) rosszindulatú szellemlény. Nincs róla leírás. Mindenki számára saját félelmeinek a megtestesítője. A Harry Potter könyvekben mindig azt az alakot veszi fel, amitől a legjobban félünk. Az ellene szóló varázslat (Commikulissimus) közben arra kell gondolni, hogy mi lehetné leginkább viccessé a mumust, amit nevetés üldöz el. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Mumus>

<p>„Álszent”. Nyugdíjas korú igazgató-helyettes, a dohányzás elleni szigorú fellépések (zsebkiforgatás, WC ellenőrzés stb.) meggyőződéses harcosa. Ő maga erős dohányos, ezért titokban este az irodájában dohányzik. Ha „papolás” helyett azt mondaná: „ötven éve dohányzom, 17 éves koromban szoktam rá, többször is megpróbáltam, de képtelen vagyok abbahagyni, fulladok a lépcsőn, úgy tűnik, én már evvel halok meg”, hitelesebb, hatékonyabb, elgondolkodtatóbb („preventívebb”) lehetne.¹⁹</p>	<p><i>Tiltani próbál őszinte meggyőződéssel, ám a gyerekek nem értik, akkor miért szívja. Függőségről nincs élményük. (Nem tudnak róla.) E koncepció szerint, „addig jó, míg nincs”, és ő épp ettől próbálja megóvni őket.</i></p>
<p>„Jópoft”. Kamasz-jelmezben, baseball-sapkában, általa ismert kamaszszlenget erőltetve, szájalmasan gaszulál. (Hiteltelen, hülyének is nézik, de amikor ajándékot oszt, némi fanyalgó sikert elkönnyvelhet.)</p>	<p><i>„A gyerekekhez a 'saját nyelvükön' kell szólni, így lehet leginkább 'közel férközni' hozzájuk”.</i></p>

A vázolt „drogprevenció típusok” közös vonásai egyrészt a „kaptafa” megoldások (a mindenkire érvényes „tutti” magabiztos, fölényes hirdetése), másrészt a (szigorúan „pedagógiai” célú) pszichagóg manipuláció. Mindkettő hazug, megjátszott. Részben önmagának (és/vagy a felsőbb hatóságnak), részben a gyerekeknek. Előbbi „csak” csalás (öncsalás), az utóbbi azonban eredményessége vagy eredménytelen volta esetén egyaránt káros. Gátak nélküli hamis érvelése józan ésszel megáldott felnőtt számára is hamar nyilvánvalóvá, *hiteltelenné* válik, éles szemű, nyitott kamaszoknál azonban (akiket ezúton is mélyen alábecsül) összehasonlíthatatlanul hamarább.

Három kiemelt szempontunk (*célcsoport, tartalom, módszer*) közül a két utóbbit vizsgáltam részletesebben. A tartalmat szórólapokon elemeztem, a megközelítés vagy a hatáskeltés módját pedig megélt „drogprevenció” tapasztalatok alapján összeállított típusjegyein keresztül mutattam be. A vizsgálat legelső szempontja (*célcsoport*) szórólap esetében nehezen kivitelezhető, ezért iskolai, illetve „érzékeny” használata *„elhibázott koncepcióként”* már a szakiskolai kiállítás idején egyértelmű elutasítást nyert.

Műveletek az addiktológiával

Az addiktológia koherens elvi megalapozásában (hol van ilyen?) és gyakorlati alkalmazásában (pl. „drogprevenció”) egyaránt problémás felfogása, társadalmi megbízatásának kudarca régóta alapjainak újra gondolását, alternatív megközelítések megjelenését sürgeti.

Felmerül a kérdés: milyen műveleteknek kellene (lehetne) alávetni az addiktológiát, hogy pszichiátriai örökségétől, politikai („drogpolitikai”) szennyezettségétől, képmutatón morálizáló szándékától megszabaduljon, ezektől élesen különválasztható legyen? Vajon milyen lenne egy a társadalom felé nyitott, átlátható, közérthető, nem félelmet keltő, kommunikatív és pedagógiai folyamatokba jól illeszthető addiktológia? A következőkben három szimbolikus művelet köré csoportosítva mutatom be azokat a változtatni való lehetőségeket, amelyek épp ezt célozzák.

¹⁹ A „jó példa” és a „rossz példa” nevelésben betöltött szerepéről, valós hatásairól lásd Varga Zoltán: *A nehezen nevelhető felnőtt.* (Varga 2015) nenefe.hu <http://metiheteor.hu/book/e-vzANNF.pdf>

reversio

Az addikt (egyéni és társadalmi) jelenségekkel foglalkozó szakembereknek, ha nevelési, társadalmi kérdésekben aktív, hiteles és hatékony társadalom-formáló erőként kívánnak fellépni, célszerű ismét „feje tetejéről talpára” állítva (politikai síkról szakmai síkra) terelniük a társadalmi diskurzust.

Ehhez a „drogmumus” piszkálgatását teljesen abba kell hagyni, a konkrét „drogokkal” való foglalkozást patikusra, toxikológusra és fináncra bízva, az addiktológia egész tárgykörét, gondolati rendszerét, eszköztárát újra kell gondolni.²⁰ A „*drogok*” fiktív (eleve manipulációra kitalált és kizárólag arra alkalmas), ködösítő fogalma helyett a *függőség* színes, izgalmas, rendkívül összetett emberi jelenségeinek, testi/lelki, társas/társadalmi mechanizmusainak, törvényszerűségeinek, összefüggéseinek kutatása, szakmán belüli és azon kívüli kommunikációja, a politikai befolyásolás idegen terepének feladása már önmagában a szakmai/társadalmi diskurzus megújuláshoz, új távlatok megnyíltához vezethet.

relatio

A súlyos dependenciában szétesett, tartását, önbecsülését, kontrollját, egzisztenciáját veszített ember viselkedése az addikt jelenségkörnek csupán a töredékét fedi le. (Simon 2012, 2014) Sokkal szélesebb merítés, mint a jelenség patológiája vagy bármely diszfunkcionális állapota. De akkor ki foglalkozik az addikt jelenségekkel?

Ma már tudjuk, hogy a kötődések tárgyai és mintázatai, a gyermeki fejlődés *kritikusan fogékony, korai időszakában* mennyire meghatározók. Ezek másodlagos kötődési tárgyakon megvalósuló, „utólagos megmunkálása” sok tekintetben ma is „feltárás alatt álló” terület. A mindennapi nevelés során feltétlen, értő figyelmet érdemel. A pedagógia azonban nem ismeri a „*mindennapi*” vagy „*köznapi*” *addikt jelenségek* (SM) fogalmát, a „drogprevenciótól” pedig elzárták, azt tudniillik „*szakemberek*” végzik. (Nincs találkozás, logikai 'NEM' kapcsolat.)

Pszichoterapeuta képzettségű szakemberek pácienseik lelki problémáinak *tüneteként* mindig is jelentősnek, tevékenységük tárgykörébe tartozónak tartották azok egyedi, sajátos fájdalom-menedzsmentként értelmezett addikt (vagy addikt jellegű) megnyilvánulásait. (Fontos találkozási pont, logikai 'ÉS' kapcsolat.)

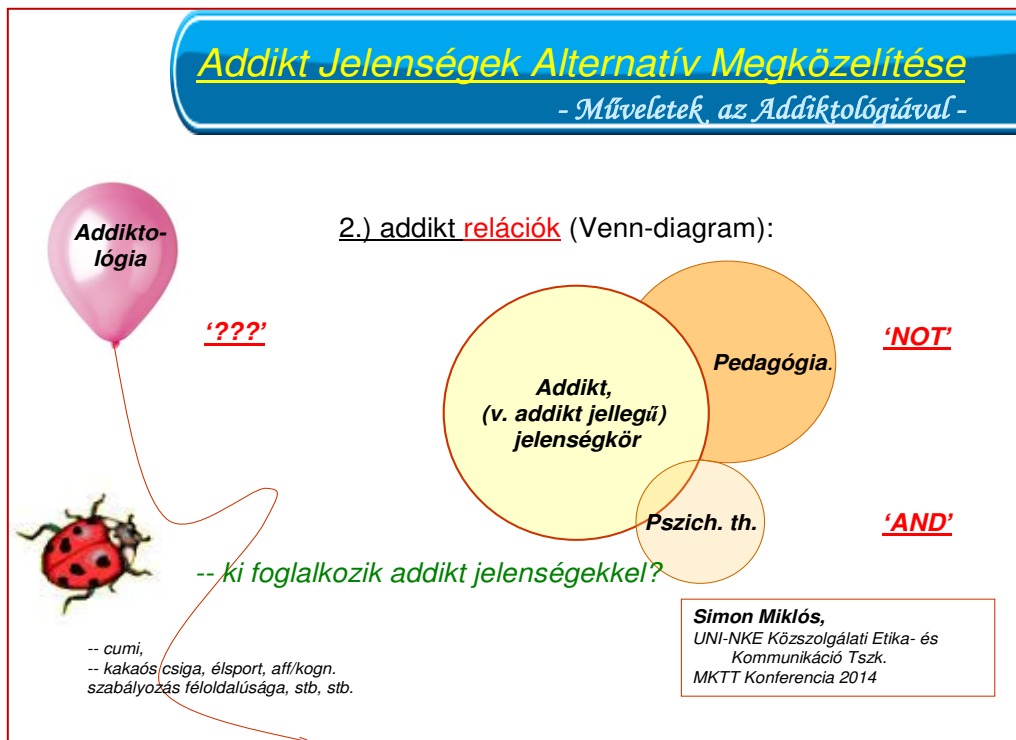
Az addikt jelenségkör túlnyomó része, szinte észrevétlenül simul bele az élet mindennapjaiba. Ki látja meg? Ki szentel figyelmet neki? Kit érdekel? Ki foglalkozik vele? (óvodásnál, kamasznál, csőbehúzott adósnál, veszélyeztetett felnőttél, közösségi-társadalmi szervezetnél?) (1. ábra)

---

²⁰ Ez a „*drog*” fogalom mindenképpen perverz. Ha most egy pillanatra el is tekintünk korábban már leírt társadalmi kommunikációs funkciójától, olyan ez akkor is, mintha a *szerelemes állapot* lényegét annak „tárgya” felől próbálnánk megragadni.

1. ábra

„Ki foglalkozik addikt jelenségekkel?”

extensio

Az addikt jelenségek köre kiterjesztésének itt következő lépései voltaképpen különféle (téri- idői) korlátozások alól szabadítják fel az addiktológiát. Ezzel ismét hozzáférhetővé teszik a különböző segítő szakmák és a pedagógia számára.

- ◆ Az „*állapot-jelleg*” kiterjesztésével a korábban szakmai részterületeken szokásosan vizsgált (testi-, lelki-, szellemi-, tudat- stb.) állapotok valamelyikének kiemelése helyett ágens környezetével kölcsönhatásban mutatózó jelen státuszát – problémája és annak megoldása érdekében tett erőfeszítései alapján – *kommunikatív állapotként* (Horányi 2007, 2009/b) értelmezzük. (Simon 2014) Az említett „rész állapotok” és értékeik e nagyobb egységbe illeszkedve értelmezhetők.
- ◆ A kommunikációs színtér megismételt állapot-felvételekkel történő kiterjesztése az „*addikt kommunikatív folyamat*” fogalmának létrejöttéhez vezet. Sajnos a folyamat kezdetei gyakran csak a rekonstrukciós elemzés során válnak (visszamenőleg) felismerhetővé,²¹ hasonlóképp, a korábbi tanulmányomban „*Hajnali feles*” modellel szemléltetett esethez. (Simon 2014)
- ◆ Az „*addikt kontinuum*” egyes stádiumainak (Funk 2000) és a „*szabadulás stádiumainak*” (Prochaska et al. 1992, 2009) változásai hullámzó, relapszusokkal, tapasztalatgyűjtéssel vegyes dinamikus folyamatot mutatnak. Ennek *tendenciája* megha-

²¹ Éppúgy, ahogy az életet „előrefelé éljük, és visszafelé értjük”.

tározó, ezért az aktuális állapotot itt is mindig egy nagyobb egység (*folyamat*) viszonylatában, annak részeként értékeljük.

- ◆ Összehasonlító vizsgálatokkal (személyek, csoportok, történelmi korok, kultúrák között) az *addikt jelenségek köre* megismerésének téri/idői kiterjesztése, interkulturális egybevetésének lehetősége valósul meg.

Szabadulás a „drogprevenciótól”

Fenti műveleteket becsülettel elvégezve, egyben az addikt jelenségekhez való viszonyulás kétféle attitűdjét párhuzamba állítva, a problémakezelés vonatkozásában praktikusán két – eltérő kiindulóponttal, filozófiával, következtetésekkel, végcélokkal, pedagógiai felfogással, stb. jellemezhető – preventív álláspont stratégiája körvonalazódik. A kétféle attitűd különbségei az alábbi összehasonlításban a kritikus területen, a nevelés gyakorlatán szemléltetve részletesebb kifejtés nélkül, csupán címszavakba szedve is elég jól nyomon követhetők. Tovább gondolásuk egy-egy szempont tekintetében a kampányszerű „drogprevenció” lehetséges, később kidolgozandó alternatíváit jelentheti. (4. táblázat, „Szabadulás a drogprevenciótól”)

(4. táblázat)

„Szabadulás a drogprevenciótól”

Addikt jelenségek köznapi, kommunikatív felfogásából adódó prevenció lehetőségei

<p>Addikt jelenségek <u>orvosi esetként</u> való felfogása és az erre épülő „drogprevenciós stratégia” általános elvei és következményei</p> <p>Egydimenziós fogalmi, attitűdjé (és ebből eredő teendői), a „prevenció”, „epidemiológia”, „prevalencia”, „etiológia” stb. az <i>általános orvoslástan</i> fogalmaiból és elveiből eredeztethetők.</p>	<p>Addikt jelenségek <u>köznapi, kommunikatív jelenségekként</u> való felismerése és ebből származó <u>egyedi és naprakész nevelési</u> következmények</p> <p>Fogalmi (és teendői) a mindennapi élet szinterein, aktuális, köznapi problémák felismerésének és megoldásának kísérletei kapcsán, összetett <i>kommunikatív jelenségekként</i> azonosíthatók.</p>
Célok	
<ul style="list-style-type: none"> ◆ „Káros” (kóros) hatások kiküszöbölése, kiszűrése, távoltartása (!), ugyanakkor: „megelőző célú”, torz és manipulatív (értsd: „pedagógiai célú”) bemutatása ◆ (Lásd: szórólapok tartalom-elemzése) ◆ (Lásd: prevenció típusok) ◆ Manipulált környezet: (=„steril műtő”) ◆ „Drogmentes Magyarország” több szempontból is értelmezhetetlen agyréme ◆ (<i>parlagfű irtás</i>), (<i>golfpálya építés</i> ²²) 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Mindennapi addikt élmények</i> tudatosítása, felismerésének, kezelésének, szabályozásának segítése. ◆ <i>Pozitív hatások</i>, élmények, eszközök széles választékának bemutatása, megismertetése, veszélyek korai felismerése, felismertetése ◆ Saját <i>addikt típus</i> helyzet- és szintérfüggő ismereteinek bővítése ◆ Hatékony, változatos <i>ön szabályozó eszközrendszer</i> kialakítása ◆ (<i>ökológiai kertművelés</i>)

²² Golfpálya építéskor a terület „rendezése”, a növényzet („gyom”) kiirtása, majd valami egynemű fűféle telepítése történik. (Amit aztán folyamatosan karban tartani: árnyékolni, locsolni, szellőztetni, nyírni, stb. kell.) Mint mondják, a golfpálya biodiverzitásának elemszáma lényegében kettő: „a fű” és „a golfos”.

Viszonyulások	
<ul style="list-style-type: none"> ◆ Extern nézőpont ◆ Normatív, (értékelvű, beavatkozó, lekezelő) (=„gyógyító”) ◆ Reflexív („Ne tedd!” Tiltom) ◆ (konvergens – állandó, szükségszerű lépéshátrányban) ◆ Elhatárolódás a függőktől, függőségtől, a sajátunkat is beleértve (Vö: denial, epidemiológia) 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Intern nézőpont ◆ Leíró, (megértő, értelmező, elemző, partneri) (=„segítő”) ◆ Proaktív („Válassz!” Mutatom) ◆ (divergens – lehetőségek sorát kínálja, széles körben alkalmazható kompetenciákra épít) ◆ A függőség (csábításának, sodrásának, veszélyjelzéseinek) a megismerése, megértése, elsősorban és legfőképp a sajátjainké
Módszerek	
<ul style="list-style-type: none"> ◆ A „drogprevenció-biznisz” fénykorában: célra szerveződött kft-k, bt-k megismert eszköztára (szórólap, drogbusz, riogatás, tiltás, elrettentés, „felvilágosítás” stb.)²³ ◆ „Kaptafa-prevenció” vagy „prevenciókonzerv” → iskoláról iskolára, „<i>átlaggyerekek</i>”, „<i>átlagdrogról</i>”, „<i>átlagprevenció</i>”²⁴ (akár az influenzaoltás) ◆ Ma az állami juttatások megtizedelésével, egyre gyakrabban a nagy „konkurens”, <i>Szcientológia Egyház</i> (Narconon) mellett, újmódi „szakemberek”, iskolarendőr (!) („sulirendőr” a promotált neve), hahnizó „ex-drogosok”, önjelölt vezeklők, maszekoló mediaszereplők stb. bukkannak fel, és nyomulnak a korábban jól kiépített, de kényszerűen elhagyott piaci részbe. 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Pedagógusképzés</i> (!), továbbképzés, korai felismerés, felelősség- és kompetenciahatárok világos ismerete ◆ Tapasztalatra épülő <i>saját függőségtípus, (kötődés-típus) és saját veszélyeztetettségek</i> megismerése, önismeret, önségítés, önszabályozás technikái (pl. idő beosztása, szabadidő szervezése, sport), kortárs-segítők köre ◆ Egyetlen tiltás helyett <i>lehetőségek sorát</i>, alternatívákat mutat, egyénre szabott konfliktus-kezelő, önszabályzó megoldások lehetőségeit kínálja, <i>saját mindennapi példakon napi tevékenységek széles skáláin</i> tanítja. ◆ Ismert szintéren működő, célzott, személyre szabott, mindig aktuális pedagógia

²³ 2010 óta a pályázati lehetőségek csúsznak, akadoznak, ezért ez a tevékenység valamelyest alábbhagyott. Helyette viszont spontán, önjelölt felvilágosítók ajánlkoznak az iskolák igazgatóinál. Az igazgatóknak fogalmuk sincs, kit engednek az iskolában szóhoz jutni, sok helyen örülnek, hogy valaki külső „hozzaértő” leveszi a gondot róluk, megint mások kazettát körbe adva „tudják le” a feladatot.

²⁴ Egyszer egy szakmai fórumon, lelkes beszámolót kellett végig hallgatnom az országos „drogprevenció” sikeréről. Nehezen viseltem, mert az én tapasztalatom egészen más volt. Az előadás végén megkérdeztem, honnan tudják, hogy az egyes gyerekfejekben mi játszódik le az előadás hatására? „*Óh, erről rengeteg tapasztalatunk van – válaszolta az előadó – „egy-egy ilyen előadás végén mindig jön oda néhány gyerek, hogy neki ilyen, meg olyan problémái vannak”*. Rendben. És vajon hány olyan gyerek van a 100 fölötti létszámból, akinek eddig semmiféle hasonló problémája nem volt? (Ám most lehet, hogy lesz...) Ilyen felmérés sosem készült.

Eszközök	
<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Hibát sulykol</i> (bolondgomba tanítása, „gyilkos galóca-plakát” (Függelék: 3. ábra) (épp azt tanítja, amitől óvni akar) ◆ <i>Bűnbakot keres</i> („dá-dá asztal lába” = ”csúnya drog”) (bűnbakképzés, önállótlanlás, felelősség-áthárítás iskolája) ◆ Illegális cikkek („<i>drogok</i>”) „prevenciója” → (ez pénzügyőr és rendőr dolga) államigazgatási feladat 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Erényt fejleszt.</i> Felvidéki (pl. Kassa környéki) gyakorlat: (1 kirándulás = 1 finom gomba megismerése, közös elkészítése, max. 2-3 fajta egy évben) ◆ <i>Mértékletesség, fenntarthatóság</i> erényei, (kontroll funkciók) perzisztencia elősegítése ◆ Életviteli, önszabályozási lehetőségek feltárása, saját függőségek „természetének” megismerése (!) = valódi (preventív) → szülői, pedagógusi, nevelési feladat
Következmények	
<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Gyerekszerepben tartás</i> (védtelenség, kiszolgáltatottság, csábíthatóság) ◆ <i>Alattvalói magatartás</i> tanítása ◆ <i>Felősség-áthárítás</i> tanítása ◆ <i>Külső kontroll attitűd (KK)</i> (= alternatív függőségbe vonás, a raport átvétele és féltékeny, bizalmatlan birtoklása) 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ <i>Felnőtt szerep</i> elősegítése ◆ <i>Döntési felelősség</i> kialakulása, <i>autonóm polgár</i> nevelése ◆ <i>Kompetencia-élmény</i> ◆ <i>Belső kontroll attitűd (BK)</i> dominanciája (= autonóm, céltudatos, felelős személyiséggé érés segítése)

A ”drogprevenció” 10 éves magyarországi gyakorlatával szemben, egy „feje tetejéről talpára” állított, „orvosi hendikepjétől”, előítéleteitől, politikai ambícióitól megszabadított addiktológiának komoly társadalomjobbító feladatai lehetnének. Bízom benne, hogy az *addikt kommunikáció* segítségével kimutathatók – idővel minden bizonnyal meghaladhatók – lesznek a tanulmány bevezetőjében vázolt *kodependens* társadalmi kommunikációs állapot jelzésértékű, logikus következményei, melyekkel a segítő szakmák gyakorlatában, segítő szakemberekként, kutatóként, terapeutaként, pedagógusként, nap, mint nap szembesülünk.

Addikt kommunikáció

Horányi Özséb (2007, 2009/b) a társadalmi részvételt kommunikáció-elmélete (PTC) közép-pontjába állítva, az embert ember-létéből adódó társadalmi részvétele alapján *jelentés-adó* és *jelentés-tulajdonító* kommunikatív lényként értelmezi. Ez az elméleti keret annyira széles és annyira evidens, hogy jelentés-határukig feszített tág fogalmi humán társas/társadalmi jelenségek széles spektruma hasonló (szignifikatív/kommunikatív) szempontok szerinti leírását, egybevetését, sőt – tágabb nézőpontból – ezek kölcsönhatásának, összefüggéseinek vizsgálatát is lehetővé teszi. Ugyanakkor megfelelően körülhatárolt egyedi kommunikatív jelenségek kitüntetett ágensei mikro-környezetük, *egyedi sajátosságaik kölcsönhatásában* változatos nézőpontokból (csupán a szemlélő felkészültsége által korlátozottan) összefüggő „rendszerként” rekonstruálhatók.

Az addikt kommunikáció Horányi Özséb társas/társadalmi részvételre épülő kommunikáció-elméletét, gondolatrendszerét és fogalmi eszköztárát *addikt (vagy addikt jellegű) kommunikatív állapotok* körülhatárolt leírására, ezek összefüggéseinek feltárására alkalmazza. Annak leírására törekszik ily módon, hogyan és milyen (szignifikatív, kommunikatív) feltételek között (szintéren), milyen kommunikatív állapotban *részes* a kommunikáció valamely (egyéni- vagy kollektív) ágense. Tárnya az addikt személynek (szervezetnek) és környe-

zetének – problémái felismerése és megoldása érdekében végzett – sajátos, egyedi (részvételi/kommunikatív) állapota. Ez az állapot az (adott vagy általunk meghatározott) szintér ágenseinek szignifikációi és problémái által meghatározott. Ennek az állapotnak az ágens szükségyszerűen és óhatatlanul részese, egyként *foglya és létrehozója*. Szignifikációi, problémái és annak megoldási kísérletei ebben a kommunikatív térben (szintéren) értelmezhetők. Az addikt állapot kommunikációs rendszerben vizsgálva, kommunikatív állapot. Ágensnek (genetikai-, fiziológiai-, pszichológiai-) állapotaival összefüggésben mutatkozó, a kommunikáció-tudomány eszközeivel rekonstruálható, sajátos (*egyedi*) állapota.

A tanulmány első részében (*Jel-Kép 2015/4*) a társadalmi kommunikációs jelenség elemzése kapcsán a függőség kiépülésének mechanizmusait kollektív ágens esetén annak három, egymásra épülő, kölcsönös függőséghez vezető, progrediáló stádiumán demonstráltam. Mint látható volt ez esetben is, az addikt kommunikációs elemzés a függőséget (sem egyéni-, sem kollektív ágens esetén) nem tárgyában ("drog"), nem bizonyos személyiség-jellemzőkben (addictive personality), genetikai-, társadalmi meghatározottságában, valamely agyi, zsigeri, humorális, stb. változásaiban, vagy egyéb, külső/belső, testi/lelki rész-állapota körülményeiben igyekszik megragadni. Önmagában nem ezek valamelyike, sokkal inkább az ágensnek előbbiekkal (is) jelzett *felkészültsége*, reá jellemző *szignifikációi*, ezek nyomán (élvezett/szenvedett, korlátozott/kitágult) részvételi-kommunikációs lehetőségei azok, amelyekkel függőségi állapotai környezetükbe ágyazva leírhatók, és amelyekkel összefüggésben állapotváltozásai is nyomon követhetők.²⁵

Az addikt kommunikáció az addikt jelenség lényegét leginkább az állapotról állapotra változó, egyre újabb döntési helyzeteket hívó *kommunikatív folyamatban*, annak elszabadulni kész (addikt) sodrásában, az ágens probléma-kezelő igyekezetének (autonómiáját vesztő és azt visszaszerezni törekvő) változó *irányultságaiban* követi nyomon. A kommunikációs szintéren az ágens (fentiekből adódó) részvételi állapotának sajátosságai azok, amelyek problémakezelő törekvéseit rendre próbára teszik. Ennek két irányát (az „addikt sodrás” és a „szabadulás” irányát) elsősorban didaktikus okokból választjuk ketté. Valójában egymásba folynak, sőt különböző addikt-tárgyak esetén különböző stádiumokban lévők vagy akár eltérő tendenciájúak is lehetnek. Ágens problémakezelő igyekezete és addikt veszélyeztetettsége állapotról állapotra változó sajátosságokat mutathat.

- (i) A *sodor*, a *sodrás*, a *sodortatóadás* a kommunikatív állapotsor láncolatának egy ponton veszélyessé, akár végzetessé váló folyamata (Funk S. 2000), akár gyógyszerfüggőség, akár „adósságspirál” kiépülése esetében, lásd „*Hajnali feles*” modell. (Simon 2014)
- (ii) A másik folyamat a *szabadulás vágyának felismerése és az érte való megküzdésnek* meg-megtorpanó, visszaeső, majd újból erőt gyűjtő tanulási folyamata. (*Stages of Change*), (Prochaska et al. 1992, 2009).

Az addikt problémakezelő folyamat eltérő perspektívákból szemlélt két oldalát egyrészt az ágens sóvárgásának ereje (drive), másrészt a szignifikáns addikt-tárgy szubjektív vonzereje (incentív) adják.

A *sóvárgás* (drive): tárgyhoz kötött vagy „lebegő” hiányállapot élménye, ill. ennek megszüntetésére irányuló probléma-kezelő igyekezet. (Jelentősége az ágens motívációi változásainak szempontjából van.)

²⁵ Ezek az „in vitro” kezelt részállapotok ágens neuro-kognitív endofenotípusai, illetve az élettani rendszerek működési sajátosságai (szinergikus és szinkron jellege) miatt ágens felkészültségének részeként kommunikatív állapotának természetyszerűen részesei.

Az *incentív*: az addikt-tárgyban (mint szignifikátumban) esetlegesen rejlő addikt (függőséget kiváltó, mozgósító, aktiváló) potenciál. (Jelentése /és jelentősége/ első-sorban az ágens szignifikációi változásának szempontjából értelmezhető.)

Végül az addiktológia szemléletében változtatást igénylő javaslatokat összefoglalva:

- a.) Az addikt kommunikáció a tárgyaül az addikt-tárgy absztrakciója helyett ismét magát az addikciót (annak zsigeri, affektív, kognitív, ill. társas/társadalmi megnyilvánulásait) választja (*reversio*). (Simon 2014)
- b.) A *reláció-elemzés* műveletével arra kívántam rámutatni, hogy az addikt jelenségek jelentős hányadával
  - a pedagógiának lenne legtöbb teendője, de a jelenség felismerésére nem felkészült,
  - kisebb hányadával (pszichés problémák tüneteként) különböző előképzettségű pszichoterapeuták eddig is komolyan foglalkoztak,
  - az addikt jelenségek döntő hányada észrevétlenül simul be az élet mindennapjaiba.
- c.) A kiterjesztés (*extensio*) műveletével megvalósul
  - az „*állapot-jelleg*” kiterjesztése a kommunikatív rekonstrukciós elemzésével, (Horányi 2006, 2009/b). Ily módon, az elemzés az ágens endo-fenotípusának megnyilvánulásait nem elszigetelten (in vitro), hanem életének természetes színterén *kommunikatívként* rekonstruálja. (Simon 2004)
  - a *színtér* téri- és idői kiterjesztése, megismételt állapotfelvételekkel. (Addikt folyamat-felfogás, „*Hajnali feles*” modell, összehasonlító vizsgálatok) (Simon 2014)
  - az *addikt kontinuum* kiterjesztése („egybefűzése”) a szabadulás stádiumaival. (*Stages of Change*). (Prochaska et al.1992, 2009)

Az addikt jellegű folyamatok itt alkalmazott kommunikációs aspektusú újragondolása – annak ellenére, hogy szemléletével a hagyományos (orvosi) addiktológia tárgykörét ismét a patológia alkalmazott tudományterületére korlátozza – az addikt jelenségek, s a benne végezhető empirikus kutatások tárgyát, körét, lehetőségeit jelentősen kiterjeszti. (Simon 2014, 2015) Az *addikt kommunikáció* az addikt kommunikatív állapotok széleskörű, köznapi jelenségeinek felismerésén, közös vonásainak elemzésén keresztül igyekszik közelebb kerülni az addikció súlyosabb, kötöttebb, egyénileg és/vagy társadalmilag bomlasztó állapotainak jobb megértéséhez, lehetőségei feltárásához, veszélyei minimalizálásához, tragédiái megelőzéséhez. Az addiktológiával képletesen végzett műveletek (*reversio, relatio, extensio*) sorozata az addiktológiát a modern kommunikáció-tudomány szemléletének és módszereinek alkalmazásával korszerű, diszciplínákon átívelő tudománnyá alakítja. Kérdés: egy így átformált „függőség-tudomány” mennyiben azonos még önmagával, mennyiben nevezhető a továbbiakban is „addiktológiának”, vagy helyesebb a későbbiekben inkább alkalmazott kommunikáció-tudományként tekintetünk rá?

Összegzés

A tanulmány I. és II. részében elemzett (kommunikációs és szakmai) problémák részben az addiktológia belső állapotából, részben a sajátos magyarországi társadalmi viszonyok rendszerváltás utáni, máig konszolidálatlan közállapotaiból következnek. Két sérült integritás találkozása nem sok jót ígér. „Droglobbi” és „drogpolitika” között a második évtized elejére kialakult „kommunikatív pattállapot” mindenkit sújtó hátrányai ma már kívülállók számára is jól érzékelhetők. Sok bírálat éri „szakmai” oldalról (voltaképp a „droglobbi” oldaláról) a

„drogpolitikát” (és változó tervezeteit), sokan mások pedig a média szerepét elemzik, annak felelősségét hangsúlyozzák. A bírálatok alaposak, pontosak, összeszedettek, amit megállapítanak, számon kérnek – a tervezet *ideológia-vezérelt felépítése*, a média *differenciálatlan szóhasználata*, a mögötte meghúzódó *előítéletek*, stb. – egytől-egyig jogosak. (Sárosi 2011, Zsély 2009) Sokat levon értékükből, hogy ezek a bírálatok és elemzések éppúgy *ideológia-vezéreltek, differenciálatlan szóhasználattal élnek és előítéletesek*.²⁶ Ahogyan maga az addiktológia is épp e betegségekterhelt. (Simon 2015) Sajnálatosan bíráló és bírálat tárgya nem e tekintetben különböznek.

A tanulmány első felében felvetett problémához hasonlóan a konklúzió, így a feladat is kettős. Ha az addikt jelenségekkel foglalkozó szakemberek közössége „szakmai érdekcsoportként” határozza meg magát, akkor szakmai területen kell kimagaslót nyújtania. A szakma elettségében nem politikai, hanem szakmai előrelépési lehetőséget kell látnia. „Drogpolitikai” vitákból gyenge szakmai lábakon álló szakterület csak vesztesen kerülhet ki. Kissé sarkosabban: az addiktológiának (addiktológusnak) – jelentsen ez ma bármit is – „*alternatív drogpolitika*” helyett „*alternatív addiktológiában*” lenne célszerű gondolkodnia.

Paradigmaváltó koncepció kerestetik!

Függelék

1. kép
Szórólapok

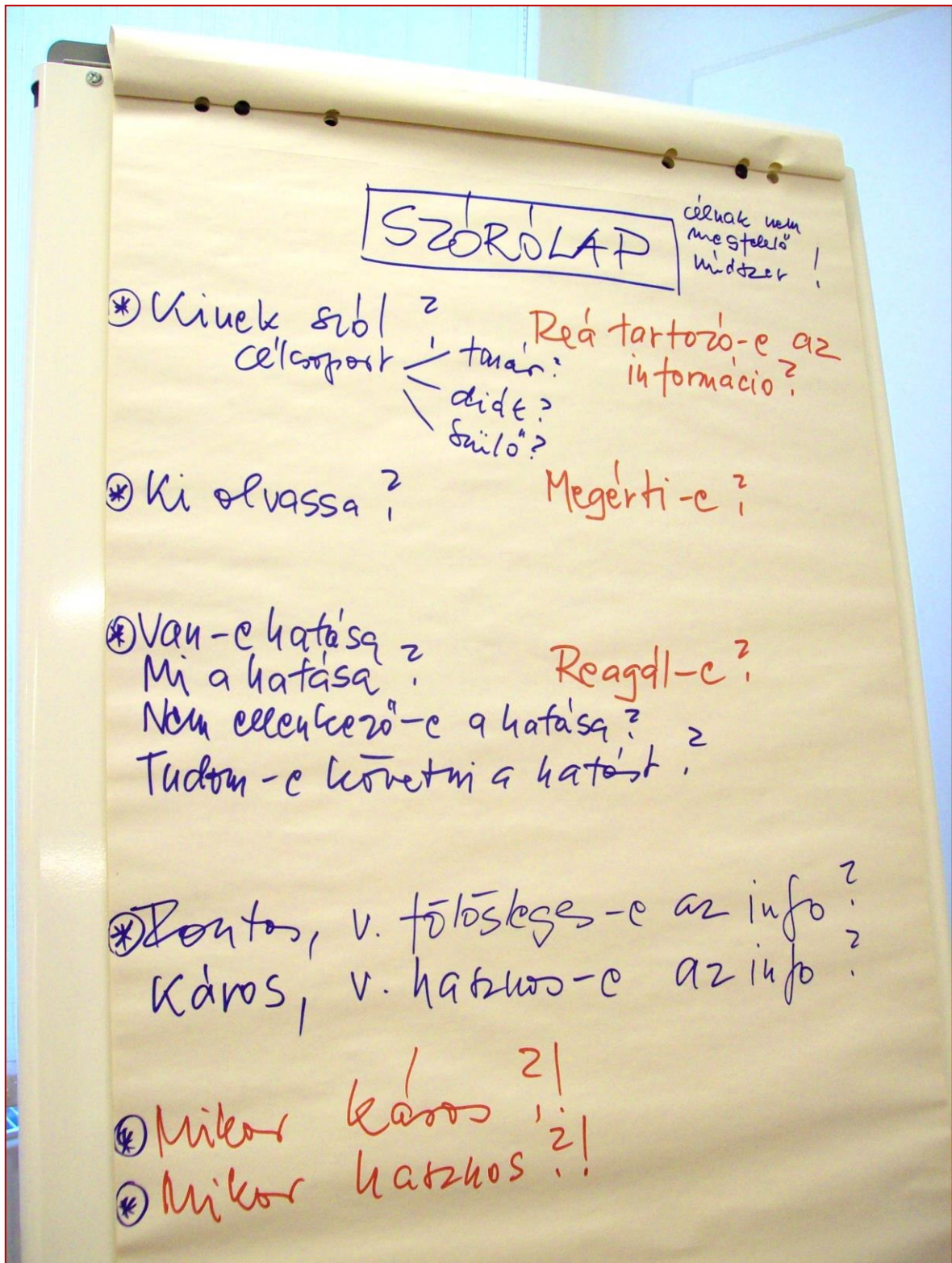

²⁶ A probléma egyes, („drogpolitikai” és média-) vonatkozásainak sok tekintetben hasonló *nemzetközi háttérébe*, kutatásának nehézségeibe, háttérmechanizmusába, némi bepillantást enged Peter Cohen, Takács István Gábor vele készített interjújában. (Takács I. G. 2005. május).

2. kép

Szemponatok a szórólapok értékeléséhez

3. kép

Szórólap a gyilkos galóca veszélyeiről

A GYILKOS GALÓCA

Ez az erdei tölgyfák tövében termő mérges gomba okozza hazánkban a legtöbb halálos gombamérgezést. Erre a zöldes-fehéres, de nem ritkán barnászöld, vagy tiszta fehér kalapú gombára jellemző: a fehér lemezek, a gallér és a bocskor. A gombázók ne szedjenek fehér lemezű galléros gombákat, mert a fehér lemezű galléros gombák közül a legtöbb mérgező!

A fiatal gyilkos galóca tojásalakú fehér burkában nem mutat különös jellegzetességet, könnyen összekeverhető ehető gombákkal, ezért soha ne fogyasszunk el még burokban levő, tojás alakú, egészen fiatal gombát! Csak ellenőrzött gombát készítsünk el, csak ilyet fogyasszunk!

GOMBA-SZAKTANÁCSADÁS A MOSZKVA TÉREN (a „Trombitáskert” vendéglő kerthelyiségében) minden szombat, vasár- és ünnepnap 14–20 óráig.

Gombaszakértők a piacokon is találhatóak!

Gombából készült ételt ne tegyünk el másnapra! Már néhány órai tárolás után ételmérgezést okozhat!

Irodalom

- Antal Zsuzsanna – Kiss Norbert (2012) *Szervezetigazgatás és menedzsment*. NKE.
http://korrupciomegelozes.kormany.hu/download/b/ae/b0000/Antal%20Zsuzsanna%20és%20Kis%20Norbert%20Tamás_Szervezetigazgatás%20és%20menedzsment_tananyag.pdf
- Bajnok Andrea és tsai (2012 szerk.) *A Kommunikatív Állapot – Diszciplináris rekonstrukciók. Horányi Özséb 70. Születésnapjára*. Typotex, Budapest.
- Booth, D. John (1992) *The Myth of Addiction*. Harwood Academic Publishers.
http://www.psychedelic-library.org/davies/myth_of_addiction.htm
- Brink, W. van den – Scippers, G. M. (2012) *Stagering and profilering bij verslaving*. Tijdschrift Voor Psychiatrie 54 (2012) 11. <http://www.tijdschriftvoorpsychiatrie.nl/assets/articles/54-2012-11-artikel-VandenBrink.pdf>
- Buda Béla (2008) Hatalom az addikció árnyékában – összefüggések – függő játszma. Az addikciók spiritualitása. 2008. november 14. Kecskemét. <http://slideplayer.hu/slide/2279667/>
- Buda Béla (2011) *Az elme gyógyítása. Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Chiauzzi E. J. – Liljegren, S. (1993) *Taboo Topics in Addiction Treatment*. An Empirical Review of Clinical Folklore J. of Substance Abuse Treatment, Vol. 10, pp. 303–316.
http://66.199.228.237/boundary/addiction/taboo_topics_in_addiction.pdf
- Császi Lajos (2003) *Tévээрőszak és morális pánik*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
http://www.csaszilajos.hu/Site/A_teveeroszak_es_moralis_panic_cimu_konyv_letoltese_files/Tévээрőszak%20és%20morális%20pánik.pdf
- Feldmár András (1997) *A tudatállapotok szivárványa*. Jaffa Kiadó, Budapest.
<http://www.daath.hu/showText.php?id=72>
- Fingarette, Herbert (1990) Why We Should Reject The Disease Concept of Alcoholism? In: Engs, Ruth C. (1990ed.) *Controversies in the Addiction's Field*. CHAPTER 6 (Harward Med Sch Mental Health Letter) Kendal–Hunt: Dubuque, Iowa.
<http://www.indiana.edu/~engs/cbook/chap6.html>
- Funk Sándor (2000) A drogbetegség progressziója – terápiás következtetések. *HIPPOKRATES* II. évf. 2. szám. 98. old. <http://fu.web.elte.hu/drogeria/cikk/0050hippo20000300.html>
- Gadd, Ann (2012) *Árulkodó szokásaink – A lány, aki a körmét rágja és a fiú, aki mindig késve érkezik*. Bioenergetic Kiadó Kft. (ford: Kovács Zsuzsa)
- A. Gergely András (2013) KISEBBSÉGEBEN: Ősi sport: korrump – mert politikai. *Maszol – Új Magyar Szó online* 2013. július 29. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsgeben/15655-kisebbsgeben-osi-sport-korrump-mert-politikai>
- A. Gergely András (2013 szerk.) *Antropolitikai és antipolitikai tétovázások*. Válogatott tanulmányok és reflexiók. MAKAT Antroport, Budapest. <http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2015/04/Antroport-konyvek11.pdf>
- Gyetvai Gellért (2010) *A Deviancia Mint Társadalmi Kategória* 2010/04.
http://www.szentlazar.hu/media/pdf/2010/04/gyetvai_deviancia_mint_tarsadalmi_kategoria.pdf
- Horányi Özséb (2007 szerk.) *A kommunikáció, mint participáció*. Typotex–ORTT–AKTI.

- Horányi Özséb (2009/a) Tudatos médiahasználat. Az ORTT médiatudatosságra vonatkozó lehetséges stratégiájának néhány alapeszméjéről és a stratégia megvalósításának néhány eszközéről. (Kézirat). Az AKTI megrendelésére készült 2009 decemberében.
- Horányi Özséb (2009/b) Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus. (szinopszis, 7.3 változat). In: *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából.* (szerk: Bagdy Emőke és tsai) Akad. Kiad. 201–235. http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm
- Jancsics, David – Jávör, István (2012) Public Governmental networks. *International Public Management Journal* Vol. 15, No. 1, 62–99. <http://dx.doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>
- Jávör István (2014) Korrupció az állam csapdájában. Felelőtlen szervezetek – Korrupciós mechanizmusok. *Társadalomkutatás* 32 (2014) 3, 201–234. https://www.academia.edu/8850943/korrupcio_az_allam_csapdajaban_http_www.akademiai.com_content_kx7x322p36600204_fulltext.pdf
- Kandel, Denise B. – Yamaguchi, Kazuo (1993) From Beer to Crack: Developmental Patterns of Drug Involvement. *American Journal of Public Health*, June 1993, Vol. 83, No. 6. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1694748/pdf/amjph00530-0069.pdf>
<http://dx.doi.org/10.2105/AJPH.83.6.851>
- Kandel, Denise B. (2003) Does marijuana use cause the use of other drugs? *JAMA* 2003, 289 (4): 482–483. <http://www.csdp.org/research/jed20085.pdf>
<http://dx.doi.org/10.1001/jama.289.4.482>
- Kitzinger Dávid (2000) A morális pánik elmélete. *Replika* 40. szám. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/40/03kitz.htm>
- Klotz Péter – Sántha György (2013) *Integritásmenedzsment*. NKE. http://korrupciomegelozes.kormany.hu/download/7/de/b0000/Klotz%20Péter_Sántha%20György_Integritásmenedzsment_tananyag.pdf
- Krinsky Charles (é.n.) *Introduction: The Moral Panic Concept* ASGATE Res. Comp. <http://www.ashgate.com/pdf/samplepages/ashgate-research-companion-tomoralpanicsintro.pdf>
- Máté Gábor (2012) *A sóvárgás démona*. Libri Könyvkiadó. (ford: Kelemen László)
- Martini, Maíra (2014) *State-capture: an Overview*. Transparency International: Anti-corruption Helpdesk – Providing On-demand Research to Help Fight Corruption. http://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/State_capture_an_overview_2014.pdf
- May, Gerald G. (2006) *Függőség és Kegyelem*. Harmat Kiadó, Budapest.
- McRobbie, Angela (1994) *Postmodernism and Popular Culture*. London, Routledge. <http://m.friendfeed-media.com/b64ddf30a52cfe50d0a7907b198b1b67214613d5>
<http://dx.doi.org/10.4324/9780203168332>
- McRobbie, Angela – Sarah Thornton (1995) Rethinking „Moral Panic” for Multimediated Social Worlds. *British Journal of Sociology* 46. 559–574. <http://www.jstor.org/stable/591571>, <http://dx.doi.org/10.2307/591571>
- Pete Krisztián (2007) A rekonstrukcióról, a leírásról és a magyarázatról. In: Horányi Özséb (szerk.) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex, 265–275.
- Pethő Bertalan (2008) Deviancia és Rendszerváltozás. *Polgári Szemle* 4, 2008, 1, 44–53. http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=245

- Prochaska, James O. – DiClemente, Carlo C. – Norcross, John C. (1992) In Search of How People Change – Applications to Addictive Behaviors. *American Psychologist*, Vol. 47(9), Sep 1992, 1102–1114. <http://cedd.org.au/wordpress/wp-content/uploads/2014/09/In-Search-of-How-People-Change-Applications-to-Addictive-Behaviours.pdf>
<http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.47.9.1102>
- Prochaska, James O. – Norcross, John C. – DiClemente, Carlo C. (2009) *Valódi Újrakezdés*. Ursus Libris, 2009. (Ford: Turóczy Attila)
- Rácz József (2001 szerk.) *Devianciák*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz József (2002 szerk.) *Drog és Társadalom – az addikció mintázatai*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
https://www.academia.edu/1464786/Drog_és_társadalom._Az_addikció_mintázatai
- Rotter, J. B. (1966) Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80 (Whole No. 609.)
<http://www.changingstates.co.uk/tutorials/02PGCertDip/Locus%20of%20control/Rotter1990.pdf>, <http://dx.doi.org/10.1037/h0092976>
- Röhr, Heinz-Peter (2014) *Kiút a függőségből – Ha gúzsba köt a szülői háttér*. Ursus Libris.
- Sárosi Péter (2011) Álláspont a Nemzeti Drogstratégia Tervezetéről. TASZ.
http://drogriporter.hu/files/drogriporter/imce/drogstrategia_allaspont2011_final.pdf
- Simon Miklós (2005) A „drog”, mint „métely” – egy kommunikációs probléma háttere. Kommunikáció doktori iskola, záró konferencia, Dunabogdány.
- Simon Miklós (2007) Rejtett Ágensék az Addiktológiai Kommunikációban. Előadás a MAT VI. Országos Kongresszusán, Siófok, 2007 nov.
- Simon Miklós (2011) „Nevelés” szórólappal – 10 év „drogprevenációs” szórólappjainak feldolgozása pedagógusok részére – Kiállítás az Ybl ÉSZI Dísztermében, 2011 május.
- Simon Miklós (2012) Addiktív állapot / Kommunikatív állapot. In: Bajnok Andrea és tsai (szerk.) *A Kommunikatív Állapot – Diszciplináris rekonstrukciók – Horányi Özséb 70. Születésnapjára*. Typotex, Budapest.
- Simon Miklós (2014) *A berúgás folyamatának a kommunikatív állapotai* – Szemlélet, Álláspont, Szempontok *Jel-Kép* 2014/2. szám. http://communicatio.hu/jelkep/2014/2/simon_miklos.htm
- Simon Miklós (2015) Függőség, kommunikáció, autonómia I. Addikt Állapotoktól az Addiktológia Állapotáig (és vissza) – kommunikatív elemzés. *Jel-Kép* 2015/4. szám.
http://communicatio.hu/jelkep/2015/4/JelKep_2015_4_Simon_Miklos.pdf
<http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.4.103>
- Szasz, Thomas (2001) *Szertartásos kémia – Drogmitológiák*. Új Mandátum, Budapest. (*Ceremonial Chemistry*, ford: Kovács István)
- Takács István Gábor (2005) Tudományos drogmítoszok. Interjú Peter Cohennel. *Esély* 2006/1.
http://www.esely.org/kiadvanyok/2006_1/COHEN.pdf
- Tapolyai Mihály (2002) *Zsarolás – A sorsformáló függőség története*. OAI 2002.
- Young, J. (1974): Mass media, drugs, and deviance. In: Rock P. és McIntosh M. (eds.): *Deviance and social control*. Tavistock, London, 240–259. (részletek, ford: Ülkei Zoltán, In: Rácz József 2002)
https://www.academia.edu/1464786/Drog_és_társadalom._Az_addikció_mintázatai

- Vanyukov, Michael M. (2012) (Editorial) Common liability to addiction: Theory, research, practice. *Drug and Alcohol Dependence*, 2012.01.005.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3982606/>
<http://dx.doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2012.01.005>
- Vanyukov, Michael M. et al. (2012) Common liability to addiction and „gateway hypothesis”: Theoretical, empirical and evolutionary perspective. *Drug Alcohol Dependence*. June 2012.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3600369/>
<http://dx.doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2011.12.018>
- Varga Zoltán (2015) *A nehezen nevelhető felnőtt*. Jolsvai Júlia (szerk.) <http://nenefe.hu>,
<http://docplayer.hu/9739825-Varga-zoltan-a-nehezen-nevelhető-felnőtt-varga-zoltan-2015-szerkesztő-jolsvai-julia-borító-es-tipográfia-isbn-kiadó.html>
- Wesson, Donald R. – Havassy, Barbara E. – Smith, David E. (1986) Theories of relapse and recovery and their implications for drug abuse treatment. In: E. M. Tims – C. G. Leukefeld (1986 eds.) *Relapse and recovery in drug abuse*. (DHHS Publication No. ADM 86–1473, pp. 5–19). Washington, DC: U.S. Government Printing Office. (idézi: Chiauzzi E. J. and Liljegren, S. 1993).
- Zinberg, Norman E. (1984) *Függőség és Kontroll*. Nyitott Könyvműhely Kiadó – NDI Budapest, 2005. (ford: Békési József)
- Zsély Anna (2009) Addikciók a médiában. *Médiakutató*, 2009 ősz.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_04_drog_fogyasztó_media

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI

II. rész

Farkas Zoltán

farkas.zo52@gmail.com

Absztrakt

Ez a tanulmány két nagyobb részben a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseivel és főbb értelmezési problémáival foglalkozik. A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztetjük a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti értelmezését. Rávilágítunk e felfogások jellemző vonásaira és főbb problémáira; valamint kitérünk azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. A tanulmány első részében, amely a folyóirat 2015/2. számában jelent meg, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogással foglalkoztunk; a tanulmány második részében az említett további felfogásokat tárgyaljuk.

Kulcsszavak

társadalmi struktúra, társadalmi osztály, osztálystruktúra, társadalmi viszony, társadalmi helyzet

Zoltán Farkas

Interpretations of the concepts of social structure – Part II

Abstract

The present paper consisting of two major parts deals with the typical interpretations and the main interpretation problems of the concept of social structure in the sociological literature. Keeping the significant sociological perspectives in view, we distinguish structuralist or categorizing, normativist, phenomenalist, cognitive, and network theoretical interpretations of the concept of social structure. We highlight the characteristic features and the most important problems of these conceptions; and we also touch upon the conceptions according to which the traditional class theoretical conception can be regarded as outdated. In the first part of the paper, published in the 2015/2 issue of this periodical, we analysed the structuralist or categorizing structure conception. Now in the second part, we discuss the other conceptions mentioned above.

Keywords

social structure, social class, class structure, social relation, social position

A normativista struktúrafelfogás

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz képest a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi struktúra fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk. *A normativista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státusokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége.*

A társadalmi struktúra normativista felfogása főleg a normativista rendszerelméletben alakult ki. A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat általában szerepviszonyokként értelmezik, és e szerint a társadalmi helyzet nem más mint a szereppel összefüggésben értelmezett státus. Az e felfogásnak megfelelő struktúrafelfogás értelmében a társadalmi struktúra az egymással összekapcsolódó státusokból, és az e státusokhoz kötődő szerepekből épül fel. (Parsons 1951: 114; Parsons 1964b: 231; Williams 1960: 517) Parsons szerint a társadalmi struktúra alapegységeit a szerepek képezik; a társadalmi struktúra szűkebb értelemben arra a módra vonatkozik, ahogyan a szerepek a rendszeren belül differenciálódnak, és ahogyan ezek a differenciált szerepek egységbe szerveződnek. Tágabb értelemben a társadalmi struktúra magában foglalja az elosztást is a státusok és szerepek között; egyrészt a személyek elosztását a szerepek között, másrészt a kedvezmények (facilities) és a jutalmak elosztását. (Parsons 1951: 114)

A fentiekől eltérő normativista megfogalmazásban a társadalmi struktúra az adott társadalomban intézményesült értékeket és szabályokat foglalja magában. (Parsons 1976) Kissé az utóbbtól is eltérő megfogalmazásban a társadalmi struktúra a „kollektivitásokat” is magában foglalja: „A társadalmi rendszerek struktúráját a függetlenül változó összetevők négy típusának – az értékeknek, szabályoknak, kollektivitásoknak és szerepeknek – a terminusaiban lehet elemezni.” (Parsons 2000: 42) Az értékek az elsődlegesek a társadalmi rendszer működése szempontjából, amelyek a cselekvő egyének és csoportok elkötelezettségeit szabályozzák. A szabályok sajátosak, a sajátos társadalmi funkcióknak és a társadalmi helyzeteknek megfelelően különbözőek. A kollektivitások viszonylag állandó, státusaik és funkcióik vonatkozásában differenciált tagsággal rendelkező csoportok. A szerep meghatározza az egyéneknek azt az osztályát, akik kölcsönös elvárások révén egy meghatározott kollektivitáshoz tartoznak. (Uo.)

Crespi szerint a társadalmi struktúra szimbolikus-normatív formák viszonylag összefüggő rendszere, amely meghatározza a különbségeket az egyének között (nem, életkor, testi jellemzők, funkciók, szerepek stb. szerint), létrehozza a viszonyokat az egyének és a dolgok (erőforrások, tulajdon) között, irányítja a technikai eljárásokat, kitűzi a közös célokat. (Crespi 1989: 96) Normativista felfogásként is értelmezhető Giddens felfogása, amely szerint a társadalmi struktúra szabályokból és erőforrásokból, illetve a társadalom ezen intézményesített vonásaiból áll. (Giddens 1984: 169–193, 377) Azonban e felfogás nem egyértelmű abból a szempontból, hogy a társadalmi struktúra normatív, illetve tudati természetű vagy tényszerű létezőkből épül fel. (Vö.: Sewell 1992: 4–13)

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezését nem tartjuk kielégítőnek. E felfogással szemben azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban felvethetünk. Nevezetesen azt, hogy az intézmények, illetve az intézményes szabályok és szerepek nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intéz-

mények szabályainak és szerepeinek. (Farkas 2010b: 58, 62, 86–87) Tehát az értékek, a szabályok és a szerepek elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi cselekvésekre, kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre. Következésképpen a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, és amelynek értelmében lényegében véve értékek, szabályok és szerepek határozzák meg a társadalmi magatartásokat, kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket, nem szolgálhatja e jelenségek kielégítő magyarázatát.

Az individualista és a normativista-kreativista struktúrafelfogás

Ha – a máshol (Farkas 2010a: 98) meghatározott értelemben – jelenségnek olyan létezőt tekintünk, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk, a jelenség lényegének pedig az adott jelenséget meghatározó tényezők összességét nevezzük, akkor az eddig tárgyalt elméletekben a társadalmi struktúrát általában lényegi létezőnek tekintik. Láttuk, hogy a strukturalista és a normativista elméletekben a társadalmi struktúra fogalmát általában arra való tekintettel határozzák meg a társadalmi viszonyok és -helyzetek mintázataként, hogy a társadalmi struktúrából mint okból vagy meghatározó tényezőtől magyarázhatók az adott társadalomban megfigyelhető társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait.

Ezzel szemben, az individualista (a kreativisták és a racionalisták) szemléletmódot követően képvisező elméletek szerint nem léteznek eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek; tehát nem létezik eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi struktúra sem. Azonban a szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Tehát a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogások változatosabbak ahhoz képest, mint amely felfogások legjobban megfelelnek a különböző szemléletmódoknak.

Az individualista, illetve a kreativisták és a racionalisták szemléletmódot képviselő elméletekben leginkább elfogadott struktúrafelfogást fenomenalista struktúrafelfogásnak nevezzük. *Az individualista szemléletmódnak megfelelő fenomenalista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata.*

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy ismeretelméleti szempontból beszélünk fenomenalista struktúrafelfogásról, amely nem feltétlenül azonos a fenomenológiai szociológia képviselői által elfogadott, illetve használt struktúrafelfogással. A fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak felel meg. Azonban nemcsak a kreativisták és a racionalisták elméletekben, hanem esetenként a strukturalisták vagy a normativista szemléletmódhoz kapcsolódva, valamint a társadalmi hálózatelemzésben is találkozhatunk a fenomenalista struktúrafelfogással.

A fenomenalista struktúrafelfogást tükrözi például a következő megfogalmazás: „A társadalmi struktúrát számos módon meg lehet határozni, de általában adott cselekvők közötti, szankciók által fenntartott, bizonyos fajta, ismétlődő és szabályszerű kölcsönhatást értenek rajta.” (Swedberg 1994: 155) Blumer szerint a szimbolikus interakcionizmus felfogásában „a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által jelölve, mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek”. (Blumer 1969: 6–7) Máshol ezzel kap-

csolatban azt írja, hogy a cselekvések összekapcsolódásai alkotják a társadalom nagyobb szerveződéseit, amelyek oly módon jönnek létre, hogy a résztvevők meghatározzák, értelmezik, megismerik a szituációt a saját nézőpontjukból. (I. m.: 58) E felfogás szerint „a társadalom lényege a cselekvés állandó folyamatában van, nem a viszonyok rögzített struktúrájában. Cselekvés nélkül az emberek közötti viszonyok bármely struktúrája értelmetlen. Meg kell érteni, hogy a társadalmat az azt alkotó cselekvések fogalmaiban kell szemlélni és megragadni.” (I. m.: 71)

A fenomenológiai szociológia individualista változatának képviselői is elutasítják a társadalmi struktúra fogalmát mint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező fogalmat. A fenomenológiai szociológiát mint kreativista elméletet az abszolutista, illetve „strukturális” (itt értsd: holista – F. Z.) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (Douglas 1970b: 35–37; ford. 1984: 389–393) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezzük az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődések, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I. m.: 43–44; ford. 401)

Úgy tűnik, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kevésbé használatos a társadalmi struktúra kifejezés olyan sajátos értelemben, amely megfelel egyrészt valamilyen sajátos struktúrafogalomnak, másrészt a racionalista szemléletmódnak. A szóban forgó elméletekben leggyakrabban a fenomenalista struktúrafogalommal találkozhatunk.

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban nem létezik átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, tehát nem létezhet társadalmi struktúra sem önmagában (a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól függetlenül), csak a fenomenalista struktúrafelfogás értelmében. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában”. (Elster 1985: 5) A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak e szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód kevésbé szigorú értelmezése szerint esetleg már olyan értelemben is beszélhetünk társadalmi struktúráról, hogy e fogalom bizonyos értelemben a társadalmi jelenségek magyarázatában mint meghatározó tényező szerepel.

Coleman fejtett ki egy átfogó racionalista szociológiai elméletet, amelyben a „társadalmi struktúra” kifejezésnek nem tulajdonít sajátos értelmet; úgy tűnik, hogy ezt a kifejezést általában a „társadalmi viszonyok” kifejezéssel azonos értelemben használja. (Lásd pl.: Coleman 1990: 28–29, 111, 275–276, 305) Máshol (Farkas 2013: 56–57) rámutattunk arra, hogy a szóban forgó szerző társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogása részben motivációs, részben fenomenalista jellegű, részben a társadalmi viszony normativista értelmezéséhez áll közel. E szerint a társadalmi viszonyok elemi alkotórészeit, azaz a társadalmi struktúra elemi alkotórészeit kommunikációk, érdekek mint motívumok, megfigyelhető befolyások, valamint bizonyos értelemben kötelezettségek és elvárások képezik.

Bár – mint említettük – a fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak megfelelő felfogás, a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista jellegű értelmezésével alapvetően más szemléletmódot és más struktúrafelfogást képviselő szerzőknél is találkozhatunk. Például fentebb (a tanulmány első részében) volt szó

arról, hogy Wright a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás jellemző képviselője. Mindazonáltal azt írja, hogy az osztályhelyzet (class location) az egyén társadalmi helyzetét (social position) jelenti egy sajátos társadalmi viszonyon belül. Felfogása szerint a társadalmi viszony pedig „az emberi cselekvés eleve strukturált kölcsönhatásos minősége”, és az osztályviszonyokon belüli helyzet az egyén helyzete a kölcsönhatások ilyen strukturált mintáiban. (Wright 2005b: 14) Ilyen értelemben a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra a rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata, tehát e szerint Wright már a fenomenalista struktúrafelfogás képviselőjének tűnik.

Ehhez hasonlóan, bár Rex elméletét szűkebb értelemben vett konfliktuselméletnek tekinthetjük, amely főleg a strukturalista szemléletmódot tükrözi, az említett szerző kifejezetten megfogalmazva mégis a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a társadalmi struktúra fogalmát. Felfogása szerint „a struktúrát meg lehet határozni aktivitások, és ezen aktivitások bizonyos egységekre gyakorolt hatásának fogalmaiban” (Rex 1961: 64). Wuthnow viszont normatív (normativista – F. Z.) felfogásnak tekinti az általa elfogadott struktúrafelfogást, és a (mások szabálykövető magatartásába vetett) bizalmat is a társadalmi struktúra elemének tekinti, kifejezetten mégis inkább a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a szóban forgó fogalmat. Meghatározása szerint „a társadalmi struktúra főleg szabályszerűségből vagy mintázott viselkedésből áll, amely abból ered, hogy az emberek alkalmazkodnak azon szabályokhoz és elvárásokhoz, amelyek be vannak ágyazva abba a társadalmi összefüggésbe, amelyben a cselekvések megvalósulnak”. (Wuthnow 2004: 146) A szóban forgó szemléletbeli ellentmondások – amelyeket megfelelő általános elméleti nézőpont hiányában nem is vehetünk észre – nagyrészt az adott szerzők struktúrafelfogásának általános elméleti megalapozottságának a hiányosságaival függnek össze.

Fentebb volt szó arról, hogy a kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre nagyrészt a fenomenalista struktúrafelfogás jellemző. A kreativista szemléletmód, valamint a normativista-kreativista szemléletmód egyes képviselői azonban a társadalmi struktúrát tudati, kognitív természetűnek tekintik. *A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak, mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja.*

Ilyen értelemben az egymással kölcsönhatásban lévő egyének tudatában adott az a struktúra, amely megjelenik a társadalmi kölcsönhatások struktúrájában is; és a társadalmi struktúra a viszonylag tartós értelmezési hajlandóságokból, beállítottságokból, elvárásokból felépült kognitív struktúrát jelenti, vagy egyaránt magában foglalja a kognitív struktúrát és a társadalmi kölcsönhatások struktúráját.

Például Cicourel – a nyelvészetben formailag hasonló megkülönböztetésre támaszkodva – az elsajátított értelmezési eljárásokat tekinti a „mély struktúrának”, a szabályokat viszont a „felszíni struktúrának” a mindennapi társadalmi viselkedés magyarázatában. Felfogása szerint a cselekvő egyének által társadalmi tanulás révén elsajátított értelmezési eljárások (kognitív sémák, szabályok és beállítottságok) képezik az alapját annak, ahogyan az egyének értelmet tulajdonítanak adott társadalmi környezetüknek, illetve érzékelik a társadalmi struktúrát, és ahogyan ezáltal igazodnak a felszíni szabályokhoz. (Cicourel 1973b: 27; Cicourel 1973c: 44–45)

A kreativista, illetve a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő Niklas Luhmann felfogása szerint a társadalmi struktúra elvárásokból épül fel; a társadalmi rendszerek struktúráját meghatározhatjuk úgy mint általánosított viselkedési elvárásokat. (Luhmann 1995: 96) A szóban forgó szerző felfogása szerint az ilyen értelemben vett struktúra a strukturálatlan összetettséget strukturált összetettségé alakítja. A struktúrák viszonylag tartósak, elemeik változásai ellenére, és újra megvalósíthatók. A struktúra abban áll, hogy a megenged-

hető viszonyok hogyan vannak kikényszerítve a rendszeren belül. A struktúra mint a kényszerű lehetőségek szelekciója előfeltételezett a megfelelő elemek létrehozásában, tehát az önlétrehozásban. A struktúra nem alapvető meghatározó tényező, hanem csupán kényszer (korlátozás) az elemek minőségére és kapcsolódó-képességére. (I. m.: 282–283) Az elvárások a cselekvések újratermelésének önlétrehozó előfeltételei, és ilyen mértékben az elvárások struktúrák. Az elvárások struktúrái alapvető feltételeit képezik az összekötődő cselekvések lehetőségének, és annak, hogy az elemek újratermeljék önmagukat, saját elrendezésük révén. (I. m.: 288–289) A társadalmi struktúrák elvárási struktúrák; a kapcsolat az elvárási és a cselekvés között nem több, mint a kapcsolat a struktúra és a cselekvés között; „a társadalmi rendszerek struktúrái elvárásokból állnak, azaz elvárások struktúrái, és nincsenek más strukturális lehetőségek a társadalmi rendszerekben”. (I. m.: 292–293) Ezek a struktúrák csak a jelenben léteznek, csak a jelen időleges látóhatárán belül terjednek ki az időben, egyesítve a jelen jövőjét a jelen múltjával. Az elvárások struktúrái az önlétrehozó rendszerekre vonatkoznak, amelyek önmagukat elvárások révén strukturálják. (I. m.: 293–294)

Úgy tűnik, hogy a normativista és a kreativista elméletek határán elhelyezkedő szociológiai elméletek struktúrafelfogása jellemzően részben kognitív, részben fenomenalista jellegű. Például – a fenomenológiai szociológia képviselőjének tekinthető – Berger és Luckmann felfogása szerint a társadalmi struktúra az egyének által alkalmazott „tipizálások, és az ezek által megvalósított kölcsönhatások ismétlődő mintáinak a teljessége. (Berger–Luckmann 1967: 33)¹ Az intézményes tagolódás eredményeként társadalmilag elhatárolt értelmi részvilágok, alárendelt értelmi világok jönnek létre. Társadalmi struktúrájukat az alárendelt értelmi világok különböző kritériumoknak köszönhetik, mint például nem, kor, foglalkozás, vallási meggyőződés, esztétikai ízlés, és így tovább. (Berger–Luckmann 1998: 121) Az alárendelt értelmi világok megjelenésével a perspektívák sokasága alakul ki, ahonnan a társadalom egészét szemlélni lehet, és minden alárendelt értelmi világ más szemszögből figyeli a társadalmat. Minden perspektíva a hozzátartozó elméletekkel és világnézetekkel együtt a legszorosabban összefügg az őt hordozó csoport legkézzelfoghatóbb érdekeivel. (I. m.: 123) Az értelmi világokat támogató koncepciók sikere azon egyének erejének (power) a függvénye, akik ezeket a koncepciókat működtetik. Azt, hogy az egymásnak ellentmondó koncepciók közül melyik fog nyerni, a legitimátorok erejétől (power), nem pedig elméleti zsenialitásuktól függ. (I. m.: 153–154) A szóban forgó szerzők feltételezik, hogy az „egymással versengő valóság-meghatározások alapja a társadalom struktúrájában található, és hogy ez az alap befolyásolja, sőt talán mindig eleve meghatározza a versengés eredményét”. (I. m.: 167–168)

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista és/vagy kognitív értelmezésében a következő főbb problémákat látjuk.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező összefüggések mint társadalmi viszonyok az egyének (és csoportok) között, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák társadalmi jelenségeket, akkor a fenomenalista struktúrafelfogás fő problémája a következő: elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. Az oksági magyarázatnak ugyanis eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, amely magában foglalja a tapasztalati függetlenség követelményét is (Wright, G. H. 1987: 120–122). Valamint bármilyen igényesebb

¹ A könyv magyar nyelvű fordításából az idézett szöveg kimaradt (vö.: Berger–Luckmann 1998: 55).

magyarázatban a meghatározó tényezőnek tekintett és a meghatározott tényezőnek tekintett létező nem lehet ugyanaz a létező. A fenomenalista struktúrafogalom esetében viszont a társadalmi struktúra fogalmát a magyarázatra szoruló cselekvésekre és kölcsönhatásokra hivatkozva, vagy eleve mint megfigyelhető cselekvéseket és kölcsönhatásokat határozzák meg.

A kreativista felfogásnak megfelelő kognitív struktúrafelfogás abban a vonatkozásban tekinti az adott egyének bizonyos körülményeit a szituációk alkotórészeinek, hogy az egyének e körülményeknek az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán szubjektív értelmezés révén milyen jelentéseket tulajdonítanak; a kreativista felfogás e körülményeket mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja elemezni.

A normativista-kreativista szemléletmód eleve kétértelmű a tekintetben, hogy benne keverednek egyrészt a normativista, másrészt a kreativista szemléletmód alapelvei; ezzel összefüggésben a normativista-kreativista struktúrafelfogás is kétértelmű a szóban forgó vonatkozásban. A tisztán kreativista felfogás szerint az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán kialakult szubjektív értelmezések ideiglenesek, csak az adott szituációban tekinthetők érvényeseknek, tehát e szerint nem létezik tartós társadalmi struktúra. A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezhető elméletek szerint viszont léteznek viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; és e létezőket fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma, illetve a társadalmi struktúra esetleg a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is magában foglalja.

A normativista-kreativista struktúrafelfogás egyik fő problémája tehát az, hogy e felfogás képviselői egyaránt hangsúlyozzák egyrészt a szubjektív értelmezés, másrészt a viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások jelentőségét. Amennyiben e felfogás képviselői az utóbbiak jelentőségét hangsúlyozzák, a másik fő problémája az, hogy a társadalmi struktúrát kulturális természetűnek tekintik, amelynek a fogalmaink szerinti normatív funkciója érvényesül. Tehát részben e felfogással szemben is megfogalmazzhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezésével szemben megfogalmaztunk. A harmadik fő problémaként említjük, hogy amennyiben e felfogás képviselői a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is a társadalmi struktúra elemeinek tekintik, részben e felfogással szemben is megfogalmazhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista értelmezésével szemben megfogalmaztunk.

A hálózatelméleti struktúrafelfogás

A társadalmi hálózatelemzésben, illetve hálózatelméletben kialakult struktúrafelfogásról is elmondható, hogy e szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát foglalja magában. Például Knoke és Kuklinski megfogalmazása szerint: „A cselekvők által elfoglalt helyzetek közötti viszonyoknak a rendezett mintázata alkotja a rendszer társadalmi struktúráját.” (Knoke–Kuklinski 1982: 18) Más megfogalmazásban: „A struktúrák viszonyokból épülnek fel, és a szociológia strukturális érdeklődését viszony-adatok gyűjtése és elemzése révén lehet érvényesíteni.” (Scott 2009: 4) Azonban a hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek sajátos felfogására épül, és e tekintetben jelentős mértékben eltér más felfogásoktól.

A társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általá-

ban a társadalmi jelenségeket. (Knoke–Kuklinski 1982: 9–10; Wasserman–Faust 1994: 4–11; Wellman 2002: 82) Máshol (Farkas 2013: 32–35) azonban rámutattunk arra, hogy a hálózatelemzésben a társadalmi viszony fogalma elméletileg tisztázatlan és többértelmű fogalom; és a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. A hálózatelemzésben használatos – meglehetősen tisztázatlan és többértelmű – viszonyfogalom jelölésére mi a társadalmi kapcsolat kifejezést használjuk.

A hálózatelemzésben a társadalmi helyzet fogalmának a hálózati helyzet fogalma felel meg, amely az adott egyének a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzetét fejezi ki. Az adott egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, amely magában foglalja az adott egyén közvetlen kapcsolatait, illetve azokat az egyéneket, akikkel közvetlen kapcsolatban van, valamint az ezen egyének közötti kapcsolatokat. Azonban a hálózati helyzet különbözik az egó-hálózattól, mivel az egó-hálózatot csak a létező kapcsolatok alkotják, viszont a hálózati helyzetnek fontos vonása lehet a kapcsolatok hiánya is. (Burt 1982: 31–32)

A hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat (klikkeket, klasztereket, blokkokat stb.), és az e csoportok közötti jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában. A társadalmi struktúra felvázolásában a társadalmi hálózatelemzés fő feladata a társadalmi csoportok, illetve a társadalmi hálózatok bizonyos alkotórészekre (klikkekre, klaszterekre blokkokra stb.) bontása, az adott hálózat tagjainak azonos vagy hasonló hálózati helyzete alapján, valamint az ezen alkotórészek közötti jellemző kapcsolatok felvázolása.

A hálózatelemzésben főleg két felfogás és eljárás alakult ki az egyének besorolására az azonos vagy hasonló hálózati helyzetekbe. Az egyik felfogás szerint azonos hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiket közvetlen kapcsolatok fűznek össze; a másik felfogás szerint azonos, illetve hasonló hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiknek a kapcsolatai strukturálisan egyenértékűek. (Knoke–Kuklinski 1982: 19–21) Meg lehet különböztetni a strukturális egyenértékűség (structural equivalence) szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelemben a strukturális egyenértékűség azt jelenti, hogy a strukturálisan egyenértékű egyéneket ugyanazon más egyénekhez fűzik hasonló társadalmi kapcsolatok. Azonban a strukturális egyenértékűséget a hálózatelemzésben többnyire tágabban értelmezik, amely szerint a hasonló kapcsolatok különböző más cselekvők vonatkozásában is létezhetnek. Ilyen értelemben például a gyermekes apák hálózati helyzete strukturálisan egyenértékű, gyermekeikhez fűződő társadalmi kapcsolataik vonatkozásában. (Burt 1982: 42–49; Knoke–Kuklinski 1982: 19–20, 59–60; Scott 2009: 126; Pattison 1994: 82–84)

Az adott társadalmi csoport, illetve társadalmi hálózat társadalmi struktúrájára jellemző például a társadalmi kapcsolatok sűrűsége és centralizáltsága; a több vagy kevesebb kapcsolattal rendelkező és a kapcsolattal nem rendelkező egyének száma és aránya; az egyének közötti kisebb vagy nagyobb távolság; az egyének hálózati helyzetének hasonlósága vagy különbözősége; az al-hálózatok száma és kohéziója, összekapcsolódása vagy elszigeteltsége.

Emirbayer szerint a legfejlettebb és legszélesebb körben alkalmazott megközelítés a társadalmi struktúra elemzésében a társadalmi hálózatelemzés, amely új paradigmának tekinthető annak tanulmányozására, hogy az erőforrások, a javak és a helyzetek hogyan áramlanak az egyének vagy csoportok között a társadalmi kötések sajátos mintái révén. (Emirbayer 2002: 124–135) Álláspontunk szerint a hálózatelemzés jelentős szerepet játszhat a felfogásunk szerinti társadalmi struktúra empirikus felmérésében. Azonban, ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi

hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlanlansága.

A társadalmi hálózatelemzés, illetve a kialakulóban lévő társadalmi hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalmának a homályossága és többértelműsége, amelyre fentebb már utaltunk. Ezzel összefüggésben, a hálózati helyzet mint társadalmi helyzet fogalma is meglehetősen homályos és többértelmű a hálózatelemzésben, ahogyan erre máshol (Farkas 2013: 237–238) rámutattunk. Tehát amennyiben a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki a hálózatelemzésben képviselt felfogás szerint is, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának tisztázása nélkül a társadalmi struktúra fogalma is csak homályos és többértelmű fogalom lehet.

Az osztályok nélküli társadalom felfogás

A különböző struktúrafelfogásokat tárgyalva végül röviden kitérünk azokra a felfogásokra, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. Az ötvenes évek végétől a szociológiai irodalomban számos szerző megfogalmazott a társadalmi osztályok hanyatlását és végét jelentő gondolatokat, amelyek szerint a társadalmi osztály fogalma nem alkalmas a fejlett kapitalista társadalom elemzésére (Hout–Brooks–Manza 2001: 55–56). Az *osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek.* (Lásd különösen: Pakulski–Waters 1996; Kingston 2000; Clark–Lipset 2001A; Beck 2003; Pakulski 2005; Lee–Turner 2014)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. Például Clark és Lipset szerint a fejlett kapitalista társadalmakban, megközelítőleg az ötvenes éveket követően, az osztályokon alapuló egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek, és új társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi rétegződés új formái alakultak ki. Így az osztály fogalma egyre inkább idejétmúlttá vált, e fogalom egyre alkalmatlanabbá vált a fejlett kapitalista társadalom elemzésére. (Clark–Lipset 2001b: 39–40) Az említett szerzők különösen a politikai magatartás, és ezen belül főleg a választói magatartás területén mutatnak rá az osztályhoz tartozás meghatározó hatásának jelentős csökkenésére; de felfogásuk szerint a gazdasági élet és a családi élet területén is kimutatható az osztályalapú egyenlőtlenségek jelentős csökkenése. Tehát e szerint a társadalom rétegződése soktényezősé, töredezetté vált: gyengült az osztályalapú rétegződés jelentősége, és növekedett a „társadalmi” és kulturális tényezők jelentősége a rétegződésben. (I. m.: 45–52)

Ehhez hasonlóan, Pakulski és Waters szerint a hagyományos osztályelméletek és osztályelemzések már nem alkalmasak a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére. A fejlett kapitalista társadalomra jellemzőek a társadalmi egyenlőtlenségek, de ezeket az egyenlőtlenségeket már nem az osztálystruktúra határozza meg. Az osztályalapú egyenlőtlenségek a társadalom ipari korszakára voltak jellemzőek, a mai fejlett kapitalista társadalomra az osztály nélküli (a nemmel, a fajjal, az életkorral, az állampolgársággal, a kulturális különbségekkel stb. összefüggő) egyenlőtlenségek és ellentétek jellemzőek. (Pakulski–Waters 1996: 1–5; Pakulski 2005: 151, 154, 176)

A szóban forgó szerzők szerint „a történelem jelenkori időszakában az osztályparadigma szellemileg és erkölcsileg megbukott.” (Pakulski–Waters 1996: 26) Mégpedig főleg a

következő lényegi változások vezettek az osztályelméletek érvénytelenné válásához: (1) Az állam és az elitek jelentős hatással vannak a társadalmi egyenlőtlenségekre, valamint e tekintetben jelentőssé váltak az állampolgársághoz kapcsolódó jogosultságok, az osztályoktól viszonylag függetlenül. (2) A szervezeti összefüggésekben létrehozott hatalmi viszonyok növekvő jelentősége a társadalmi egyenlőtlenségek létrehozásában. (3) A képzettség, a szakmai tudás és -jártasság rétegződésre gyakorolt hatásának növekedése, valamint (4) a foglalkozási tagozódás, illetve a foglalkozási státus egyre összetettebbé válása. (5) A faji, az etnikai, a nemzeti, valamint (6) a nemi tagozódás jelentőségének növekedése az egyenlőtlenségek szempontjából, az osztályoktól függetlenül. (7) Az emberek kulturális és életstílus szerinti tagozódásának a jelentősebb hatása a társadalmi rétegződésre. (I. m.: 28–45)

Pakulski és Waters nem ért egyet a hagyományos osztályfogalom olyan kiterjesztésével vagy átértelmezésével, amelynek eredményeként ez a fogalom hatékonyan alkalmazható lenne a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére is. Felfogásuk szerint a mai fejlett társadalmak osztály nélküli (nem-osztály, osztály-utáni) társadalmak, amelyekben azonban a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok továbbra is központi jelenségek. Az osztály-társadalom után egy úgynevezett „státus-konvencionális társadalom” alakult ki, amelyet soktényezős státus-differenciáltság jellemez; amelyet a nemmel, a fajjal, a vallással, az oktatással stb. összefüggő tulajdonított státusok, valamint a fogyasztói és az érték-elkötelezettségi státusok differenciálnak. (Pakulski–Waters 1996: 150–158)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző felfogás szerint a társadalom „individualizálódik”, és a mai fejlett tőkés társadalmakban már nem létezik társadalmi struktúra olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra a társadalmi viszonyok és -helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Ulrich Beck *Kockázat-társadalom* c. könyve az egyik legnagyobb igényű és legkihívóbb munka, amely e tárgyban megjelent az utóbbi évtizedekben (Mythen 2004: 11). Beck felfogása szerint a fejlett országokban egy társadalmi osztályok és rétegek nélküli társadalom létezik, illetve ilyen társadalom van kialakulóban, amelyet az említett szerző kockázat-társadalomnak nevez. E szerint a mai tőkés társadalmat már „csak veszélyes mértékű valóság- és érvényességvesztés árán lehet újból és újból, hajlama ellenére az osztály kategóriájába visszagyömöszölni” (Beck 2003: 160); és a rétegződés, illetve a réteg fogalma szintén olyan „liberalizált osztályfogalom”, amely túlhaladottnak tekinthető. (I. m.: 160–161)

Beck szerint a kockázat-társadalomban az emberek megszabadulnak az ipari társadalom társadalmi formáitól, az osztályoktól, rétegektől, családi és nemi helyzetektől, szomszédsági és szakmai kötelékektől stb. A társadalmi egyenlőtlenségek változatlanul jelentősek vagy növekednek az ilyen társadalomban is, de „osztály nélküli” formában, nem osztálystruktúra által meghatározottan. A modern társadalom „individualizálódik”, azaz egy osztályok nélküli kapitalista társadalom bontakozik ki, amelyben az emberek egyéni sorsukra vannak utalva, annak összes kockázatával, esélyével és ellentmondásával. Előtérbe kerül a törekvés az egyéni létformák és léthelyzetek megvalósítására, és az egyének önmagukat állítják életelveik és életvitelük középpontjába. A kockázat-társadalomban a társadalmi problémák egyéni problémákká alakulnak át, a társadalmi válságok egyéni válságoknak mutatkoznak, és társadalmi jellegük csak nagyon feltételesen és közvetve vehető észre. (Beck 2003: 131–137)

A szóban forgó szerző felfogása szerint a kockázat-társadalmak már nem osztály-társadalmak, a kockázatok vagy veszélyeztetettségek (környezetszennyezés, munkanélküliség stb.) nem értelmezhetők osztályhelyzetekhez kötötten, és az ilyen társadalmakban a konfliktusok nem osztálykonfliktusok. (Beck 2003: 52) Azonban éppen a kockázat-társadalom kibontakozásával jönnek létre az ellentétek a kockázatoktól érintettek és a kockázatokból hasznot húzók között. Mindazonáltal a kockázat-társadalom újfajta veszélyközösséget is teremt, mégpedig főleg nemzetállamokon túlnyúló, globális szinten, amennyiben a kocká-

zatok vagy veszélyek fokozódásával és általánossá válásával végső soron a kockázatok mindenkit érintenek. (I. m.: 68–70)

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként említhetjük, hogy – Carrier szerint – az utóbbi évtizedekben a társadalmi osztályokat tárgyaló írásokra nagyrészt jellemzővé vált a szubjektivista megközelítés. Szubjektivista megközelítésen a szóban forgó szerző azt érti, hogy a kutatók elfogadják a társadalmi osztály fogalmának a vizsgált egyének általi köznapi értelmezését, és az adott köznapi osztályfogalom felhasználásával elemzik a társadalmi valóságot. E megközelítésben a társadalmi osztályhelyzet, illetve egy adott társadalmi osztályhoz való tartozás nem a kutatók által kiválasztott ismertetőjegyek segítségével adható meg; az osztályhoz tartozás az egyének azonosságtudatának, a társadalmi világra vonatkozó köznapi értelmezéseinek egy oldala, amely az egyének személyes tapasztalataiból és lelki folyamataiból ered. (Carrier 2012)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban – az életszínvonal növekedése eredményeként – a termeléssel szemben a fogyasztás vált elsődleges tényezővé a társadalom tagolódása szempontjából. Ezzel összefüggésben a fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliókra tagolódnak. E felfogás képviselői közül Gerhard Schulze „élménytársadalomról” szóló munkáját emeljük ki. Schulze felfogása szerint a modern kapitalista társadalomban a hagyományos értelemben vett társadalmi osztályok már elvesztették jelentőségüket, és az úgynevezett társadalmi miliók alkotják a társadalom struktúráját. Az említett szerző különbséget tesz a külső orientáltságú cselekvés és a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés között; és az előbbi típuson valójában a fogalmaink szerinti instrumentális cselekvést, az utóbbi típuson a szükségletmotivált cselekvést érti. Felfogása szerint a fejlett nyugati társadalmakban az emberek társadalmi helyzete ugyan lényeges eltéréseket mutat, azonban az életszínvonal emelkedésével a cselekvési lehetőségek bővülése mindenki számára olyan mértékűvé vált, hogy az élményorientált életvezetés válik jellemzővé, és „az élet megélése és átélése kerül az érdeklődés középpontjába”. A hétköznapi élet számos területén (az öltözködés, a táplálkozás, a kerti munka, a társas kapcsolatok, a lakásfenntartás, a hivatás és az oktatás stb. területén) a külső orientáltságú cselekvés teret veszített, és előtérbe került a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés. (Schulze 1993: 33–38; ford. 2000: 135–138)

Schulze élménytársadalomnak nevezi a fejlett nyugati társadalmat, illetve elvileg azt a társadalmat, amelyben az emberekre az élményorientáltság jellemző; az ilyen társadalomban az emberek szép, érdekes és személyesen érdemesnek tartott életet akarnak kialakítani önmaguk számára. (Schulze 1993: 34–35; ford. 2000: 136) Az élményorientáltság olyan átfogó beállítottság, amely átfogja az emberi élet különböző területeit: a partnerkapcsolatokat, a szülői szerepeket, a hivatást, a politikai életben való részvételt stb. A szóban forgó szerző az élményorientáltságot fokozatos jelenségnek fogja fel, egyrészt egy adott cselekvésben a külső orientációjú és a belső orientációjú összetevők keveredhetnek; másrészt a cselekvések élményorientáltsága a cselekvések sorában bontakozik ki, és a főleg élményorientált cselekvések egy viszonylag rövidebb időszakban többé vagy kevésbé külső orientáltságú cselekvések is lehetnek. (I. m.: 41–42, ford. 140–141)

A fejlett kapitalista társadalmakban az élményorientálódás fokozódása megfigyelhető egyrészt abban, hogy a kisszámú privilegizált réteg élményorientálódásának elterjedése válik jellemzővé a népesség mind nagyobb részében. Másrészt az élményorientált cselekvés az egyén időfelhasználásából mind többet igényel magának. Harmadrészt az élményorientálódás behatol a hétköznapi élet egyre több területére; eleinte a szabadidőre korlátozódott, az utóbbi évtizedekben azonban egyre inkább átfogja a munkatevékenységet is. Negyedrészt, a szemé-

lyiség szintjén az élményigények a perifériáról a személyes értékek középpontjába kerülnek; mércéjévé válnak az élet értékének és meghatározzák az élet értelmét. (Schulze 1993: 59; ford. 2000: 152)

Schulze felfogása szerint egy adott társadalom struktúráját alkotó nagycsoportokat maguk az egyének alakítják ki társadalmi kapcsolataik kialakításával; és az adott szerző ezeket a nagycsoportokat „társadalmi milióknak” nevezi. (Schulze 1993: 174–175) A kapcsolatok kialakításában is főleg az élményorientáltság érvényesül, és az egyének főleg a személyes stílus, az életkor és a képzettség figyelembevételével alakítják ki kapcsolataikat. Egy adott társadalmi milió tagjaira sajátos létforma, az információfeldolgozás sajátos módja jellemző, és a milió tagjai között viszonylag sűrű a kommunikáció. Schulze a műveltség, illetve képzettség és az életkor szerint a következő öt fő miliótípust különbözteti meg egymástól: a szórakozó milió, az önmegvalósító milió, a harmonikus milió, az integrációs milió és a nívós milió. (I. m.: 283–329, 384) Egyfelől az objektív milióstruktúra és a létezési formák eloszlása, másfelől az egyének által kialakított szubjektív valóságmodellek és létszemléletmódok kölcsönösen meghatározzák egymást, valamint e tényezők meghatározzák az egyének életstílusát. (I. m.: 238–239)

Az életstílusok és miliók kutatása különösen a német szociológiában vált jellemzővé, megközelítőleg a nyolcvanas évek közepétől. Az életstílus- és miliókutatások egyes képviselői a hagyományos értelemben vett osztályok és rétegek létezését és meghatározó hatását megkérdőjelezve hangsúlyozzák az életstílus és a milió önálló meghatározó hatását; ahogyan ezt például Schulze „élménytársadalomra” vonatkozó felfogása esetében láthattuk. Úgy tűnik azonban, hogy a szóban forgó kutatások képviselői többnyire az osztályok és rétegek meghatározó hatását elismerve, és e hatással összefüggésben hangsúlyozzák az életstílusok és miliók hatását a társadalmi különbségekre és az életvitelre. Ez utóbbi felfogás szerint egyrészt a hagyományos osztály- és rétegekutatások, másrészt az életstílus- és miliókutatások nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő megközelítést képviselnek. (Berger 2008)

Ebben az alfejezetben eddig arra mutattunk rá, hogy egyes szerzők megkérdőjelezik vagy tagadják a hagyományos osztályfelfogások, illetve általában a különböző osztályfelfogások érvényességét. Más szociológusok szerint a hagyományos osztályfelfogások ma is érvényeseknek tekinthetők, a társadalmi osztályok a mai társadalmak jellemző vonásai, amelyek alapvetően meghatározzák a társadalmi jelenségek széles körét. Egyes szerzők szerint a körültekintőbb empirikus vizsgálatok nem támasztják alá azt az állítást, amely szerint az osztályok hatása csökken a társadalmi jelenségekre (Hout–Brooks–Manza 2001: 62–69). A kapitalista társadalmakra az osztályalapú egyenlőtlenségek továbbra is jellemzőek, ami azt mutatja, hogy az előre látható jövőben az osztály fogalma fontos szerepet fog játszani a szociológiai kutatásban. (I. m.: 69) Ehhez hasonlóan, Breen szerint az empirikus kutatások kevésbé támasztják alá azt a feltételezést, hogy az osztályok hatása csökken; a bizonyítékok inkább azt a feltételezést támasztják alá, hogy az osztályok hatása nő azon társadalmi jelenségek vonatkozásában, amelyek a szociológiai érdeklődés középpontjában állnak. (Breen 2005: 50) Grusky és Weeden bizonyos empirikus eljárásokat javasolnak annak ellenőrzésére, hogy az osztályelemzés – a társadalmi struktúrára és rétegződés más felfogásaihoz képest – milyen mértékben alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatára és/vagy leírására. (Grusky–Weeden 2008)

Felfogásunk szerint az osztályelemzések érvényességéről szóló vita főleg a struktúrakutatások kellő általános elméleti megalapozottságának hiányára hívja fel a figyelmet. Fentebb (a tanulmány első részében) a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás legfőbb hiányosságának a következetes elméleti megalapozottság hiányát tartottuk. Azonban ehhez képest a hagyományos osztályelméleti felfogást élesen bíráló felfogások elméletileg jóval kevésbé megalapozottak. Az utóbbi felfogások képviselői a valóságban nagyrészt megfigyelhető jelenségekre hívják fel a

figyelmet, azonban az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései félrevezetők. Elméleti szempontból egyaránt megalapozatlannak és félrevezetőnek tartjuk mind a társadalom töredezettségére vagy individualizált-ságára vonatkozó elképzelést, mind az életstílusok és a miliók jelentőségét kiemelten hangsúlyozó elképzelést.

Mi egyetértünk a strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás azon állításával vagy tételével, amely szerint a társadalmi viszonyok és -helyzetek jellemző vonásait kifejező társadalmi struktúra vagy osztálystruktúra alapvetően meghatározza bizonyos kategóriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira. Ha a hagyományos osztályelméletek viszonylag kevésbé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásunk szerint nem a szóban forgó tételt kell elutasítani, hanem keresni kell az adott tételben megfogalmazott összefüggést megfelelően alátámasztó struktúrafelfogást, amely a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó megfelelő felfogásra épülhet.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. E felfogás a különböző tényezők meghatározó hatását – valóban vagy látszólag – igazoló empirikus kutatási eredményekre támaszkodik, és tulajdonképpen a tisztán nominális struktúrafelfogást képviseli, amely elméletileg szinte teljes mértékben megalapozatlan. Felfogásunk szerint a különböző természetű meghatározó tényezőknek – mint tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj, nemzetiség stb. – kell lennie valamilyen „közös nevezőjének”, amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezői. Ez a „közös nevező” elvileg független attól, hogy a szóban forgó meghatározó tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak. Felfogásunk szerint ez a „közös nevező” a társadalmi viszony, és a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra is a társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki. Tehát a társadalmi struktúra jelentőségét elvileg nem kérdőjelezi meg, és empirikusan sem feltétlenül kérdőjelezi meg az, ha a társadalmi struktúra meghatározó tényezőiként értelmezhető, illetve a társadalmi struktúrával többé vagy kevésbé összefüggő tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak.

Felfogásunk szerint elméleti képtelenség és a valóságtól igen távol álló felfogás a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző (és népszerű) felfogás, amely szerint a társadalom „individualizálódik”. Felfogásunk szerint Beck a kockázat-társadalom fogalmában ideáltipikusan egy olyan együttélési formát vázol fel, amely mint társadalom – amennyiben viszonylag nagyobb, összetettebb együttélési formáról, jelen esetben az állami (vagy nemzeti) társadalomról van szó – eleve nem létezhet; az adott elképzelés hallgatólagosan egy alapvető ellentmondásokkal terhes társadalomelméleti felfogásra épül. A szóban forgó szerző fentebb hivatkozott könyvében kifejezetten csak a hagyományos osztályelméleteket veti el, azonban helyettük nem vázol fel egy általa elfogadható társadalmi struktúrafelfogást; tehát felfogása szerint a kockázat-társadalomban nemcsak a hagyományos értelemben vett osztálystruktúra nem létezik, hanem egyáltalán társadalmi struktúra sem létezik olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Azaz a kockázat-társadalomban társadalmi viszonyok sem léteznek, mivel ha léteznének, az állami (vagy nemzeti) társadalomban ezek eleve összetettek lennének, és így az adott társadalomnak társadalmi struktúrája is létezne.

Nem világos, hogy Beck az individualizáción mennyiben érti az egyének függetlenné válását a kultúrától és/vagy mennyiben a tényszerű társadalmi viszonyoktól; de úgy tűnik, hogy felfogása szerint az individualizáció mindkettőt magában foglalja. Felfogásunk szerint társadalmi viszonyok nélküli „individualizált” társadalomról beszélni értelmetlen, nem létezhet társadalmi viszonyok nélküli társadalom. A társadalmi viszonyok vonatkozásában csak olyan értelemben van értelme „individualizált” társadalomról beszélni, hogy a társadalmi viszonyok szubjektumait és objektumait jellemzően egyének képezik, és kismértékben képezik az egyének bizonyos csoportjai, de az ilyen társadalomnak is van társadalmi struktúrája. Tehát mivel a társadalomban eleve léteznek társadalmi viszonyok, és ezek a társadalmi viszonyok, illetve e viszonyok szerinti társadalmi helyzetek – viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban – szükségszerűen differenciáltak, eleve létezik társadalmi struktúra is. Kissé másként fogalmazva fentebb már megfogalmaztuk azt a gondolatot, hogy ha a hagyományos osztályelméletek, illetve általában az osztályelméletek viszonylag kevésbé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásunk szerint nem a társadalmi struktúra létezését kell megkérdőjelezni, hanem ki kell dolgozni egy olyan struktúrafelfogást, amely megfelelően kifejezi a társadalmi valóságot.

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként a szubjektivisták megközelítést említettük. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők, azonban – ahogyan azt máshol (Farkas 2013: 172–197) hangsúlyoztuk – a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Tehát az egyének társadalmi azonosságtudatának, saját társadalmi helyzetükre és a társadalmi struktúrára vonatkozó köznapi elképzeléseinek a kutatása fontos lehet, de nem helyettesítheti a tényszerű társadalmi viszonyok és a tényszerű társadalmi helyzetek legjellemzőbb vonásait kifejező társadalmi struktúra kutatását.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliőkre tagolódnak. E felfogás legfőbb problémája az a – kifejezett vagy hallgatólagos – feltételezés, hogy a társadalmi struktúrából nagymértékben meg kellene tudnunk magyarázni általában az életvitelben vagy életmódban, és különösen a fogalmaink szerinti magán- és a közösségi élet területén az életvitelben vagy életmódban megfigyelhető különbségeket, amennyiben a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogás megfelelő lenne.

Fentebb (a tanulmány első részében), Bourdieu struktúrafelfogását bírálva már hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában (a szervezett munka, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás stb. területén) határozza meg a – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető – jelenségeket, illetve e jelenségek legjellemzőbb vonásait. A társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotok, a szubkultúrák és az egyének személyes tulajdonságainak a meghatározása révén – és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb valószínűséggel határozza meg (és bizonyos vonatkozásokban egyáltalán nem határozza meg) az egyének magatartását, illetve e vonatkozásban az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában. Tehát az alapján nem kérdőjelezhetjük meg egy adott struktúrafelfogás érvényességét, hogy e felfogás viszonylag kevésbé alkalmas az életvitel vagy életmód olyan összetevőinek a magyarázatára, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájába esnek.

Azonban azzal a felfogással egyetértünk, amely szerint az életstílus- és miliókutatások jelentős mértékben kiegészíthetik a társadalmi struktúrakutatókat. Ha az életmód azon összetevői állnak érdeklődésünk középpontjában, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg, e jelenségek magyarázatában különösen indokoltnak tartjuk a társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket kifejező társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a – kulturális természetűeknek tekintett – életstílusoknak és milióknak milyen hatásuk van az életmódra.

Az „élménytársadalomra” vonatkozó felfogásról szólva, e felfogás legfőbb problémája az, hogy egyáltalán (elvileg és a valóságban) létezhet-e „élménytársadalom”? Fogalmaink szerint az „élménytársadalom” ideáltipikusan nem társadalom, és ilyen társadalom egyszerűen nem létezhet. Tehát – felfogásunk szerint – ahhoz hasonlóan, ahogyan a társadalom Beck szerinti „individualizálódása” elvileg a társadalom eltűnését jelentené, az „élménytársadalom” kialakulása is elvileg a társadalom eltűnését jelentené. A Schulze felfogása szerinti „élménytársadalom” fogalmaink szerint nem társadalom, hanem közösség lenne, olyan értelemben, amilyen értelemben a közösség és a társadalom fogalmát máshol (Farkas 2010b: 255–263) meghatároztuk. Felfogásunk szerint azonban elvileg kizárt és valójában is lehetetlen, hogy emberek százai, ezrei, milliói egy közösségben éljenek együtt. Viszonylag nagy számú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, általunk úgynevezett heterogén társadalom lehet. (I. m.: 269–271)

Schulze nem azt állítja, hogy a fejlett kapitalista társadalom egészében véve „élménytársadalom” (azaz fogalmaink szerint közösség), hanem csupán azt, hogy inkább értelmezhető így, mint másként, tehát érdemes a szociológiai elemzést erre a szempontra összpontosítani. (Schulze 1993: 15) Felfogásunk szerint az emberi életnek azokon a valóságos területein, amelyeket jellemzően a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájába sorolhatunk, nemcsak kizárólagossá nem válhat, hanem döntő jelentőségűvé sem válhat az „élményorientáltság”. Máshol (Farkas 2010b: 239–242) rámutattunk arra, hogy a társadalmi élet szférájának, e szférában a társadalmi javak előállításának és megszerzésének elvileg az instrumentális irányultság felel meg. A közösségre, illetve a közösségi élet szférájára jellemző közvetlen szükségletkielégítő irányultság, vagy – ha úgy tetszik – az „élményorientáltság” nem biztosíthatja sem elvileg, sem a valóságban a társadalmi javak hatékony előállítását és megszerzését. Ha egy állami társadalomban a társadalmi élet szférájában az „élményorientáltság” válna döntővé, az adott társadalom egyszerűen összeomlana. Nem működhet hatékonyan „élményorientáltan” például sem egy ipari üzem, sem egy bank, sem egy politikai párt, sem egy egyetem. Schulze szerint a magas életszínvonal teszi lehetővé az „élménytársadalom” kialakulását, azonban az „élményorientáltság” térhódításával az életszínvonal rohamosan csökkenne, tehát az „élményorientáltság” önmaga alapját, és ezáltal az „élménytársadalmat” szüntetné meg.

Az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó, ebben az alfejezetben említett felfogásokra vonatkozóan végül azt jegyezzük meg, hogy láthatóan sok – egyetértő vagy ellenző – reagálást ki lehet váltani a szociológiaelmélet mai rendezetlen állapotában azzal, ha egy – már kellő mértékben ismert és elismert – szerző az empirikus valóságra vonatkozóan bizonyos mértékben helytálló megállapításait kielégítő elméleti megalapozást és kidolgozást nélkülöző általános elméleti tételek formájában is fogalmazza. Az ilyen megfogalmazások olyan újszerű gondolatok is lehetnek, amelyek később elméletileg kielégítően megalapozhatók és kidolgozhatók, és ily módon jelentős mértékben hozzájárulhatnak az adott tudomány fejlődéséhez. A szóban forgó (a töredezett társadalomra, az individualizált társadalomra és az élménytársadalomra vonatkozó) elméleti általánosítások azonban – felfogásunk szerint – elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők, mindazonáltal – az általuk kiváltott vita révén – hozzájárulhatnak a társadalmi struktúra fogalmának tisztázásához és az empirikus struktúrakutatók előrehaladásához.

Összefoglalás

Úgy tűnik, hogy abban általában egyetértenek az egymástól nagyon különböző felfogások képviselői is, hogy a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk többé vagy kevésbé következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi struktúra fogalmát is.

A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztettük a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti értelmezését. Rávilágítottunk e felfogások jellemző vonásaira és főbb problémáira, valamint kitérünk azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejéértéknak tekinthető.

A strukturalista szemléletmódnak megfelelő strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének bizonyos kategoriális csoportjaiból, illetve társadalmi osztályaiból, és a közöttük lévő – elméletileg tisztázatlan – társadalmi viszonyokból épül fel. A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tisztán nominális, hagyományos osztályelméleti, konfliktuselméleti, centrum-periféria elméleti és tökeelméleti változataival találkozhatunk. Felfogásunk szerint a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a következetes elméleti megalapozottság hiánya; valamint ezzel összefüggésben annak a mechanizmusnak a tisztázatlansága, amelynek révén a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi jelenségeket.

A normativista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státusokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége. A normativista struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a normativista szemléletmódban rejlik, amely szerint az intézmények, illetve az intézményes szabályok és szerepek normatív funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Felfogásunk szerint e tekintetben az intézmények tényleges funkciója érvényesül, és ezzel összefüggésben a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, nem szolgálhatja a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatát.

Az individualista szemléletmódnak megfelelő fenomenalista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata. A kreativisták és a normativista-kreativisták szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak, mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja. A fenomenalista struktúrafelfogás legfőbb hiányosságát abban látjuk, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. A kognitív struktúrafelfogás legfőbb hiányossága viszont az, hogy e felfogás az egyének körülményeit mint viszonylag tartós, és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja következetesen figyelembe venni a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A hálózatelmzésben kialakult struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat, és az e csoportok közötti

jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában. Felfogásunk szerint a társadalmi hálózat-elmzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony, illetve a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlanlansága.

A hagyományos osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevésbé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek. Felfogásunk szerint az osztályelemzések érvényességéről szóló vita főleg a struktúrakutatások kellő általános elméleti megalapozottságának a hiányára hívja fel a figyelmet. Az osztályelemzések érvényességét megkérdőjelező felfogások a valóságban nagyrészt megfigyelhető jelenségekre hívják fel a figyelmet, azonban az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők.

Ebben a tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseivel és főbb értelmezési problémáival foglalkoztunk. Ezzel részben az volt a célunk, hogy elősegítsük az intézményes szociológia elméletében a társadalmi struktúra általunk kidolgozott, és a közeljövőben publikálandó felfogásának jobb megértését és más felfogások szempontjából történő értelmezését.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) (1987) *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press.
- Alexander, Jeffrey C. – Gary T. Marx – Christine L. Williams (eds.) (2004) *Self, Social Structure, and Beliefs: Explorations in Sociology*. Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press.
- Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.) (1995) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó.
- Angelusz Róbert (szerk.) (1999) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Beck, Ulrich (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó.
- Berger Viktor (2008) Életstílus- és miliőkutatók a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 2008/dec. 115–130.
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann (1967) *The Social Construction of Reality*. Garden City, Anchor
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann (1998) *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó.
- Bernardi, Fabrizio – Juan J. González – Miguel Requena (2006) The Sociology of Social Structure. In: Clifton D. Bryant – Dennis L. Peck (2006 eds.) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Sage Publications. 162–170.
- Bertalan László (szerk.) (1987) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Blau, Peter M. (1976b) Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In: (1976 ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 1–20.
- Blau, Peter M. (1976c) Parameters of Social Structure. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 220–253.
- Blau, Peter M. (1977) *Inequality and Heterogeneity*. New York, The Free Press.
- Blau, Peter M. (1987) Contrasting Theoretical Perspectives. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (1987 ed) *The Micro-Macro Link*. Berkeley, University of California Press. 71–85.
- Blau, Peter M. (ed.) (1976a): *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books.
- Blumer, Herbert (1969) *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511812507>
- Bourdieu, Pierre (1986a) The Forms of Capital. In: John G. Richardson (1986 ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press. 241–258.
- Bourdieu, Pierre (1986b) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1990) *The Logic of Practice*. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 156–177.
- Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Breen, Richard (2005) Foundations of Neo-Weberian Class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 31–50.
- Bryant, Clifton D. – Dennis L. Peck (2006) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Sage Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412939645>
- Burris, Val (1990) Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives. In: Stewart R. Clegg (1990 ed.) *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York, Walter de Gruyter. 55–74.
- Burt, Ronald S. (1982) *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York, Academic Press.
- Carrier, James G. (2012) The Trouble with Class. *European Journal of Sociology*. 2012/3. 263–284. <http://dx.doi.org/10.1017/S0003975612000148>
- Cicourel, Aron V. (1973a) *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Cicourel, Aron V. (1973b) Interpretative Procedures and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books. 11–41.

- Cicourel, Aron V. (1973c) *The Acquisition of Social Structure: Towards a Developmental Sociology of Language and Meaning*. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth, Penguin Books. 42–73.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (2001b): *Are Social Classes Dying?* In: (2001 eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 39–54.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (eds.) (2001a) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Clegg, Stewart R. (ed.) (1990) *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York, Walter de Gruyter.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Crespi, Franco (1989) *Social Action and Power*. Oxford and Cambridge, Blackwell Publishers.
- Dahrendorf, Ralph (1976) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Dahrendorf, Ralph (1999) *Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál*. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 138–155.
- Douglas, Jack D. (1970b) *Understanding Everyday Life*. In: (1970 ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul. 3–44.
- Douglas, Jack D. (1984) *A mindennapi élet megértése*. In: Hernádi Miklós (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó. 356–402.
- Douglas, Jack D. (ed.) (1970a): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Elster, Jon (1985) *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Emirbayer, Mustafa (2002) *Manifesto for a Relational Sociology*. In: John Scott (2002 ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York, Routledge. 123–158.
- Erikson, Robert – John H. Goldthorpe (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, Oxford University Press.
- Erikson, Robert – John H. Goldthorpe (1995) *A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája*. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (1995 szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 11–32.
- Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20897>
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20899>

- Farkas Zoltán (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet.* Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=21499>
- Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2000) *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Friedman, Andrew L. 1977) *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism.* London, The MacMillan Press
- Giddens, Anthony – Gavin Mackenzie (eds.) (1982) *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge, Polity Press.
- Goldthorpe, John H. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain.* Oxford, Clarendon Press.
- Goldthorpe, John H. (1982) On the Service Class, its Formation and Future. In: Anthony Giddens – Gavin Mackenzie (1982 eds.) *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt.* Cambridge, Cambridge University Press. 162–185.
- Goldthorpe, John H. (2007a) *On Sociology. Volume one: Critique and Program.* Stanford, Stanford University Press.
- Goldthorpe, John H. (2007b) The Quantitative Analysis of Large-Scale Data-Sets and Rational Action Theory. For a Sociological Alliance. In: *On Sociology. Volume one: Critique and Program.* Stanford, Stanford University Press. 117–138.
- Goldthorpe, John H. (2007c) *On Sociology. Volume two: Illustration and Retrospect.* Stanford, Stanford University Press.
- Goldthorpe, John H. (2007d) Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: *On Sociology. Volume two: Illustration and Retrospect.* Stanford, Stanford University Press. 101–124.
- Grabb, Edward G. (1984) *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists.* Toronto, Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Grusky, David B. – Kim A. Weeden (2008) Are there Social Classes? A Framework for Testing Sociology's Favorite Concept. In: Annette Lareau – Dalton Conley (2008 eds.): *Social Class: How Does it Work?* New York, Russell Sage Foundation. 65–89.
- Hedström, Peter (2005) *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology.* Cambridge, Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488801>
- Hernádi Miklós (szerk.) (1984) *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Holton, Robert J. (2014) Has Class Analysis a Future? Max Weber and the Challenge of Liberalism to Gemeinschaftlich Accounts of Class. In: David J. Lee – Bryan S. Turner (2014 eds.) *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism.* New York, Routledge. 26–41.
- Hout, Mike – Clem Brooks – Jeef Manza (2001) The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In: Terry N. Clark – Seymour M. Lipset (2001 eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification.* Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 55–75.

- Huszár Ákos (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 2003/1. 31–56.
- Kingston, Paul W. (2000) *The Classless Society*. Stanford, Stanford University Press.
- Knoke, David – James H. Kuklinski (1982) *Network Analysis*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Kolosi Tamás (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kovách Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovách Imre (2006 szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 19–35.
- Kovách Imre (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lareau, Annette – Dalton Conley (eds.) (2008) *Social Class: How Does it Work?* New York, Russele Sage Foundation.
- Laumann Edward O. (1988) A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő*, 1988/3. 15–20.
- Lee, David J. – Bryan S. Turner (eds.) (2014) *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York, Routledge.
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw–Hill Book Company.
- Lenski, Gerhard E. (1999) A hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (1999 szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 302–340.
- Lin, Nan (2001) *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511815447>
- López, José J. – John Scott (2008) *Social Structure*. Maidenhead, Open University Press.
- Luhmann, Niklas (1995) *Social Systems*. Stanford, Stanford University Press.
- Makó Csaba (1985) *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mills, C. Wright. (1972) *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mythen, Gabe (2004) Ulrich Beck. *A Critical Introduction to the Risk Society*. London and Sterling, Pluto Press.
- Pakulski, Jan – Malcolm Waters (1996) *The Death of Class*. London, Sage Publications.
- Pakulski, Jan (2005) Foundations of a Post-class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 152–179.
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964a): *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964b) The Present Position and Prospects of Systematic Theory of Sociology. In: *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press. 212–237.
- Parsons, Talcott (1976) Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: Peter M. Blau (1976 ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London, Open Books. 94–120.

- Parsons, Talcott (1977a) *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York and London, The Free Press and Collier Macmillan.
- Parsons, Talcott (1977b) The Present Status of „Structural-Functional” Theory in Sociology. In: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York and London, The Free Press and Collier Macmillan. 100–117.
- Parsons, Talcott (2000) A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (2000 szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 40–61.
- Pattison, Philippa (1994) Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz (1994 eds.) *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications. 79–109.
- Rex, John (1961) *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203002100>
- Richardson, John G. (ed.) (1986) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press.
- Róbert Péter (2000b) A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé. In: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. 201–243.
- Róbert Péter (2000a) *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Rosenberg, Moris – Ralph H. Turner (eds.) (1981) *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books.
- Schulze, Gerhard (1993) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag.
- Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai figyelő*, 2000/1–2. 135–157.
- Scott, John (2009) *Social Network Analysis: A Handbook*. London, Sage Publications.
- Scott, John (ed.) (2002) *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London, New York, Routledge.
- Seeman, Melvin (1981) Intergroup Relations. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books. 378–410.
- Sewell, William H. (1992) A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, 1992/1. 1–29. <http://dx.doi.org/10.1086/229967>
- Smelser, Neil J. – Richard Swedberg (1994a) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press; New York, Russell Sage Foundation.
- Smelser, Neil J. (1988b) Social Structure. In: (1988 ed.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park, Sage Publications. 103–130.
- Smelser, Neil J. (ed.) (1988a) *Handbook of Sociology*. Newbury Park, Sage Publications.
- Sorensen, Aage B. (2005) Foundations of a Rent-based Class Analysis. In: Erik O. Wright (2005 ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 119–151.

- Swedberg, Richard (1994) Markets as Social Structures. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (1994 eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press; New York, Russell Sage Foundation. 255–282.
- Vanfossen, Beth E. (1979) *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- Wallerstein, Immanuel (2010) *Bevezetés a világtársadalmi elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz (eds.) (1994) *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, and New Delhi, Sage Publications.
- Wasserman, Stanley – Katherine Faust (1994) *Social Network Analysis. Methods and Applications*. New York, Cambridge University Press.
- Wellman, Barry (2002) Structural Analysis. From Method and Metaphor to Theory and Substance. In: John Scott (2002 ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York, Routledge. 81–122.
- Williams, Robin M. (1960) *American Society. A Sociological Interpretation*. New York, Knopf.
- Wright, Erik O. (1979) *Class Structure and Income Determination*. New York, Academic Press.
- Wright, Erik O. (1987) *Classes*. London, Verso.
- Wright, Erik O. (1989b) A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: (1989 ed.) *The Debate on Classes*. London, New York, Verso. 3–43.
- Wright, Erik O. (1997) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wright, Erik O. (1999) Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.
- Wright, Erik O. (2005b) Foundations of a neo-Marxist class analysis. In: (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488900.002>
- Wright, Erik O. (ed.) (1989a) *The Debate on Classes*. London, New York, Verso.
- Wright, Erik O. (ed.) (2005a) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511488900>
- Wright, George H. (1987) Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (1987 szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 43–210.
- Wuthnow, Robert (2004) Trust as an Aspect of Social Structure. In: Jeffrey C. Alexander – Gary T. Marx – Christine L. Williams (2004 eds.) *Self, Social Structure, and Beliefs: Explorations in Sociology*. Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press. 145–167. <http://dx.doi.org/10.1525/california/9780520241367.003.0010>

FIGYELEMRE MÉLTÓ TÁRSADALOMELMÉLETI KÍSÉRLET

Ankerl Géza

ga1@inuge.ch

Dénes Tamás és Farkas János: *A humán társadalom elmélete – multistrukturális modell alapján*. Budapest, Gondolat kiadó, 2015.

Ha valaki *A humán társadalom elmélete* könyvcímre talál, talán meglepi, hogy az „élő rendszerre” utaló „emberi” jelzőt a szerzők a görög-római „humán” szóval fejezik ki, de mégsem gondolja, hogy valójában „különös kutatók” (159) rendkívüli vállalkozásának szülötte. Dénes Tamás egy titoktannal (kriptográfiával) is foglalkozó matematikus és Farkas János, egy bölcséleti és elméleti fizikai képzettséggel is rendelkező, a tudomány- és ismeretelméletben elmerült szociológia-tanár évtizedes együttműködésükben (333) arra vállalkoznak, hogy általános formalizált szinten megtalálják az emberi társadalom rejtélyeinek kulcsát (35). Nyilvánvaló, hogy a munka tárgyának megfelelni nem mindennapi szakmai „gyerekjáték”, rutinmunka. A kultúrtörténetben jártas ember tudja, hogy csak a saját nyugati kultúrkörünket tekintve is évezredek irodalom súlya – mint „előzmények” (52–65) – szűkíti le az újdonság kilátásait.

De kezdjük „in medias res”, milyen elméletet talál elénk a „multistrukturális modell”.

A tartalomjegyzék nyomán és a könyv egyszerű lapozgatása folytán mindjárt szembeötlő, hogy elsősorban a matematika szigora adta módszertani haladást ígér, s a társadalomképnek a nem-humán élővilággal összevető, biológiai értelemben vett (70–81) evolúcionizmus (63, 64) képez háttérrel. De abban az értelemben is, hogy – a minden globalista álmon túl jelenleg a különböző kultúrkörökben élő – társadalmak időbeli „fejlődési” rendben, „szintekben” vannak felsorakoztatva. Ez az álláspont közel áll a Tőkei Ferencnek négy nyelvre is lefordított *A társadalmi formák elméletéhez* című munkájában képviselt gazdaság-technológiai marxista fejlődéselméletéhez (85). A társadalmaknak ez a szinte szükségszerű egymásrakövetkezési rendje implicite rangsorolja azokat.

Azt észleljük, hogy a nyugati (mainstream) kincstári társadalom- és történelemtudományt továbbra is nyíltan vagy burkoltan a gyarmatosító szuprematizmus árnyékolja be. (Ankerl G.: *Global Communication without Universal Civilization. 1. k: Coexisting Contemporary Civilizations: Arabo-Mulsim, Bharati, Chinese, and Western*. 2000.) Nem hiába viseli a Londoni Egyetemnek 1916-ban alapított *Oriental Studies* intézete 1938 óta az *Asia, Africa and the Middle East Studies* elnevezést. Pedig nyilvánvalóan e területeket ismeretelméletileg csak a gyarmatosítás éhsége fogja össze! Evvel kapcsolatban szerencsésen idézi a most tárgyalt munka Zygmunt Baumant: „univerzális(!) mércék hiányában a posztmodern világ gondja nem a felsőbbrendű kultúra globalizálása, hanem a kultúrák közötti kommunikáció és a kölcsönös megértés biztosítása.” (16–7) Ennek megvalósításához nem lehet Ernest Gellner *Sovjet and Western Anthropology című munkája* elégséges útmutató (64). Mindezt szükségesnek tartottuk

leszögezni, mert a munka egyetemes ismeretek termelésére törekszik, s az általános feltételezéseknek meg kell felelnie.

A munka nem akar szociológiai szakdolgozat lenni (55), hanem a marxista és más iskolák tradíciója szerint általános társadalomtudományi jellegű. Elvont szinten szintetizálni akarja a társadalom (szak)tudományait. Az „előzmények” (52ff és 257ffg) nem az idézett és főleg megemlített múlt szerzőket illetően nem lehet enciklopédikusan teljesebb. Az egységesített társadalomelmélet alapjainak vonatkozásában a szerzők legtöbbit a XIX. századbeli, a szó pozitív értelmében vett polihisztortól, Ratzenhofer Gusztávtól hajlandók a legtöbbet tanulni (53ff, 244), nevezetesen azt, hogy a Természet törvényei analógiát mutatnak a társadalom törvényeivel, de mindazonáltal elismerik az élettelen, élő okság és az „emberi kölcsönhatások” sajátosságait. (53, 66). A tudományos elméletek fejlődését illetően a szerzők Thomas S. Kuhn főleg a paradigmák „rendszerátváltásaira” vonatkozó ismeretelméletét tartják a leginkább figyelemre méltónak (52).

Minden tudománytörténeti vizsgálódáson túl elsősorban Dénes és Farkas multistrukturális modelljét akarjuk bemutatni. Ehhez pedig a példásan részletes tartalomjegyzék követe ad alkalmat, mert a szerzők szerint az vezérfonalnak tekinthető (19). Ennek kifejtésére szentelik az első fejezetet. Majd az „elméleti előzményekkel” foglalkoznak. A harmadik fejezet a társadalmat, mint élő rendszert prezentálja. A negyedik, a leghosszabb, annak működését. S végül a könyv ötödik záró fejezete a társadalmi fejlődés és biológiai evolúció viszonyát taglalja.

„A vezérvonal a humán társadalomelmélethez” alap-sémájában az emberi társadalmat kétvértékű modellbe foglalja össze: van egy evolúciós vagy nagy vértékű és egy társadalmi mozgást szabályozó kis vértékű (26, 1.1. ábra). A „humán társadalom kétvértékű modelljére” rimel szerkezetileg „az evolúció kétvértékű modellje” (276, 5.3.2.2. ábra). Ha az olvasó bárhol az evolúciós és fejlődési szinteket és faktorokat illetően eltéved, e vázlatok visszavezetik a helyes útra.

Mind a társadalom (szívesen mondanám társadalmak) működésének, mind (struktúra)-váltásainak felfogásához az élettantudományi analógia ad háttérrel és mondhatni, hogy magának az alapmodell meghatározásában is. Így igyekszik a régieken túllépni, mert az „élettelen (!) tudományokból átvett mérési eljárásokkal az ember olyan kvalitatív metrikus térbe konvertálta a társadalom multistrukturális terét, amely egyre kevésbé izomorf a valósággal.” (22) S ezzel összhangban az ebben a munkában kifejtett multistrukturális modell alapja éppen a metrikus matematikával szemben azt általánosítással túllépő strukturális matematika. Ennek a társadalomra való alkalmazásával ígér egy tárgyilagosabb, a valósággal izomorfbabb (22) társadalomtudományi elméletet.

E munka magát az emberi társadalmakat a nem-emberi, állati és növényi közösségekhez hasonlítva, mint „tanulságos” fajtaként határozza meg, amihez Dénes strukturális matematikáját „rendeli: az élettelen rendszerek strukturális modelljei egyszerű multigráfok, míg a multistrukturális élő rendszereket 1-nél magasabb szintű MsM-gráfok képesek csak modellezni.” (67) E ponton talál egymásra a Farkas-féle társadalom fogalma (77–78) a Dénes-féle multistrukturális matematikájának Multistrukturális Memória modelljével (MsM) (19). E vonatkozásban az *Isteni téveszme* (2007) írójának, a harcok evolucionista etológus Clinton Richard Dawkins-nek a *mém* (emlékmás) fogalma erős befolyást gyakorolt a szerzőkre. A gének mellett a mémek – „emlékmásolatok” – is öröklődnek (40). S ez a strukturális evolúció alapja. Ennek szellemében „a humán társadalom az egymással együttműködő emberek kultúratementő tevékenysége, a különböző generációk közötti értékek és tapasztalatok átörökítése.” (Farkas 2002, 17)

Itt jegyezzük meg, hogy az emberiséget illetően a kollektív memória átadása szempontjából az emberi írás és írásmódok különös figyelmet érdemelnének. A kollektív tudat generációkon átnyúló átadása először természetesen az élő szóval, az anyanyelven keresztül

történik. S mivel a magatehetetlenül földre jövő embercsemete csak szülei által való szocializálása jóvoltából lesz felelős „souverain” (Rousseau) egyén, a Nyugaton elterjedt individualista-liberális társadalmi szerződésmodell, amely szerint független egyének megegyezése alapítja, „alkotmányozza” az államot, nem rendelkezik realista bázissal. Mindenki elkerülhetetlenül a felserdülő szocializációja révén abba egyszerűen belenő, beidomul. (Ankerl Géza: *Anyanyelv, írás és civilizációk*. 2004.)

A munka negyedik, leghosszabb fejezete a „társadalom működésének” van szentelve. A tizenegy alfejezetben a szociológiailag képzett olvasó többek közt a materiális egyenlőség és a formális (esély)egyenlőség (107–111 és 164–167) megkülönböztetésére vonatkozó ismereteit és a jelenlegi reális helyzet állására, tendenciáira vonatkozó ismereteit gazdagíthatja (160ff). A szerzők szerint a társadalom résztvevőinek „két alaptípusa a *birtokosok és a kiszolgáltatottak*” (164). A szerzők a marxi Tőke kizsákmányolási és munkaelméletének úgy ígérik megújítást, hogy a tudáshalmozódásnak és a halmozóknak új központi szerepet tulajdonítanak.

A mű kitér a kollektivistának bélyegzett marxizmussal szemben az individualista liberalizmus nem rég elhunyt harvardi patriarchájának, John Rawlsnak a társadalmi igazságosságra vonatkozó szociáletikai fejtegetéseire is. (220–221). Szerintük *Az igazságosság elmélete* csak a nullaösszegű játék szabályait dolgozza ki. Annak paradoxát pedig csak a szerzők által elképzelt – itt még előlegezett – infosance (információs reneszánsz) társadalom (295ff) közösségi szellemével lehet túllépni.

A 4. fejezet 11. utolsó alfejezetében a társadalmi energia megmaradás törvényét fejtik ki egy gondolatkísérlet, az ún. Aréna-modell kapcsán. Megfogalmazásuk szerint ez az „alapmodell”, amely a társadalmat mint élő multistruktúrát s nem mint nullaösszegű játékot képezi le. Azért hívják Aréna-modellnek, mert bika-viadalhoz hasonlítják: a torreador a birtokos (hatalom), (vörös) posztója az információ és a bika (tömege) a kiszolgáltatott nép (247, 251).

A fejtegetéseket Dénes igényes strukturális matematikai leírásai és levezetései gazdagítják. A matematikában nem járatos szociológusok a könyv második függelékében találnak matematikai alapdefiníciókat és tételeket.

Az ötödik záró fejezet címe: *Társadalmi fejlődés és evolúció*. Ha valaki Farkas professzornál vizsgázni akar s a „fejlődést” egyszerűen az „evolúció” magyar változatának kezeli, elbukik (268, 271). Míg a szerzők szó-használatában az evolúció biológiai, addig a „fejlődés a társadalmi változások speciális esete” (268). Nagy vonalakban Darwint (akárcsak a szociáldarwinizmushoz közelálló Ratzenhofer és Dawkins) vonalat követve az élő világ evolúciójáról beszélhetünk, ebbe a folytonosságba beleértve az emberiséget. Olyan élő struktúrák maradnak fent és terjednek el, amelyek a szelekció, a tulajdonság-átöröklés és a mutációk révén növelik túlélési és szaporodási esélyeiket (273). Jóllehet a szerzők az összes élő fajra, nemre alkalmazható strukturális modellt ajánlanak, de az emberiségre vonatkozólag számukra ez önmagában nem kielégítő. Így nem esnek előfutáraiknak abba a csapdájába, hogy az emberi társadalmak kifejlődését egyszerűen a többi „állatfajta” evolúciójának kaptafájára húzzák. A humán társadalom ugyanis nemcsak a gének révén, hanem a kulturális öröklődés révén is folytonosságot mutat fel (282, 299; „tapasztalatok átöröklése” Farkas 2002, 17). A tudás-felhalmozódásnak, bár hézagos és „földrengések” tarkította vonala ígér fejlődést. A bonyolultság és a stabilitás (fenntarthatóság) növekedése jellemzi e fejlődő multistruktúrákat. A gráf-teória nyelvére lefordítva, a gráf sűrűségének és a gráfbeli körök számának a növekedése biztosítja a stabilitást (264), vagyis több szálra kell elvágni, hogy a rendszer széttessen. (Ez vonatkoztatható az államot kiegészítő civil szervezetekre is.) Dénes Tamás és Farkas János szerint a 21. század információs reneszánsza, vagyis az „infosance” társadalom a jövő század regénye (295ff). A szerzők futorológiai képükhöz kifejezetten vállalják Jókai ihletését (252, 297–298).

Összevetve a reneszánsz gondolat-felszabadító (és az iparosítás-gépesítés kétkezi munka alól felszabadító) forradalma után jelenleg episztemológiai forradalom zajlik le, amely az infor-

máció és a tudás intellektuális iparának ad központi szerepet (301). Kétségtelenül a „probléma-megoldási lehetőségek” száma hatványosan megnő. De ha az intellektuális üzemek moguljai réteg-sovinizmusukat legyőzve kitekintenek elefántcsonttoronyukból, a Világháború óta ennyi rommá bombázott „vívmánynak” nem lehettek szemtanúi. S rájöhetnek arra, hogy az egész világnak a Nyugat által való „kioktatása” eleddig nem hozta azt közelebb az infosance társadalom céljához, a békés „társadalmi összelégedettséghez” (302).

A tudás és az akarat ugyanis egymásra nem redukálható dimenziók! Ezért nem tudja a szabadelvű tudományosítás sem a történelmi hadakozásokat piaci alkuvá szelídíteni (Fukuyama, vö. Kant örökbékéjével). S az „információs közműveket” pedig a „középkori egyházi” cenzúra helyett (298) – főleg a társadalomtudományokban – más, újabb politikai tilalomfák kényszerítik propagandisztikus csőlátásra.

Végül meg kell említeni, hogy e nem éppen „pehelysúlyú” (élet)mű mind a recenzió írójának munkáját, mind az olvasóét nagyban megkönnyítette az európai szakirodalomban különben sokszor elhanyagolt, itt azonban írástudói alapossággal kidolgozott tárgy- és névmutató, amely az elméletet áttekinthetővé teszi. Mivel a szerzők például különbséget tesznek „evolúció” és annak magyar megfelelője, a gyakran idézőjelben írt „fejlődés” között is (23, 268) – s más szociológiában megszokott szakkifejezések újszerű használata miatt is, – nem lett volna felesleges a könyvhöz a strukturális matematika „jelmagyarázata” (356–70) mellett e munkában használt társadalomtudományi alap-terminológiát kifejtő szöszedetet is fűzni.

A mű egyrészt ismeretelméletileg és módszertanilag az ún. matematikai szociológia metrikus matematikáján akar túllépni, s másrészt túlmutatni (szociálbiológiailag) a humán társadalom önfejlesztési képességének hangsúlyozásával (információs „neoreneszánsz kor”, „infosance” (295–300) Marxnak a korabeli ipari társadalomra vonatkozó elméletén. A mű a nagyon elpolitizálódott magyar kultúréletben páratlan figyelmet érdemel.

Mint külhonban tanító szociológus meglepetéssel és büszkeséggel figyeltem fel a könyv bibliográfiájában arra is, hogy mondhatni minden jelentős társadalomtudományi munkát rendszeresen lefordították és lefordítanak magyarra. Dénes Tamás és Farkas János munkáját angol nyelvű „abstract” zárja le. A könyv nagyon megérdemelné, hogy a kölcsönösséget ígérő kozmopolita új világban angolul is megjelenjen.

PROBLÉMAMEGOLDÁS FELSŐFOKON

Deli Eszter

eszter34@gmail.com

András Hanga (szerk.) *Kommunikációs terek. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Partium Könyvkiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest–Nagyvárad, 2015.*

Varietas delectat – A változatosság gyönyörködtet, tartja a latin közmondás. A *Kommunikációs terek* című tanulmánykötet e szolás tükrében a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) Kommunikáció és Médiatudomány osztályának (KMO) első éves működése alkalmából az osztálytagok tanulmányait szedi csokorba, amelyek a kommunikáció interdiszciplináris mivoltát hangsúlyozva rendkívül színes palettáját kínálják a tudományterületnek. A kommunikációtudomány, mint társadalomtudomány, több szakterületet érintő jellege miatt valahol a pszichológia, antropológia, filozófia és sok más diszciplína határmezsgyéjén fekszik, ezeket a különböző területeket mutatja be a jelen kötet három fázisra tagolva. Az első részben a DOSZ KMO néhány műhelybeszélgetésének kivonatát olvashatjuk. A következő egység az osztálytagok kutatási területeinek egy kisebb szeletét mutatja be tanulmányaikon keresztül Végezetül a harmadik részben olyan, a kommunikációs diszciplínához szorosan kapcsolódó olvasmányok recenzióit olvashatjuk, amelyek az osztálytagok szakmai érdeklődésének és preferenciáinak indikátorai. Bár a kötet a kommunikációtudomány területének felettébb változatos étlapját mutatja be, nem hiányzik belőle az a konstitutív alap, amely a tanulmányokat összekötve alkot rendszert: ez a közös forrás pedig nem más, mint a problémamegoldásra való törekvés, amely minden értekezésben tetten érhető.

Lássuk, a szerzők hogyan kísérlik meg munkájukban bemutatni a problémamegoldás folyamatait!

A kötet első műhelybeszélgetésének kivonata Kósa István tollából származik, aki tanulmányában a szelektív válogatás kutatási paradigmáját veszi górcső alá olyan egyéb médiahatás elméletek alapján, mint a társas összehasonlítás vagy a tartalompreferencia modellek. Ezt követően a szerző, különböző kutatások bemutatásán keresztül, olyan kurrens kérdésekre ad választ, mint a negatív hírfogyasztás előnyben részesítése vagy a nagy jövedelemkülönbségek előnytelen hatásai az egészségre és a boldogságra.

A következő tanulmányban Ilyés Zoltán az „összmagyar” zarándoklattá vált csíksomlyói búcsút kiegészítő szekuláris esemény, a gyimesbükki zarándokhely látogatóinak megnyilvánulásait és szimbólumhasználatát mutatja be. Dolgozatában a szerző olyan jelképekre hívja fel a figyelmet, mint a „Székely Gyors” magyar mozdonyainak fogadása, a pünkösdvasárnapi nemzeti zarándoklat transzparenssekkkel, jelvényekkel, Árpád-sávos zászlókkal díszített menete, vagy az ősi magyar hangszerként jegyzett tárogató kápolna melletti koncertje, amelyet szimbolikus reterritorializációként ír le.

A következő tanulmányt a *Kommunikációs terek* szerkesztője, András Hanga jegyzi, aki értekezésében három kiválasztott sajtóorgánium 2010-2012-es online változatának elemzésével kívánja bemutatni a Nemzeti Összetartozás Napjának erdélyi magyar nyelvű sajtóvisszhangját. A szerző a megjelent anyagok jelzős szerkezeteinek és egyéb kifejezéseinek ismertetésén keresztül mutatja be a különböző hírportálok kommunikációját a Trianon gyásznapjának időpontjára kitűzött Nemzeti Összetartozás Napjával kapcsolatosan.

Tóth Judit Gabriella az emlékezeti helyet, mint kommunikációs színteret jeleníti meg, erősen fókuszálva az egyéni és kollektív történetmeséléssel kapcsolatos térbeli kontextusokra. Dolgozatában egy 35 állandó lakossal rendelkező falunak, Nyéstának a lieu de memoire-ját, „a halál fáját” mutatja be, amely a Rákosi korszak idején történt kegyetlenségek és kivégzések történetmeséléseinek és felelevenítésének színtere.

A *Kommunikációs terek* következő tanulmányai sem kevésbé érdekfeszítők. Szondy Réka dolgozatában a közjó és a társadalmi marketing újfajta megközelítéséről ad áttekintést. A szerző nézőpontja szerint a társadalom tagjai fogyasztókként, míg a nekik továbbított értékek, normák termékeként foghatók fel. Értekezése konklúziójából azonban kiderül, hogy, ugyan az eszköztár lehet azonos, ezeken a társadalmi termékek közvetítése – a közjó érdekében – egészen más típusú marketing-technikákat és átstrukturált szellemi és anyagi erőforrásokat igényel.

Vékey Zoltán tanulmányában úgy fogalmaz, hogy a kommunikációs technikák futótűzként való elterjedése a nyomtatott sajtó marginalizációját és a digitális médiában megfigyelhető ingyenes adatközléssel kapcsolatos elvárások kialakulását eredményezte. A szerző ezeknek a médiafogyasztásban megfigyelhető gyökeres változásoknak a bemutatásán keresztül betekintést enged a lapeladásból és a hirdetésekkel szembe fordított bevételek vizsgálatába a 2012-es és 2013-as évekre vonatkozóan.

A tanulmánykötet következő szerzője Csorba Zsuzsanna, aki értekezésében a startupok és a hálózatosodás jelenségeit különféle érintkezési pontokon igyekszik közelíteni egymáshoz. A jellemzően innovatív, nemzetközi, gyors növekedést mutató és kevés munkatársat foglalkoztató startup vállalatok társadalmi szinten ugyanis decentralizált felépítésüknek köszönhetően egyértelmű hálózati rendszert alkotnak.

Pelle Veronika A toolon túl című tanulmányában a Facebook közösségi oldal használatát övező médiatudatosság feltérképezésére tesz kísérletet a médiatartalmak létrehozásának, megosztásának és befogadásának vizsgálata alapján. A web 2.0 elődjéhez, a web 1.0-hoz képest alapvető átalakulásokat mutat: többé nem a szolgáltató áll a fókuszban, hanem a felhasználó által generált tartalommegosztás, interaktivitás és közösségi jelleg. 2012-ben végzett kutatása, amely a magyarországi felhasználók médiatudatosságát vizsgálta, ezeket az új jelenségeket mutatja be a teljesség igényével.

A következő tanulmányban Nagy Ágnes a makrogazdasági hírcímek szemantikai megközelítésű vizsgálatát ismerteti a Világgazdaság online 2014-ben publikált hírcímeit górcső alá véve. Feltételezése szerint a polaritást (pozitív vagy negatív értékeket) tükröző szavak nem sorolhatók be egyértelműen e kettős kategóriarendszerbe, értelmezésük kontextusfüggő, hiszen az egyes kifejezések egyaránt hordozhatnak pozitív és negatív jelentést is.

A kötet utolsó tanulmánya a sikeres orvos-beteg kommunikációval kapcsolatos problémák feltárását célozza, a megoldási lehetőségekre is kitekintve. Balogh Andrea Johanna az onkológia területén két, módszertanában eltérő kutatást végzett. A betegek körében kérdőíves felméréssel vizsgálta a diagnózis közlésének körülményeit és tartalmát, míg fókuszcsoportos megbeszélésekben több hazai egészségügyi intézet vezetőjétől gyűjtött információkat a betegség közlésének kommunikációs nehézségeiről.

A műhelybeszélgetések és tanulmányok rávilágítanak a kommunikáció jelenlétére a körülöttünk lévő világ kisebb szegmenseiben. Az emlékezet pszichológiája, egy pünkösdi záródokút, a közösségi média potenciális veszélyei vagy az orvos diagnózis közlése mind vizsgálhatók kommunikációs szempontból. A *Kommunikációs terek* tanulmányai bevallottan azt kívánják bemutatni, hogy a kommunikáció segítségével milyen általánosabb, széles körben megjelenő problémák megoldására van lehetőség. A kötet által ismertetett recenziók pedig tovább növelik azon színterek számát, amelyeken a mai modern társadalom tagjai a kommunikáció adta lehetőségeket kamatoztathatják.